

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2023)**

Том 2

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2023

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

№ 1(2023). Том 2

Науковий журнал. Виходить двічі на рік

*Наказом МОН від 10.10.2022 р. № 894 науковий журнал включено до
Переліку наукових фахових видань України – категорія «Б»*

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 8 від 26 травня 2023 р.)*

**Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 24687-14627 Р від 19.01.2021 р.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: *Коваль І. Ф.* – д-р юрид. наук, проф., декан юридичного факультету ДонНУ імені Василя Стуса.

Заступник головного редактора: *Гоцуляк Ю. В.* – д-р юрид. наук, доц., проф. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса;

Амелічева Л. П. – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Беляневич О. А.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Гринюк Р. Ф.* – д-р юрид. наук, проф., Заслужений юрист України, проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Деркач Е. М.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Джабраїлов Р. А.* – д-р юрид. наук, проф., заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»; *Джумагельдієва Г. Д.* – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб., проф. кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка»; *Дорошенко Л. М.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Захарченко А. М.* – д-р юрид. наук, проф., завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ; *Костенко Ю. О.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Міхайліна Т. В.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мовчан Р. О.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Ніколенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки Донецького державного університету внутрішніх справ; *Павлюченко Ю. М.* – д-р юрид. наук, доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Пацурия Н. Б.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Мартинюк О. В.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Писарева Е. А.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Турченко О. Г.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Щебетун І. С.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мороз С. П.* – д-р юрид. наук, проф., декан Вищої школи права «Адилет» Каспійського громадського університету (м. Алмати, Казахстан); *Simanavichene J.* – Doctor of Economics, Head of the Laboratory of Sustainable Innovation of Mykolas Romeris University, Professor of the Academy of Public Safety of Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania); *Palashchakova D.* – Ph.D, Associate Professor, Technical University of Košice (Košice, Slovakia); *Žilinskas J.* – PhD in law, Professor of Public International Law, Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania).

ЗАСНОВНИК

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Адреса редакції: Україна, 21050, м. Вінниця, вул. Грушевського, 2, каб. 317

© Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Гринюк Р. Ф., Гуцуляк О. І.</i> Правосвідомість як предмет теоретико-правового, соціально-філософського і психологічного аналізу.....	4
<i>Іванченко Я. М.</i> Розширення меж правозастосовчої дискреції у період воєнного стану в Україні: за та проти	17
<i>Калаченкова К. О.</i> Діджиталізація та юридична клінічна освіта.....	24
<i>Кривешико І. В.</i> Розвиток digital-суспільства як детермінанта формування інформаційної культури.....	32
<i>Мозговая Н. А.</i> Соціальне підприємництво як комплексний інтердисциплінарний феномен.....	40
<i>Попов В. Ю., Попов Д. Р.</i> Філософія і державність: українські варіації	47
<i>Стаднік І. В.</i> Ціннісний вимір верховенства права	57

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Бевз Ю. В.</i> Співвідношення поняття «політична партія» та інших суміжних понять.....	70
<i>Гринюк Р. Ф., Грищенко Г. А.</i> Процедурно-правові аспекти звернення до органів місцевого самоврядування через е-петиції.....	78
<i>Турченко О. Г., Щебетун І. С.</i> Реформи децентралізації та адміністративно-територіального устрою: проблемні питання.....	87

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО

<i>Сало П. І.</i> Спосіб реалізації та межі судового розсуду під час обрання спрощених форм провадження в адміністративному судочинстві	100
---	-----

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА СУДОЧИНСТВО

<i>Вінник О. М.</i> Правові проблеми житлово-економічної політики в умовах війни та післявоєнної відбудови	116
<i>Павлюченко Ю. М.</i> Право на судовий захист у господарському судочинстві.....	128
<i>Константинов А. К., Беляневич О. А.</i> Особливості розподілу судами витрат на професійну правничу (правову) допомогу в господарському судочинстві	141

Гринюк Роман Федорович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гуцуляк Олена Ігорівна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОГО, СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО І ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті продемонстровано доцільність і необхідність розширювати методологічний арсенал теоретико-правових досліджень правосвідомості і доведено, що максимально перспективним є запозичення досягнень і знань психологічної науки.

Авторами проаналізовані доктринальні дефініції правосвідомості і погляди на структуру правосвідомості, неодмінним компонентом якої вже традиційно вважається правова психологія. Відстоюється позиція, що саме правова психологія з-поміж інших складників правосвідомості припускає максимальну можливість впливу і корекції (завдяки рефлексії, самопостереженню).

Продемонстровано, у який спосіб можна чинити позитивний вплив на правосвідомість як на різновид свідомості через застосування принципів і законів свідомісно-центрованої психології (адекватності, організованості, комунікативності). Водночас використовується соціально-філософський інструментарій (аналіз дихотомії «Свідомість – Світ» через призму суб'єктивності та об'єктивності). Враховані сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства (цифровізація, диджиталізація, поширення SMM-менеджменту, блогерства), що робить трансляцію надбань, змістовних блоків свідомості на широкий загал максимально простим і доступним кожному. Реальність правосвідомості визначається в цьому контексті світом соціальних діячів, світом спільно сконструйованих і відтворюваних ними змістів, світом соціокультурних текстів (знакових систем) (інтерсуб'єктивістська (кому-нікативно-дискурсивна) парадигма правосвідомості).

Під час аналізу можливостей впливу на (право)свідомість визнано потенціал будь-яких засобів, що забезпечують трансляцію і привласнення індивідом форм культури. Отже, зроблено висновок про важливість виявлення факторів безпеки і небезпеки, що діють в інформаційному суспільстві. Стосовно саме правосвідомості і очевидної провідної ролі правової освіти серед засобів позитивного впливу, наводиться філософське обґрунтування помилковості позиції, що саме освіченість є панацеєю. Автори наголошують, що знання має пройти перевірку логікою, тобто стати системним. Крім того, формальна логіка («логічно перевірене знання» за Кантом) покликана «врівняти» систему гештальтів (життєвого досвіду). Зазначається, що саме на законах логіки та на розумінні психологічних процесів, які протікають у нашій свідомості, базується критичне мислення, що є однією з найважливіших навичок рейтингу SoftSkills за версією Всесвітнього Економічного форуму.

Продемонстровано, що критичне мислення означає бути свідомим, а також є тригером рефлексії як унікальної здатності свідомості в процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе. Зроблено висновок, що завдяки свідомості людина здатна критично мислити, і завдяки критичному мисленню вона здатна чинити вплив на свою власну свідомість.

Ключові слова: свідомість, рефлексія, правова психологія, деформації правосвідомості, критичне мислення.

Постановка проблеми. Тематика правосвідомості завжди була максимально поширеною і популярною серед теоретиків права, які традиційно пов'язують свою зацікавленість цим питанням із роллю правосвідомості як засобу усвідомлення суб'єктами необхідності правомірної поведінки, її ключовим значенням для правопорядку та розбудови держави, а також поширенням різноманітних форм деформації правосвідомості.

Водночас дослідники звертали увагу на невирішеність фундаментального питання щодо процесу взаємодії механізмів правового регулювання і психічної регуляції. Саме завдяки останнім реалізується і регулюється поведінка і діяльність. Людина спрямовує і контролює свою діяльність і поведінку, приймає рішення і здійснює вчинки на основі власної картини світу, того психічного образу, який формується в головному мозку людини під час відображення зовнішньої і внутрішньої реальності (суб'єктивний образ об'єктивного світу). Тому правники повинні звертатися до матеріалів вивчення процесів психічної регуляції, маючи на увазі предмет правового регулювання, тобто необхідно з'ясувати, як правові значимі вчинки формуються в психології людини, який вплив мають на них правові норми та інші зовнішні регулюючі фактори.

Популярність тематики правосвідомості серед вчених-правників на тлі ігнорування новітніх методів дослідження може призвести до стагнації доктринальної думки в цій сфері. Абсолютно виправданим здається використання міждисциплінарного підходу для пошуку «свіжих» ідей та концепцій стосовно підвищення суспільної (масової) правосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика правосвідомості, її поняття, форм, способів підвищення висвітлювалися у численних наукових працях таких представників правничої науки: С. Г. Башук, А. А. Бова, В. Є. Боднар, О. О. Ганзенко, Н. Л. Гранат, В. В. Демічева, Г. А. Злобін, Ю. Ю. Калиновський, Г. П. Клімова, Н. Ю. Коваленко, А. Ф. Крижановський, Л. Д. Куренда, А. І. Луцький, О. В. Макарова, В. В. Мухін, І. В. Осика, О. Є. Проць, І. Е. Фарбер, М. М. Цимбалюк, А. А. Шелих тощо.

Тривалий час правосвідомість розглядалася виключно усередині системи права, водночас загальнотеоретична наука ХХІ ст. не виробила єдиного підходу до розуміння правосвідомості. Наразі ж вона переміщується з категорії другорядних правових феноменів до відносно самостійного елементу правової реальності, інтегрує усі елементи правової системи, надає їй власне якостей системності та функціонального спрямування [1, с. 5].

Однією з останніх ґрунтовних робіт щодо цієї тематики є докторська дисертація Т. В. Михайліної, у якій обґрунтовані нові теоретико-правові положення щодо місця правосвідомості у доктринальній та праксеологічній моделі правової системи, а також розроблено концепцію удосконалення функціонування всіх аспектів правової реальності через використання інтегративного потенціалу правосвідомості [2, с. 3].

М. Й. Штангрет, О. М. Броневицька вивчали філософсько-правовий аспект правосвідомості правників, проте незважаючи на ґрунтовний аналіз, висновки мали суто теоретичний характер і зводилися до формулювання дефініції правосвідомості правників з огляду на її ознаки, форми, функції [3].

Досліджуючи феномен правосвідомості крізь призму філософсько-правового розуміння, Н. І. Бровко зробила висновок про міждисциплінарний характер зазначеного феномену [4, с. 80]. З нею згідна Т. С. Панченко, зазначаючи, що «правосвідомість – багатовимірний феномен, який розглядається на різних рівнях наукового знання» [5, с. 213]. Психологічні дослідження правосвідомості проводяться переважно в межах двох напрямів – юридичної та соціальної психології.

Правосвідомість як рефлексію соціальних норм поведінки розглядала Ю. О. Петрончак, яка справедливо зазначає, що мікроісторичний період та соціополітична ситуація в державі диктує потребу застосування новітніх авторських підходів до дослідження цього складного правового явища [6, с. 199]. Т. І. Юрченко-Шеховцова з'ясувала, що загальний аспект досліджень у психологічній галузі полягав у розробці теорії та методології емпіричного вивчення правосвідомості. Водночас авторка вважає, що залишаються недостатньо дослідженими психологічні детермінанти правосвідомості особистості, визначення яких дало б можливість окреслити основні психологічні чинники формування правосвідомості особистості [7, с. 135].

Отже, тематика правосвідомості привертала значну увагу представників різних галузей науки, що робить доволі складним завдання аналізу й узагальнення усього масиву попередніх напрацювань, і водночас, незважаючи на неабияку зацікавленість предметом дослідження і вагомими дослідницькими зусиллями на шляху до пізнання феномену правосвідомості, вже на початковому етапі ознайомлення із доктринальними доробками стає очевидним, що низка проблем наразі так і не знайшла свого вирішення.

Метою наукової статі є оновлення наявного механізму підвищення рівня суспільної та індивідуальної правосвідомості засобами, що стають доступними завдяки залученню досягнень і знань психологічної науки.

Основний матеріал. Правосвідомість у юриспруденції традиційно визначено як сукупність ідей, поглядів, почуттів і уявлень, що виражають ставлення

окремих людей, соціальних груп, усього суспільства до права, його ролі, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

Л. Д. Куренда вдавалася до наукового аналізу професійної правосвідомості саме юристів. Авторка стверджує, що «правосвідомість юриста-практика відрізняє не просто стійке позитивне ставлення до права та практики його застосування, а солідарність з правовими приписами, розуміння корисності, необхідності і справедливості їх реалізації, звичка дотримуватися правового закону» [8, с. 27].

Т. В. Міхайліна пропонує визначення правосвідомості як відносно незалежного елементу правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій стосовно фактичного і бажаного стану правових феноменів [1, с. 17]. Водночас професорка відстоює помилковість конструкцій «відсутність правосвідомості» чи «формування правосвідомості», адже правосвідомість завжди виступає невід'ємним, відносно незалежним елементом будь-якої правової системи та інтегрує її в єдине ціле, тобто властива кожному індивіду, групам індивідів чи суспільству загалом.

В. А. Суслов трактує правову свідомість як «різноплановий сплав ідеології та психології», що містить у собі сукупність ідей та знань про право і правову діяльність, а також емоції, орієнтації, пристрасті та установки, які виникають у зв'язку з правовою поведінкою людей, діяльністю правоохоронних органів та ін., включаючи до її структури знання про право, оцінку чинного права та правовідносин, які виникають у різних його галузях [9, с. 87].

У структурі правосвідомості суспільства деякі науковці виділяють два елементи правосвідомості: правову ідеологію та правову психологію, а інші стверджують, що правова свідомість складається з трьох елементів, а саме правової ідеології, правової психології та правової поведінки [10, с. 786].

А. І. Луцький визначає структуру правосвідомості залежно від домінуючого виду психічної активності суб'єкта: правова онтологія, правова аксіологія, правова праксеологія. Правова аксіологія, зі свого боку, поділяється на правову ідеологію і правову психологію. Під правовою ідеологією слід розуміти систематизоване уявлення про правову дійсність, в основі яких лежать певні ціннісні засади (з таких уявлень свого часу виокремились антропоцентристські, теоцентристські, соціоцентристські типи правової ідеології). Несистематизоване й нераціоналізоване ціннісне сприйняття правової дійсності у виді правових почуттів, емоцій, переживань визначається як правова психологія [11, с. 52–53].

Підтримуючи теоретико-правову позицію щодо правосвідомості як однієї з форм свідомості (а свідомість полягає у ставленні (відношенні) людини до навколишнього світу (у нашому випадку до права), причому з різних ракурсів [12]), формулювання поняття «правосвідомість» необхідно розпочинати з уточнення, що правосвідомість є формою суспільної свідомості.

Правова психологія утворює емоційний компонент правосвідомості, утворюється стихійно, на основі емоційного ставлення до правових явищ в суспільстві, яке може бути і позитивним, і негативним [13, с. 193]. М. М. Великанова дає визначення правової психології як емпіричного, побутового рівня правової свідомості, що формується в результаті повсякденної людської практики як окремих осіб, так і соціальних груп [14, с. 143].

Професору Ю. Ю. Калиновському вдалося виокремити такі риси філософсько-правової рефлексії сутності буденної правосвідомості сучасного українського суспільства: амбівалентне ставлення до закону; існування позаправового світу неписаних правил та установок; низький рівень ксенофобії та наявність толерантного ставлення до інших цивілізаційних (аксіологічних) систем, що пов'язано з порубіжним розташуванням України; еkleктичність поглядів щодо основних правових цінностей; схильність до «виправдання» антиправових вчинків залежно від ситуації та дійової особи, героїзація «соціальних мучеників»; «індивідуальний пошук» справедливості та ін. [15, с. 8]. Враховуючи такий плачевний стан справ, неминуче потрібно відшукати засоби виправлення ситуації, що склалася, не оминаючи усі доступні засоби, зокрема й міждисциплінарний підхід.

Наявність у терміні «правосвідомість» складника «свідомість» неминуче змушує озирнутися в бік психологічної науки, адже: а) саме психологія – це наука про свідомість; б) в теорії права вже сталим є підхід, який у структурі правосвідомості виокремлює правову психологію; в) саме цей компонент правосвідомості припускає, як здається, максимальну можливість впливу і корекції (завдяки рефлексії, самоспостереженню), зокрема завдяки надзвичайній популяризації психології в останні роки. Загалом визнаючи позитивний характер таких явищ, варто, з одного боку, дорікнути про відсутність хоча б подібних тенденцій стосовно юридичних знань, а по-друге, враховуючи їх, скористатися з метою підняття рівня правосвідомості.

Згідно із Тлумачним психологічним словником свідомість (свідоме) – це 1) вищий рівень психічного відображення і саморегуляції; звичайно вважається властивим тільки людині як суспільно-історичній істоті; 2) думки і почуття, що індивід усвідомлює в будь-який даний момент [16, с. 451]. Емпірично виступає як безупинно змінювана сукупність почуттєвих і розумових образів, що безпосередньо з'являються перед суб'єктом у його «внутрішньому досвіді» і передують його практичній діяльності.

Як можна вплинути на людську свідомість, здається, допомагає зрозуміти глибокий аналіз методології свідомісно-центрованої психології, який здійснив Ю. М. Швалб. Професор наголошує на двох важливих властивостях свідомості – відображати світ і водночас породжувати його. «Відображення і породжен-

ня – це дві основні функції свідомості, які поєднують свідомість людини і світ» [17, с. 154]. Основні тези, запропоновані автором, полягають у такому:

1. Увесь зміст свідомості – не що інше, як відображення (і, звичайно ж, узагальнення) сукупності життєвих ситуацій індивіда. Свідомість здатна відобразити не увесь світ як такий, а лише у «привласнених і фрагментарних проявах, які потрібно якось «зупинити», «схопити», «структурувати» у щось відносно стійке. Універсальна форма такого постання світу – ситуація. Якщо якісь ситуації не відображаються у свідомості індивіда, не входять до структури його життєвого досвіду, то не виникають і не утверджуються й відповідні компоненти свідомості.

Так, особа, яка веде сторінку у соціальних мережах чи канал у месенджерах, де висвітлює цікаві події (новини), що їй вдалося зафіксувати у громадських місцях, може щиро вважати такий «контент» та його публічне розповсюдження абсолютно законним, оскільки стаття 307 ЦК України не вимагає отримання згоди на знімання, якщо зйомки проводяться на вулиці. Але є нюанс. Це справедливо лише коли зйомка проводилася відкрито, тобто особа, яку знімають, це бачила і не заперечувала (згода презюмується). Проте блогер (модератор чату) із наведеного прикладу може довго не здогадуватися про протиправність своїх дій, не усвідомлювати цього, допоки не отримає звинувачення у порушенні особистих немайнових прав інших (якщо взагалі отримає).

2. Дихотомія «Свідомість–Світ» у психології об'єктивується відношенням адекватності, що означає, що елементи об'єктивного світу утворюють, з одного боку, деяку відносно стійку цілісність (це і є ситуація), з іншого – комплекс психічних змістів, котрі відображають цю цілісність, утворюють гештальт (у широкому сенсі – життєвий досвід), а між реальною цілісністю і психологічним конструктом встановлюється відношення конгруентності (відповідності).

Вимога щодо продажу антибіотиків за рецептом або законодавчі заходи протидії антибіотикорезистентності не переконують людину, яка звикла кожен вірусну інфекцію лікувати (профілакувати) антибактеріальними препаратами. Вона керуватиметься порадами некомпетентного лікаря, власним досвідом («а мені завжди допомагає»), теоріями змови на кшталт «коронавірус штучно створений в лабораторії, синтетичний, отже хоча віруси і не лікуються антибіотиками, треба перестрахуватися» тощо, і підсвідомо чи свідомо уникатиме пояснень доказових лікарів, називаючи *evidence based* медицину «сектою».

3. І ситуація, і свідомість мають підлягати деякому загальному закону чи принципу, яким є принцип організованості, що припускає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечність, функціональну цілісність.

Так, людина, яка в якості доведеного факту сприйняла «шкідливість» щеплень, і впевнена у наявності надто високих ризиків настання побічних наслідків

після вакцинації, а отже, відмовившись від імунопрофілактики для себе і своїх дітей, не зможе адекватно сприйняти і погодитись із правомірністю законодавчого закріплення неможливості відвідувати навчальні заклади нещепленим дітям, що ми спостерігали із протестами проти законопроєкту № 4142 [18].

4. У методологічному плані адекватність означає якісну характеристику відносин між двома системами. Основним механізмом встановлення відношення адекватності є система суб'єктних дій, спрямованих на зміну ситуативних умов існування самого суб'єкта. Так, людина встановлює відношення адекватності через активну зміну себе самої як суб'єкта життя і поведінки (розвиваючи наведений вище приклад, особа, що сприйняла як даність шкідливість вакцин, не дозволить щепити себе та своїх дітей, а у подальшому, вірогідно, буде віддалятися від офіційної медицини, яка підтримує вакцинацію, у бік гомеопатії та інших нетрадиційних форм медицини, а також, не бажаючи підкоритися рішенням органів влади, які унормовують обов'язкову вакцинацію, вважати їх «комерційними організаціями, що не мають владних повноважень». На жаль, це не припущення і не гіперболізація з метою наочності, подібні «фейки» дійсно широко розповсюджуються соціальними мережами). Це означає, що на рівні особи принцип адекватності реалізується як можливість регуляції елементів обох систем: і умов ситуації, і себе самої як суб'єкта. Саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна «схопити» і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно. Саме тут є змога вплинути на суб'єкт, про що йтиметься дещо пізніше.

5. Принцип організованості повинен бути доповнений принципом комунікативності, адже за рідкісним винятком будь-яка ситуація не є чимось індивідуальним, а являє собою сукупний продукт взаємодії людей і предметів, котрий і утворює життєву ситуацію кожного. Людина завжди має справу зі світом, зупиненим і відкалькованим у формах і категоріях культури.

Комунікативні навички й міжособистісна взаємодія є надзвичайно важливими. Враховуючи тенденції сучасної комунікації, а отже, – і транслявання психологічних настанов та піднесення їх до культуродоцільних форм, представникам саме юридичної еліти варто замислитися над суттєвим розвиненням своєї комунікації з суспільством. Саме в процесі міжсуб'єктного діалогу напрацьовуються константи, символи та значення суспільної правосвідомості.

Здається, повністю відповідає наведеним умовиводам теза професора Ю. Ю. Калиновського, який у докторській дисертації довів, що «комунікативно-дискурсивна парадигма є найбільш адекватною для аналізу суспільної правосвідомості, тому що дозволяє виявити не тільки сутність та зміст цього явища, а й зрозуміти механізм утворення констант правосвідомості шляхом розгляду дискурсивних практик в межах інтерсуб'єктивістської взаємодії». Описаний під-

хід кардинально змінює розуміння правової свідомості й філософсько-правового пізнання. Реальність правосвідомості визначається в цьому контексті світом соціальних діячів, світом спільно сконструйованих і відтворюваних ними змістів, світом соціокультурних текстів (знакових систем) [15, с. 6].

6. Культура дає здатність трансляції змісту свідомості. Тільки в цьому випадку свідомість як факт виразності виявляється потенційно доступною будь-якій іншій свідомості, а її продукти можуть бути зрозумілі, зафіксовані й у такий спосіб утвердитися як форми культури.

7. Свідомість і культура пов'язані між собою не безпосередньо, універсальним засобом вираження змістів свідомості у формах культури і водночас механізмом перетворення форм культури в універсали змістів свідомості є діяльність. Причому якщо розглядати рух змістів від свідомості до культури, то опосередкованою ланкою виступатимуть усі форми предметно-перетворювальної діяльності, котрі забезпечують виразність свідомості в об'єктивованому матеріалі.

Дуже важливо розуміти сучасні тенденції такої діяльності, яка все більше піддається пресловутій диджиталізації – «лідерами думок», особливо серед молоді, стали блогери, а транслювати надбання, змістовні блоки свідомості на широкий загал стало максимально просто й доступно кожному.

Тут варто враховувати так звану смислову інтерпретацію механізмів та наслідків впливу засобів масової комунікації на правосвідомість українського суспільства. На основі аналізу різноманітних моделей поширення інформації Ю. Ю. Калиновський доводить, що саме «діалогова модель» найбільш корелюється з інтерсуб'єктивістською парадигмою правосвідомості, оскільки дозволяє акторам медіа-простору не тільки отримати певні повідомлення, але й висловити своє ставлення до їх змісту та обмінятися думками, що є дієвим механізмом розвитку правосвідомості [15, с. 6].

Щодо поступу від культури до свідомості, то опосередкованою ланкою слугуватимуть усі форми навчальної діяльності, що забезпечують трансляцію і привласнення індивідом форм культури.

Здавалося б, нащо «винаходити велосипед», якщо висновок передбачуваний – вплинути на свідомість простіше за все через освіту, зокрема правову. Проте тут варто винести декілька важливих нюансів.

Освіченість – не панацея. Як вважав Кант, «вчений дурень нічим не кращий за звичайного дурня, навіть небезпечніший, оскільки говорить від імені науки». Апостеріорне знання (з досвіду) має обмежений характер, воно ще має пройти перевірку логікою, тобто стати системним. Таке логічно перевірене знання філософ відносив до сфери розсудку. Кант вважав, що тільки людину, яка піднялася на цей рівень, можна вважати розумною [19, с. 35].

Психологічна наука погоджується з таким підходом. Життєві ситуації, досвід індивіда спричиняють утворення гештальтів, які у свідомості людини

(зокрема й правосвідомості) є структурованими, узгодженими, складають цілісність. Враховуючи, що такі реальні ситуації й гештальти у свідомості людини характеризуються конгруентністю, психологічні конструкти, що вже сформувалися у свідомості, неминуче спричинять деформації подальшого сприйняття елементів об'єктивного світу, а також використовуватимуться для зміни умов свого існування. Враховуючи сучасні можливості трансляції подібних суб'єктивних настанов широкому колу осіб, проблеми деформації свідомості мають вельми важливе значення. Натомість і навпаки, на рівні особи принцип адекватності реалізується як можливість регуляції і умов ситуації, і себе самої як суб'єкта, і саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна «схопити» і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно, а за наявності правильного інструментарію – «вирівняти» систему гештальтів. Здається, одним із таких важливих інструментів може стати формальна логіка («логічно перевірене знання» за Кантом), адже саме підміна квантора у структурі суджень слугує причиною більшості помилкових умовиводів.

Отже, навіть якщо визнати навчальний процес засобом впливу на масову свідомість, то запроваджувати треба не лише спеціальні профільні (у нашому випадку правові) дисципліни для вивчення, а й сприяти всебічному засвоєнню правил формальної логіки та критичного мислення, і не лише у вищих навчальних закладах, а й на етапі отримання середньої або спеціальної освіти.

Ми живемо в інформаційному суспільстві, жодне попереднє покоління не мало доступу до такої кількості найрізноманітнішої інформації та джерел її отримання. Отже, як ніколи раніше стали цінуватися вміння цю інформацію диференціювати, систематизувати, аналізувати, критично осмислювати й сприймати, вирізняти фейки, прояви ІПСО, маніпулятивні технології, шахрайські схеми.

Сьогодні для адекватного соціальним запитам розвитку свідомості людини потрібне володіння сучасними технологіями, навички безпечного «існування» в інформаційно-комунікативних мережах, вміння орієнтуватися в розгалужених інформаційних потоках, знаходити якісну інформацію та захищатися від шкідливих і маніпуляційних інформаційних впливів [20, с. 69].

Логічне мислення є чи не найважливішим інструментом, який допомагає уникати необов'язкових помилок у міркуваннях, аналізі ситуацій, прийнятті рішень. Це як математика у світі суспільних наук, це можливість побачити «точність» навіть у тих сферах, де «два юристи – три думки». Саме на законах логіки та на розумінні психологічних процесів, які протікають у нашій свідомості, базується критичне мислення. Воно є однією з найважливіших навичок рейтингу *SoftSkills* за версією Всесвітнього Економічного форуму.

Нобелівський лауреат Даніел Канеман у книзі «Мислення швидко і повільно» висловив ідею, що існує два режими мислення у людини. Система 1 працює

в автоматичному режимі і дуже швидко, без зусиль і без спеціального контролю. Система 2 працює, базуючись на свідомих розумових зусиллях. Також у людини є два рівні сприйняття світу, який її оточує, та завдяки яким вона осмислює навколишній стан речей. Предметний рівень: нереклексивне мислення, без усвідомлення, неухвалне. Метарівень: критичне, рефлексивне мислення, спирається на усвідомлення того, що відбувається, уважне [21]. Тобто критичне мислення є контрольованим, уважним і рефлексивним.

Психологічний механізм, що забезпечує знаходження правильного шляху під час критичного мислення (освяння), був віднайдений і описаний С. Л. Рубінштейном в середині ХХ ст.: «Об'єкт у процесі мислення включається у все нові зв'язки та завдяки цьому виступає у все нових якостях, які фіксуються в нових поняттях; так із об'єкта ніби вичерпується все новий і новий зміст; він начебто повертається кожного разу іншим своїм боком, в ньому виявляються все нові властивості». Фахівець із педагогічних проблем дослідження критичного мислення С. О. Терно зробив висновок, що «і вітчизняна, і західна психологічні традиції ХХ ст. визначили в якості ключового уміння продуктивно мислити – аналіз через синтез» [22, с. 46].

Критичне мислення – це бути свідомим. Навички критичного мислення допомагають помічати свої упередження, досліджувати їх, це свідомі розумові зусилля, обґрунтовані і контрольовані. Водночас критичне мислення є рефлексивним. Рефлексія – це спрямованість мислі власне на себе, на власні процеси і власні продукти (інтелектуальний контекст); це самопізнання суб'єкта, аналіз ним самих власних внутрішніх психічних станів і актів (особистісний контекст); вивчення людини людиною, пізнання процесів комунікації і спільної діяльності (соціально-психологічний контекст). Тобто критичне мислення і є тригером рефлексії як унікальної здатності свідомості в процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе, а отже, – завдяки свідомості людина здатна критично мислити, і завдяки критичному мисленню вона здатна чинити вплив на свою власну свідомість.

Висновки. Правова психологія як елемент правосвідомості припускає максимальну можливість впливу і корекції (завдяки рефлексії, самоспостереженню). Методологія свідомісно-центрованої психології дуже структуровано і послідовно розкриває принципи і закони свідомості (адекватності, організованості, комунікативності), а отже, – і механізми її можливих деформацій.

Життєві ситуації спричиняють утворення гештальтів, які становлять цілісність у свідомості людини (зокрема й правосвідомості). Враховуючи, що такий життєвий досвід і гештальти характеризуються конгруентністю, психологічні конструкти, які вже сформувалися у свідомості, неминуче спричинятимуть деформації подальшого сприйняття елементів об'єктивного світу, а також вико-

ристовуватимуться для зміни умов свого існування. Враховуючи сучасні можливості трансляції подібних суб'єктивних настанов широкому колу осіб, проблеми деформації свідомості мають вельми важливе значення. І навпаки, на рівні особи саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна «схопити» і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно, а за наявності правильного інструментарію – «вирівняти» систему гештальтів. Здається, одним із таких важливих інструментів може стати формальна логіка, зокрема критичне мислення, яке і є тригером рефлексії як унікальної здатності свідомості у процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе.

Список використаних джерел

1. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.
2. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 40 с.
3. Штангрет М. Й., Броневицька О. М. Філософсько-правовий аспект формування правосвідомості правників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29(2). С. 273–277. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3556/1/nvuzhpr_2014_29%282%29__71.pdf
4. Бровко Н. І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 73–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_8
5. Панченко Т. С. Особливості правової свідомості міської та сільської молоді. *Актуальні проблеми психології. Том 7. Екологічна психологія*. 2017. Вип. 44. С. 213–222.
6. Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 199–203.
7. Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Психологічний часопис*. 2017. № 4(8). С. 134–144.
8. Куренда Л. Д. Дослідження сутності професійної правосвідомості юриста. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. С. 26–29.
9. Суслов В. А. Структура правосознання. *Правоведение*. 1997. № 2. С. 86–98.
10. Пінська О. С. Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права*. 2011. № 1. С. 784–788. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/1pocrtc.pdf>
11. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 50–60.
12. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. Київ: Кондор, 2008. 477 с.
13. Волинка К. Г. Теорія держави і права. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
14. Великанова М. М., Великанов О. Ю., Половко І. В. Теорія держави і права. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 164 с.
15. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12. Харків, 2010. 37 с.

16. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
17. Швалб Ю. В. Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія свідомості*. 2004. № 4. С. 154–166. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29763/1/%D0%A8%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B1.pdf>
18. Михайло Радучький спростував найвідоміші фейки про законопроект № 4142 про систему громадського здоров'я. *Верховна Рада України: Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/226430.html>
19. Піхорович В. Д. Критичне мислення: навч. посіб. для рівня підготовки «доктор філософії» для спеціальності 033 Філософія / КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 66 с.
20. Архіпова Є. О. Інформаційна безпека: соціально-філософський вимір: дис. ... канд. філол. наук: 09.00.03. Київ, 2012. 216 с.
21. Канеман Д. «Мислення швидко і повільне»: уривок із книги нобелівського лауреата з економіки. *Українська правда. Життя*. Наш формат. 2017. URL: <https://life.ppravda.com.ua/culture/2017/09/10/226277/>
22. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 105 с. URL: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Posibnyky/Terno-CTDTheory.pdf>

References

1. Mikhailina, T. V. (2018). Pravosvidomist yak intehratyvnyi element pravovoi systemy: monohrafiia. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa.
2. Mikhailina, T. V. (2018). Pravosvidomist yak intehratyvnyi element pravovoi systemy: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv.
3. Shtanhret, M. Y., Bronevytska, O. M. (2014). Filosofsko-pravovyi aspekt formuvannia pravosvidomosti pravnykiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*. 2014. Vyp. 29(2), pp. 273–277. Available at: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3556/1/nvuzhpr_2014_29%282%29__71.pdf
4. Brovko, N. I. (2016). Analiz fenomenu pravosvidomosti liudyny u filosofsko-pravovii dumtsi. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 1, 73–82. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_8
5. Panchenko, T. S. (2017). Osoblyvosti pravovoi svidomosti miskoi ta silskoi molodi. *Aktualni problemy psykhologii. Tom 7. Ekolohichna psykhologhiia* (Vyp. 44, 213–222).
6. Petronchak, Yu. O. (2015). Pravosvidomist yak refleksiiia sotsialnykh norm povedinky. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Serii: Yurydychni nauky, (825), 199–203.
7. Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2017). Pravosvidomist osobystosti: teoretychnyi analiz. *Psykhologichni chasopys*. № 4(8), 134–144.
8. Kurenda, L. D. (2014). Doslidzhennia sutnosti profesiinoi pravosvidomosti yurysta. *Istoryko-pravovyi chasopys*, (1), 26–29.
9. Suslov, V. A. (1997). Struktura pravosoznaniia. *Pravovedenie*. Vol. 2, 86–98.
10. Pinska, O. S. (2011). Pravova svidomist: zahalna kharakterystyka, osnovni rysy ta struktura. *Forum prava*, (1), 784–788. Available at: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11_pocrtc.pdf
11. Lutskyi, A. I. (2014). Pravosvidomist yurysta yak subiektyvne vidobrazhennia chynnoi pravovoi ideologii. *Yurydychni chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, (2), 50–60.

12. Kelman, M. S., Murashyn, O. H. (2008). *Zahalna teoriia derzhavy i prava*. Kyiv: Kondor.
13. Volynka, K. H. (2003). *Teoriia derzhavy i prava*. Kyiv: MAUP.
14. Velykanova, M. M., Velykanov, O. Yu., Polovko, I. V. (2006). *Teoriia derzhavy i prava*. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia, (164).
15. Kalynovskiy, Yu. Yu. (2010). *Pravosvidomist ukrainskoho suspilstva yak sotsiokulturnyi fenomen: filosofsko-pravova refleksii: avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk: 12.00.12*. Kharkiv.
16. Shapar, V. B. (2007). *Suchasnyi tлумachnyi psykholohichniy slovnyk*. Kharkiv: Prapor.
17. Shvalb, Yu. V. (2004). *Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu. Psykholohiia svidomosti*, (4), 154–166. Available at: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29763/1/%D0%A8%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B1.pdf>
18. Mykhailo Radutskiy sprostuvav naividomishi feiky pro zakonoproekt № 4142 pro systemu hromadskoho zdorovia. *Verkhovna Rada Ukrainy: Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy*. Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/226430.html>
19. Pikhorovych, V. D. (2018). *Krytychne myslennia*. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho.
20. Arkhipova, Ye. O. (2012). *Informatsiina bezpeka: sotsialno-filosofskiy vymir: dys. ... kand. filol. nauk: 09.00.03*. Kyiv.
21. Kaneman, D. (2017). «Myslennia shvydke i povilne»: uryvok iz knyhy nobelivskoho laureata z ekonomiky. *Ukrainska pravda. Zhyttia*. Nash format. <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/09/10/226277/>
22. Terno, S. O. (2011). *Teoriia rozvytku krytychnoho myslennia (na prykladi navchannia istorii)*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Available at: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Posibnyky/Terno-CTDTheory.pdf>

Roman Hryniuk, Olena Hutsuliak. Legal Consciousness as a Subject of Theoretical-legal, Social-philosophical and Psychological Analysis

The article demonstrates the expediency and necessity of expanding the methodological arsenal of theoretical and legal studies of legal awareness and proves that borrowing the achievements and knowledge of psychological science is the most promising.

The authors analyzed doctrinal definitions of legal consciousness and views on the structure of legal consciousness, an indispensable component of which is traditionally considered legal psychology. The position is advocated that it is constitutional psychology, among other components of legal consciousness, that assumes the maximum possibility of influence and correction (thanks to reflection, self-observation).

It is demonstrated how it is possible to exert a positive influence on legal consciousness as a kind of consciousness through the application of the principles and laws of consciousness-centered psychology (adequacy, organization, communicativeness). At the same time, socio-philosophical tools are also used (analysis of the dichotomy «Consciousness – World» through the prism of subjectivity and objectivity). Modern trends in the development of the information society (digitalization, digitalization, spread of SMM-management, blogging) are taken into account, which makes the transmission of assets, meaningful blocks of consciousness to the general public as simple as possible and accessible to everyone. The reality of legal consciousness is determined in this context by the world of social actors, the world of jointly constructed and reproduced contents, the world of sociocultural texts (sign systems) (intersubjectivist (communicative-discursive) paradigm of legal consciousness).

During the analysis of the possibilities of influence on (legal) consciousness, the potential of any means ensuring the transmission and appropriation of cultural forms by the individual was recognized. Therefore, the conclusion about the importance of identifying safety and danger factors in the information society is made. Speaking specifically about legal consciousness, the leading role of legal education among the means of positive influence is obvious. Therefore, a philosophi-

cal justification of the fallacy of the position that education is a panacea is provided. The authors emphasize that knowledge must be tested by logic, i.e. become systematic. In addition, formal logic («logically tested knowledge» according to Kant) is designed to «level» the system of gestalts (life experience). It is noted that critical thinking, which is one of the most important skills in the Soft Skills rating according to the World Economic Forum, is based precisely on the laws of logic and on understanding the psychological processes that occur in our minds.

It has been demonstrated that critical thinking means being conscious, and also critical thinking is a trigger for reflection as a unique ability of consciousness in the process of perceiving activity to perceive itself as well. It was concluded that thanks to consciousness, a person is able to think critically, and thanks to critical thinking, he is able to influence his own consciousness.

Keywords: *consciousness, reflection, legal psychology, deformations of legal consciousness, critical thinking.*

УДК 340.1:316

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.2

Іванченко Ярослав Миколайович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

РОЗШИРЕННЯ МЕЖ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДИСКРЕЦІЇ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ЗА ТА ПРОТИ

Метою наукової статті є аналіз дискусійних моментів розширення меж правозастосовчої дискреції у період воєнного стану в Україні.

Зроблено висновок, що надмірне розширення меж правозастосовчої дискреції у період воєнного стану несе суттєві ризики для дотримання базових прав та свобод людини і громадянина. Зокрема, це стосується співробітників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, прикордонників, співробітників митних та податкових органів.

Обґрунтовується, що надання такої широкої правозастосовчої дискреції для країни пострадянського права (якою поки що є Україна) є передчасним, тим паче у період воєнного стану, коли питання захисту прав людини є особливо чуттєвим.

Констатовано, що у період соціальної напруги, яким є воєнний час, особливу увагу необхідно приділяти законності меж правозастосовчої дискреції. Без дотримання цієї вимоги правозастосовча дискреція неминуче перетвориться на свавілля державних інституцій та створить підґрунтя для корупційних діянь, що наразі і відбувається в Україні. Недотримання цього правила також здатне підвищити недовіру до державних органів та посадових осіб і наблизити суспільство до «соціального вибуху».

Акцентовується на тому, що абсолютно недопустимою є міра дискреції, коли рішення приймається відповідними державними органами та посадовими особами виключно на основі свого права приймати таке рішення і власної правосвідомості, не беручи до уваги фактичні та нормативні підстави. Зокрема, наявність нормативно закріпленого правильно оформленого документа (пакету документів) має бути гарантією прийняття відповідного правозастосовчого рішення, без урахування сумнівів правозастосовчого органу. Тобто питання прийняття або неприйняття рішення як такого не може бути предметом дискреції, якщо для його прийняття наявні усі обставини, які закріплено у законодавстві.

Відмова у вчиненні певних дій правозастосовчим органом має бути оформлена у належний (встановлений законодавством) спосіб з обов'язковим обґрунтуванням такого рішення для можливості його оскарження. Відмова у наданні такого документа або незазна-

чення у ньому підстав для відповідного рішення має бути підставою для притягнення посадової особи до юридичної відповідальності.

Ключові слова: правозастосовча дискреція, воєнний стан, правозастосовчий розсуд, юридична практика, права людини, свобода пересування, конституційне право, правосвідомість.

Постановка проблеми. В Україні вже майже півтора роки триває воєнний стан, введення якого пов'язане з повномасштабною агресією російської федерації проти нашої держави. Під час воєнних дій права та свободи людини і громадянина стають особливо актуальною темою, тому що їх порушення обумовлено об'єктивними чинниками і завжди має місце у подібних обставинах. Люди позбавлені найнеобхідніших благ, у стані стресу та розгубленості, тому додаткові обмеження прав сприймаються надто болісно, що може негативно позначитися на суспільстві. Інститут правозастосовчої дискреції призначений передусім для того, щоб максимально ефективно забезпечити дотримання прав і свобод, врахувати всі особливості правозастосовчого випадку, надати державним органам та посадовим особам більшої свободи дій. Тобто в теорії правозастосовчий розсуд має бути спрямований на людину, гарантувати їй не формальний, а об'єктивний та людиноцентричний розгляд справи. У юридичній же практиці України ситуація нерідко складається з точністю до навпаки, коли правозастосувач використовує свій розсуд як привілей, користується ним на шкоду правових приписів адресата. Це спричиняє соціальне напруження і недовіру до державних органів навіть у звичайних умовах, але у воєнний час такі дії можуть бути просто небезпечними, максимально загострюючи протистояння між державою та її громадянами. Тому досліджувати можливості та межі правозастосовчої дискреції в умовах бойових дій необхідно та своєчасно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До тематики дискреційних повноважень у своїх роботах зверталися В. Бевзенко, О. Губська, О. Жердев, Р. Куйбіда, Р. Мельник, Т. Михайліна, Г. Панова, Н. Ханова, С. Шатрава та багато інших. Проте на сучасному етапі дуже мало наукових праць присвячено розгляду проблем правозастосовчої дискреції в умовах соціальних криз, до яких, безумовно, належить воєнний стан.

Метою наукової статті є аналіз дискусійних моментів розширення меж правозастосовчої дискреції у період воєнного стану в Україні.

Основний текст. Для цілей дослідження необхідно насамперед з'ясувати поняття та зміст правозастосовчої дискреції. Варто зазначити, що власне терміном «дискреція» національне законодавство не оперує. У ньому містить інше визначення – дискреційні повноваження, а саме сукупність прав та обов'язків органів державної влади і місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що дають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського

рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з кількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом. Це визначення було закріплено у Наказі Міністерства юстиції України «Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи» № 1380/5 від 23 червня 2010 року (але Наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства юстиції України від 24.04.2017 № 1395/5) [1]. Тобто наразі у законодавстві України відповідного поняття взагалі не міститься.

Однак сутність правозастосовчої дискреції та правила її застосування було висвітлено Верховним Судом у Науковому висновку щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією [2]. Навряд чи цього достатньо для повноцінного врегулювання питання, особливо зважаючи на те, що Україна тяжіє до романо-германської правової сім'ї, а отже, акти органів судової влади не мають нормативного значення.

Якщо проаналізувати судову практику, то можна зробити висновок, що суди досить часто посилаються на Додаток до Рекомендації № R(80)2 Комітету Міністрів Ради Європи, в якому визначено поняття дискреційного повноваження – повноваження, що його адміністративний орган влади, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду. Тобто коли такий орган може обрати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає кращим за певних обставин [3, с. 232]. Але, зважаючи на наднаціональний характер зазначеного документа, тобто його неможливість врахувати особливості національної правової системи, найбільш доцільним вбачається напрацювання вітчизняних правових норм, з урахуванням рамкових положень норм міжнародних. Тим паче, що потреба у цьому існує. Так, наприклад, складно уявити собі, як в умовах національної юридичної практики має працювати положення: обрати рішення, «яке він вважає кращим за певних обставин». Звичайно, в умовах розвинених демократій здебільшого йшлося про те, що приймається рішення, яке найбільш відповідає фактичним обставинам справи і найбільшою мірою спрямовано на захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина. Але рівень правосвідомості посадових осіб в Україні не дає змоги надати їм свободу розсуду такою мірою, оскільки не виключено, що це буде пов'язано зі зловживаннями та значними корупційними ризиками.

Якщо звернутися до наукової літератури, то правозастосовча дискреція розуміється досить однотипно, але все одно з певними варіаціями. Так, К. Девіс визначає розсуд можливістю посадової особи органу державної влади діяти на основі свободи обрання конкретного алгоритму поведінки з-поміж низки можливих дій або ж бездіяльності [4; 5, с. 156]. Причому наголошується саме на тому, що такий перелік можливих варіантів поведінки має бути нормативно закріплений. Тобто свобода розсуду обмежена саме зазначеними варіантами вибору. Як видається, не будь-яка ситуація передбачає можливість формування

варіантів поведінки за допомогою закритого переліку, проте це може стати певним запобіжником від надмірності дискреційної свободи, особливо в умовах воєнних дій.

С. О. Шатрава зазначає, що дискреційним правом або дискреційною владою є надана особі свобода діяти на свій розсуд, тобто, оцінюючи ситуацію, вибирати один із кількох варіантів дій (або утримуватися від дій) чи один із варіантів можливих рішень. Таке право дає можливість посадовій особі диференціювати ситуації залежно від обставин, вичерпний перелік яких неможливо вказати в нормі права [6, с. 276–277]. У цьому випадку автор якраз наголошує на наявності ситуацій, що передбачають більш широкий вибір, ніж варіанти, окреслені правовою нормою.

А втім широкі межі дискреції інколи призводять до суттєвих порушень прав людини, оскільки суб'єктом владних повноважень сприймаються як такі, що не обмежені взагалі нічим. Як зазначає А. Каганец, у таких ситуаціях нерідко відбувається підміна понять, оскільки не будь-які повноваження органів влади з ухвалення рішень є дискреційними. Дискреція є тільки у разі, якщо у рамках закону (не порушуючи закон) держорган може прийняти різні рішення. Проілюструвати цю ситуацію можна на прикладі судових суперечок з державними реєстраторами, які навіть за наявності повного пакету документів відмовляють у реєстрації прав на нерухоме майно, по суті, мотивуючи це лише тим, що вони мають право відмовити [7]. Це вказує на те, що питання прийняття або неприйняття рішення не може бути предметом дискреції, якщо для його прийняття наявні усі обставини, які закріплено у законодавстві.

За результатами доктринального узагальнення науковцями доводиться, що існує дві окремі групи правових систем, які відрізняються обсягом судового контролю за реалізацією дискреції адміністративних органів. У першій групі правових систем діє принцип повного судового контролю. Це здебільшого країни німецької правової традиції. Слід зазначити, що у процесі запровадження адміністративного судочинства в Україні значною мірою був використаний досвід Німеччини.

У діяльності судів Німеччини перевіряються такі обставини, які виникають під час виконання публічною адміністрацією владних управлінських функцій:

- 1) перевищення меж вільного розсуду;
- 2) незастосування вільного розсуду, коли це було потрібно за законом;
- 3) помилкове застосування розсуду (коли адміністративний орган не керується цілями наданого повноваження чи виходить у процесі прийняття рішення з обставин, що не стосуються справи);
- 4) порушення основних прав і загальних конституційних принципів під час прийняття акту, зокрема у межах розсуду (насамперед принципу пропорційності).

Друга група держав визнає досить широку адміністративну гнучкість як на рівні фактів, так і на рівні юридичних наслідків, дотримуючись основного принципу: зазвичай суддя не замінює і не повинен замінювати адміністративний орган. Цей підхід передусім спрямований на об'єктивний судовий перегляд і тому застосовується в системах, які зосереджуються на об'єктивному юридичному аналізі (на противагу судовому перегляду на основі суб'єктивних прав, тобто німецькому підходу) [8, с. 17; 9].

І хоча формально в Україні задіяно німецьку модель контролю за прийняттям рішень у межах реалізації дискреційних повноважень, але навіть та свобода, що надається адміністративним органам у прийнятті рішень, вбачається надмірною. Видається, що надання такої широкої правозастосовчої дискреції для країни пострадянського права (якою поки що є Україна) є передчасним, тим більше у період воєнного стану, коли питання захисту прав людини є особливо важливим.

Недарма Т. Михайліною та О. Жердевим доводиться, що розширення меж дискреційних повноважень та допустима свобода правозастосувача в демократичних країнах є прямо пропорційними рівню та формам правосвідомості суб'єктів правозастосування [10, с. 72]. Отже, починати необхідно з підвищення рівня правосвідомості державних органів та посадових осіб, і лише потім наділяти їх розширеними дискреційними повноваженнями.

Настільки широка можливість розсуду вже призводить до суттєвих проблем у період російської агресії. Наразі через запровадження воєнного стану чоловікам 18–60 років заборонено виїжджати за межі країни. Навіть абстрагуючись від того, що сама по собі така заборона є порушенням базового конституційного права людини на свободу пересування, викликають занепокоєння ще й межі розсуду посадових осіб, пов'язані з цим. Так, рішення про те, чи дозволять чоловіку перетнути кордон, приймається безпосередньо в пункті пропуску прикордонниками (навіть за наявності всіх необхідних документів), які мають вивчити всі документи особи та з'ясувати усі обставини [11]. Те ж саме стосується і осіб з інвалідністю, якщо усі підтверджуючі документи у особи присутні. Ще більш кричущі випадки пов'язані з тим, що осіб, які молодші за 18 років та старші за 60 років, зазначена заборона взагалі не стосується на основі законодавства. Проте є випадки (причому не поодинокі), коли прикордонниками було заборонено виїзд за кордон хлопцям у віці 17 років. Це можна визнати кричущим порушенням прав, обумовленим правозастосовчою дискрецією, причому сама її наявність має слугувати гарантією максимальної захищеності прав та свобод людини і громадянина.

Висновки. У статті зроблено висновок, що надмірне розширення меж правозастосовчої дискреції в період воєнного стану несе суттєві ризики для дотримання базових прав та свобод людини і громадянина. Зокрема, це стосується до

співробітників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, прикордонників, співробітників митних та податкових органів.

У період соціальної напруги, яким є воєнний час, особливу увагу необхідно приділяти законності меж правозастосовчої дискреції. Без дотримання цієї вимоги правозастосовча дискреція неминуче перетвориться на свавілля державних інституцій та створить підґрунтя для корупційних діянь, що наразі і відбувається в Україні. Недотримання цього правила також здатне підвищити недовіру до державних органів та посадових осіб і наблизити суспільство до «соціального вибуху».

Акцентується на тому, що абсолютно недопустимою є міра дискреції, коли рішення приймається відповідними державними органами та посадовими особами виключно на основі свого права приймати таке рішення і власної правосвідомості, не беручи до уваги фактичні та нормативні підстави. Зокрема, наявність нормативно закріпленого правильно оформленого документа (паketу документів) має бути гарантією прийняття відповідного правозастосовчого рішення, без урахування сумнівів правозастосовчого органу.

Відмова у вчиненні певних дій правозастосовчим органом має бути оформлена у належний (встановлений законодавством) спосіб з обов'язковим обґрунтуванням такого рішення для можливості його оскарження. Відмова у наданні такого документа або незазначення у ньому підстав для відповідного рішення має бути підставою для притягнення посадової особи до юридичної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи: Наказ Міністерства юстиції України № 1380/5 від 23 червня 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10>
2. Науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018
3. Бевзенко В. М., Панова Г. В. Сутність та підстави втручання адміністративного суду у розсуд суб'єкта публічної адміністрації. Київ: Дакор. 2018. 232 с.
4. Davis K. Diskreionary Justice. 1969. 233 p.
5. Ханова Н. О. Зміст поняття «дискреція» в податковому праві. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7. Ч. 1. С. 154–160.
6. Шатрава С. О. Дискреційні повноваження працівників ОВС як корупційний ризик в діяльності органів внутрішніх справ. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 276–277.
7. Каганец А. Дискреція – межі дозволеного або свавілля без меж? URL: https://jurliga.liga-zakon.net/analytics/134612_diskreetsiya---mezhd-dozvolenogo-abo-svavlllya-bez-mezh
8. Целлер Е., Куйбіда Р., Мельник Р. Звіт: Дискреція адміністративних органів і судовий контроль за її реалізацією. 2020. 54 с. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud4857/zvit_dyskreetsiya.pdf

9. Губська О. Дискреція та її межі: що говорить про це національне та міжнародне законодавство. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/187673-diskreetsiya-ta-yiyi-mezhi-scho-govorit-pro-tse-natsionalne-ta-mizhnarodne-zakonodavstvo>
10. Михайліна Т., Жердев О. Дискреційні повноваження та правосвідомість суб'єкта правозастосування: аспекти співвідношення. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. № 1. С. 71–80.
11. Правила перетинання державного кордону громадянами України: затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 р. № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>

References

1. Pro zatverdzhennia Metodologii provedennia antykoruptsiinoi ekspertyzy: Nakaz Ministerstva Yustytzii Ukrainy № 1380/5 vid 23.06.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10>
2. Naukovyi vysnovok schodo mezh dyskretsiiinoho povnovazhennia subiekta vladnykh povnovazhen ta sudovoho kontroliu za ioho realizatsieiu. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018
3. Bevenko, V. M., Panova, H. V. (2018). Sutnist ta pidstavy vtruchannia administratyvnoho sudu u rozsud subiekta publichnoi administratsii. Kyiv: Dakor.
4. Davis, K. (1969). *Diskretionary Justice*.
5. Hanova, N. O. (2018). Zmist poniattia «dyskretsia» v podatkovomu pravi. *Yurydychnyi biuletен*. Iss. 7 (Book 1), 154–160.
6. Shatrava, S. O. (2013). Dyskretsiiini povnovazhennia pratsivnykiv OVS yak koruptsiinyi ryzyk v dialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav. *Porivnialno-analitychne pravo*, (2), 276–277.
7. Kahanets, A. (n. d.). Dyskretsia – mezhi dozvolenoho abo svavillia bez mezh? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/134612_dyskretsia---mezhdozvolenogo-abo-svavillya-bez-mezh
8. Tseller, E., Kuibida, R., Melnyk, R. (2020). Zvit: dyskretsia administratyvnykh orhaniv i sudovi kontrol za ii realizatsieiu. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud4857/zvit_dyskreetsia.pdf
9. Hubska, O. (n. d.). Dyskretsia ta ii mezhi: scho hovoryt pro tse natsionalne ta mizhnarodne zakonodavstvo. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/187673-diskreetsiya-ta-yiyi-mezhi-scho-govorit-pro-tse-natsionalne-ta-mizhnarodne-zakonodavstvo>
10. Mikhailina, T., Zherdiev, O. (2018). Dyskretsiiini povnovazhennia ta pravosvidomist subiekta pravozastosuvannia: aspekty spivvidnoshennia. *Economic and law paradigm of modern society*, (1), 71–80.
11. Pravyla peretynannia derzhavnoho kordonu hromadianamu Ukrainy: zatverdzheni Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.01.1995, № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>

Yaroslav Ivanchenko. Expanding the Boundaries of law Enforcement Discretion During Martial Law in Ukraine: Pros and Cons

The purpose of the scientific article is to analyze the controversial issues of expanding the boundaries of law enforcement discretion during martial law in Ukraine.

It is concluded that excessive expansion of the boundaries of law enforcement discretion during martial law carries significant risks for the observance of basic human and civil rights and free-

doms. In particular, this applies to employees of territorial recruitment and social support centers, border guards, customs and tax authorities.

It is proved that granting such broad law enforcement discretion to the country of post-soviet law (which is still Ukraine) is premature, especially during the period of martial law, when the issue of protecting human rights is particularly sensitive.

It is stated that during the period of social tension, which is wartime, special attention should be paid to the legality of the boundaries of law enforcement discretion. Without compliance with this requirement, law enforcement discretion will inevitably turn into the arbitrariness of state institutions and create grounds for corruption, which is currently happening in Ukraine. Failure to comply with this rule can also increase distrust of government agencies and officials and bring society closer to a «social explosion».

It is emphasized that a measure of discretion is absolutely unacceptable when a decision is made by the relevant state bodies and officials solely on the basis of their right to make such a decision and their own legal consciousness, without taking into account the factual and normative grounds. In particular, the presence of a legally fixed correctly executed document (package of documents) should be a guarantee of making an appropriate law enforcement decision, without taking into account the doubts of the law enforcement body. That is, the issue of making or not making a decision as such cannot be subject to discretion if all the circumstances that are enshrined in the legislation are available for its adoption.

Refusal to perform certain actions by the law enforcement body must be issued in the proper (established by law) manner with mandatory justification for such a decision, in order to be able to appeal it. Refusal to provide such a document or failure to specify in it the grounds for the relevant decision should be the basis for bringing the official to legal responsibility.

Keywords: law enforcement discretion, martial law, legal practice, human rights, freedom of movement, constitutional law, legal awareness.

УДК 340.12:004

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.3

Калаченкова Катерина Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ТА ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА

У статті приділена увага розвитку юридичної клінічної освіти під впливом різноманітних інновацій та змін, що відбуваються на юридичній арені в умовах діджиталізації. Досліджено наукові позиції щодо розвитку юридичної клінічної освіти, зокрема в умовах діджиталізації. Коротко описується розвиток юридичної клінічної освіти. Зазначено, що історично наявність «реального клієнта» в діяльності студента-правника була важливим складником юридичної клінічної освіти. Проте в умовах сьогодення основний фокус юридичної клінічної правничої освіти змістився в бік більшого акценту на навчальному досвіді здобувача. Практичні навички майбутнього правника можуть відпрацьовуватись не тільки під час роботи з «реальними клієнтами», а також за допомогою «симуляції», а саме: дебатів, імітаційних судових засідань, турнірів, змагань тощо. Стверджується, що змісти програм юридичної клінічної освіти мають спільні риси, як-от: тренування професійних навичок, навчання на досвіді, а також прищеплення професійних цінностей громадської відповідальності та соціальної справедливості. У статті наголошено, що розвиток діджиталізації відкриває нові

можливості для юридичної клінічної освіти. Зазначено, що різні форми відпрацювання юридичних навичок, зокрема і за допомогою сучасних технологій, дає змогу максимально розкрити потенціал юридичної клінічної освіти, що цілком узгоджується з концепцією на глобальному рівні. Зазначено, що глобальний рух юридичної клінічної освіти підтверджується: великою кількістю транснаціональних співпраць між клініцистами з різних куточків світу; існуванням міжнародних глобальних організацій (наприклад, Глобальний альянс з юридичної освіти); включенням клінічної методології викладання в навчальні програми правничих шкіл по всьому світу; юридичними публікаціями, що присвячені розвитку юридичної клінічної освіти по всьому світу. Зроблено висновок, що завдяки розвитку комунікаційних технологій стираються кордони юридичної клінічної освіти.

Ключові слова: юридична клінічна освіта, діджиталізація, правнича школа, юридична клініка, цифрові технології.

Постановка проблеми. Вища освіта є центральним місцем для створення нових знань для 21-го століття, елементом розвитку вищої юридичної освіти є юридична клінічна освіта як особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що проявляється у створенні для студентів можливості під час навчання практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та безпосередньо правозахисну роботу [1, с. 4], а цифрові технології є ключовими засобами для реалізації цього потенціалу.

Безсумнівно, наш світ стає все більш цифровим, але не всі прийняли цифрове мислення. Незважаючи на те, що більшість населення вміє користуватися технологіями, не всі використовують можливості, які привносять технології.

Сьогодні юридична клінічна освіта є розповсюдженою формою навчання, що дає можливість здобувачам отримати практичні навички юридичної професії. Майже кожна правнича школа має у своїй структурі юридичну клініку [2, с. 34]. Розвиток діджиталізації дає можливості для нових форм та напрямів розвитку юридичної клінічної освіти, до того ж накопичується досвід різних юридичних клінік, який потребує осмислення та опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існує велика кількість наукових досліджень щодо юридичної клінічної освіти. Зокрема, можна відзначити роботи таких вітчизняних та зарубіжних авторів: Л. П. Амеличева, М. Barry, R. Burridge, А. О. Галай, Sh. Gavigan, J. Giddings, P. Joy, J. Dubin, К. О. Калаченкова, Л. Д. Руденко, F. Klein, М. В. Удод, В. С. Хорошковська та ін. Однак існує потреба дослідження розвитку юридичної клінічної освіти в умовах розвитку діджиталізації.

Метою статті є аналіз розвитку юридичної клінічної освіти в умовах розвитку діджиталізації.

Виклад основного матеріалу. Розвиток діджиталізації не стоїть на місці і все глибше проникає в усі сфери суспільного життя, необхідним складником якого є інформація як основна категорія у відносинах суспільства з державою, людини з державою, людей між собою, що досягається за допомогою інформаційних технологій [3, с. 30]. Технологічні інновації, зокрема зміни у способах

надання правових послуг, зростання віртуальної юридичної практики та широкий спектр інформації та послуг в інтернеті відкривають багато різних можливостей для покращення доступу до правосуддя та захисту своїх прав.

Роль комунікаційних та інформаційних технологій саме у клінічній юридичній освіті необхідно розглядати в контексті еволюції клінічної юридичної освіти. Ранньою ітерацією клінічної юридичної освіти була концепція, розроблена американським вченим, філософом права та юристом J. Frank у 1930-х роках [4]. Хоча це був не перший заклик до зміни способу викладання права в американських правничих школах [5, 6], J. Frank визнаний лідером руху правового реалізму та піонером у справі клінічної юридичної освіти [5].

Перші клініки зосереджувалися на наданні юридичних послуг зазвичай малозабезпеченим членам суспільства, і основною метою було служіння громаді, а не освітня користь. Сьогодні клінічна юридична освіта є справді глобальною за своїм масштабом і набуває різноманітних форм.

До того ж епоха четвертої промислової революції, або цифрова (діджитал-) революція, а саме розвиток інтернету і технологій, кардинально змінила спосіб взаємодії, виконання юристами своєї роботи, підвищила ефективність і прискорила процеси. Юридична клінічна освіта також зазнала певних змін, знаходячись у руслі сучасних тенденцій розвитку діджиталізації. Саме клінічна освіта здатна внести вагомий вклад у забезпечення подолання розриву між теорією та практикою під час підготовки юристів, а також і у налагодження взаємовигідних зв'язків між навчальними закладами й представниками органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємницького та громадського сектору [7, с. 162].

M. Barry, P. Joy та J. Dubin, розглядаючи питання про адаптування юридичної клінічної освіти до цифрової епохи, зазначили: «Окрім впливу на місце клінічної освіти в новому тисячолітті, технологічний прогрес вплине на форми клінічної освіти, роблячи можливими нові та інші форми викладання й надання послуг, а також клінічні моделі» [5].

A. Evans характеризує клініку як «контрольовані практичні зустрічі між клієнтами та їхніми юридичними радниками в інтересах справедливого результату справи, процесів реформування законодавства та політичного оновлення» [8].

Les A McCrimmon, спираючись на роботу S. Rice і G. Coss, виокремлював клінічну освіту серед інших форм юридичної освіти на основі таких ознак:

- наявність реального клієнта в діяльності студента;
- акцент на етиці та професіоналізмі, соціальних потребах та ролі юриста в суспільстві, а не на розвитку правничих навичок та вмінь;
- акцент на громадській роботі з людьми, які потребують правової допомоги, але не мають ресурсів, щоб задовольнити ці потреби достатньою мірою або взагалі [9].

Діяльність юридичної клініки фокусується на набутті практичних навичок щодо проведення інтерв'ювання клієнта, встановлення фактів справи, вміння здійснювати аналіз нормативно-правової бази, складати процесуальні документи і вести документацію, набутті навичок у спілкуванні з державними органами, а також у володінні юридичною етикою. До того ж розвивається здатність до критичного мислення, комунікабельність, високі моральні та вольові якості [10, с. 39–40].

Згідно з цим відсутність реального клієнта і відповідно можливості консультування та представлення інтересів реального клієнта позбавляє програму права називатися «клінічною». Дійсно історично наявність клієнта в діяльності студента-правника була важливою для клінічної освіти. Проте в умовах сьогодення основний фокус клінічної правничої освіти змістився в бік більшого акценту на навчальному досвіді здобувача. Хоча громадська робота через надання допомоги соціально незахищеним членам суспільства все ще залишається важливим компонентом більшості клінічних програм, слід погодитись, що розвиток діджиталізації відкриває нові можливості для юридичної клінічної освіти.

Е. S. Milstein зазначає, що клінічна юридична освіта є досягнутим освітнім результатом, а не наявністю «клієнта» в процесі, і поділяє клінічну юридичну освіту на три гілки: внутрішні клініки з реальними клієнтами, стажування та симуляції [11].

J. Giddings зазначає, що «клінічне викладання може бути корисно охарактеризоване за допомогою клінічного континууму, який пов'язаний зі ступенем контролю, що здійснюється над навчальним середовищем. Акцент на критиці та рефлексії є постійним, тоді як контроль над середовищем варіюється. Симуляційні вправи повинні бути дуже ретельно сплановані та контрольовані, клініки з живими клієнтами та зовнішні практики бачать, як студенти реагують на відносно неструктуровані ситуації» [12].

Так, сьогодні, окрім клінік з реальними клієнтами, здобувачі-правники по всьому світу беруть участь у підвищенні обізнаності щодо юриспруденції через різні програми, курси, заходи тощо. Наприклад, щодо обізнаності громадськості про юридичні права існує міжнародна програма Street Law (<https://www.street-law.org/>) вивчення професійної етики та практичні навички відпрацьовуються за допомогою симуляцій (змагань, турнірів, дебатів, імітаційних судових засідань тощо), закордонні юридичні клініки включають у себе також стажування.

Юридична клініка Донецького національного університету імені Василя Стуса для відпрацювання юридичних навичок, крім класичного напряму консультування клієнтів, також організовує різні заходи – симуляції. Наприклад, компетентності, як-от здатність застосовувати норми та інститути права, захист прав суб'єктів господарювання, здатність до самостійної підготовки проєктів

актів правозастосування тощо здобувачами, відпрацьовуються в Всеукраїнських змаганнях з господарського права та процесу ім. професора С. З. Михайліна, Всеукраїнських змаганнях з цивільного права та процесу, Всеукраїнських змаганнях з трудового права тощо. Питання щодо альтернативного вирішення спору, а саме посередництва в трудових спорах, розкривається на Всеукраїнській осінній школі «Посередництво у врегулюванні колективних трудових спорів», де здобувачі мають можливість взяти участь у рольовій грі та відпрацювати відповідні навички. Навички ораторського мистецтва також відпрацьовуються на турнірі «Переговорний батл», що проводиться на юридичному факультеті, та Юридичні онлайн-дебати ОНУ імені І. І. Мечникова – ДонНУ імені Василя Стуса. В рамках Міжнародної віртуальної школи «LECOM» клініцисти ДонНУ імені Василя Стуса мали можливість не тільки дізнатись про закордонний досвід юридичних клінік, відвідати лекції зарубіжних професорів та поспілкуватися на правову тематику, і про студентське життя зі здобувачами юридичної освіти зарубіжних університетів. Також клініцисти ДонНУ імені Василя Стуса залучені до роботи у напрямі Street Law.

Зміст програм юридичної клінічної освіти може відрізнятися в різних країнах та університетах однієї країни, однак вбачається, що всі вони мають спільні риси, а саме: тренування професійних навичок, навчання на досвіді та прищеплення професійних цінностей громадської відповідальності й соціальної справедливості.

Різні форми відпрацювання юридичних навичок дають змогу максимально розкрити юридичну клінічну освіту, що цілком узгоджується з концепцією на глобальному рівні. Те, що юридичну клінічну освіту зараз можна описати як глобальний рух, свідчить:

- велика кількість транснаціональних співпраць між клініцистами з різних куточків світу;
- існування дійсно глобальних організацій, таких як Глобальний альянс із юридичної освіти (GAJE);
- дедалі ширше включення клінічної методології викладання в навчальні програми правничих шкіл по всьому світу;
- юридичні публікації, присвячені розвитку юридичної клінічної освіти по всьому світу.

Отже, можна зробити висновок, що сьогодні в глобальному контексті концепція юридичної клінічної освіти є ширшою, ніж та, яка була на початку, а також відсутність клієнта в процесі не позбавляє програму права називатися «клінічною».

Діджиталізація є однією з найбільш динамічних змін, яка надає багато нових можливостей, однак важливо пам'ятати, що ті, хто найбільше потребує

правової допомоги, часто також є найбільш незахищеними верствами населення. Однією з найважливіших проблем є те, як забезпечити, щоб найбільш незахищені верстви населення продовжували отримувати належні та адресні правові послуги. Також слід враховувати, що люди похилого віку та люди, що живуть у сільській місцевості, менш схильні використовувати інтернет для вирішення правових проблем. Також слід зазначити, що діджиталізація несе певні загрози, наприклад, у контексті кібербезпеки [13, с. 272] захисту персональних даних. Незважаючи на те, що зазвичай до юридичних клінік звертається мало-забезпечене населення, і навряд чи їх персональні дані можуть бути цікаві для кіберзлочинців, прояви кібератак важко спрогнозувати, а тому це не виключає загрозу, особливо сьогодні, в умовах воєнного стану в Україні [14, с. 62].

Висновки. З розвитком цифрових технологій наближається новий етап в еволюції юридичної клінічної освіти. Сьогодні вже відчувається вплив технологій на юридичну клінічну освіту, сучасні технології дистанційного навчання та відеоконференцій надають більше можливостей для клінічної роботи за межами місцевих, державних та національних кордонів, а також уможливить співпрацю між кількома навчальними закладами та на різних майданчиках. Так, за допомогою різних платформ, застосунків, програм юридичні клініки різних університетів і в межах однієї країни, і різних країн мають можливість працювати між собою, з національними та міжнародними організаціями в широкому спектрі суспільно значущих проєктів. До того ж клініцисти через власні та глобальні мережі можуть співпрацювати з колегами-однодумцями для покращення клінічних пропозицій та максимізації переваг цифрових технологій.

Завдяки розвитку комунікаційних технологій місце проходження практики тепер може бути розташоване в будь-якій точці світу. Завдяки розвитку відео-технологій здобувачі вищої юридичної освіти можуть провести співбесіду з клієнтом, який перебуває в іншому місті чи країні.

Юридична клінічна освіта – це глобальний рух, і переваги, притаманні юридичній клінічній освіті в умовах діджиталізації, не визначаються національними кордонами. Хоча кожна юридична клініка стикається з власними унікальними викликами щодо доступу до швидкої та надійної мережі, доступу до ресурсів, необхідних для реалізації онлайн-програм тощо, проте вплив діджиталізації на юридичну клінічну освіту одночасно є значним викликом та відкриттям нових можливостей.

Список використаних джерел

1. Галай А. О. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні: навч. посібник. Київ: КНТ, 2009. 96 с.
2. Мудрак Р. Генеза становлення інституту юридичних клінік у світі та Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3(11). С. 31–35.

3. Калаченкова К. О. Правові аспекти диджитал суспільства. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 1. С. 28–32. DOI: 10.32842/2078-3736/2023.2.1.5. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/5.pdf
4. Frank J. Why Not a Clinical Law School? 1933. 81 U. Pa. L. Rev. 907. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Why-Not-a-Clinical-Lawyer-School-Frank/d78d2cc4e4c7e0fef6a9b3d63f3ace5bdea0d108>
5. Martin Barry M., Dubin J., Joy P. Clinical Education for this Millennium: The Third Wave. *Clinical Law Review*, 2000. Vol. 7:1. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2548228
6. Rowe W. Legal Clinics and Better Trained Lawyers – A Necessity. 1917. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/illr11&div=66&id=&page=>
7. Калаченкова К. О., Титова О. В. Імітаційна клініка як засіб формування компетентностей студентів юридичних спеціальностей. *Правничий часопис Донецького університету*. 2018. № 1–2. С. 155–163. URL: <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/6614>
8. Evans A. Global Agendas, Cultural Capital, and Self-assessment of Clinical Legal Education Programs. *Monash University Law Review*, 2012. Vol. 38, № 2. P. 55–81. URL: <http://www5.austlii.edu.au/au/journals/LegEdDig/2013/17.html>
9. McCrimmon Les A. Mandating a Culture of Service: Pro Bono in the Law School Curriculum. 2003. 14(1) *Legal Education Review* 53. URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/LegEdRev/2003/4.html>
10. Калаченкова К. О. Функціонування юридичної клініки як практичної складової юридичної освіти в умовах диджиталізації. *Виклики правничої професії в умовах воєнного стану: тези доповідей та наукових повідомлень учасників круглого столу присвяченого до Дня юриста (6 жовтня 2022 року) / уклад.: О. О. Коваленко, Т. Г. Головань, М. Д. Ждан; за ред. О. О. Коваленко*. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2022. С. 39–40.
11. Elliott S. Milstein. Clinical Legal Education in the United States: In-House Clinics, Externships, and Simulations. *Journal of Legal Education*. Vol. 51, № 3 (September 2001). P. 375–381. URL: <https://www.jstor.org/stable/42893708>
12. Giddings J. A Circle Game: Issues in Australian Clinical Legal Education. *Legal Education Review* 33. 1999. № 10(1). URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/LegEdRev/1999/2.html>
13. Калаченкова К. О. Диджиталізація сучасної освіти. *Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії*: збірник матеріалів IV Всеукр. відкр. наук.-практ. онлайн-форуму, Київ, 27 жовт. 2022 р. / за заг. ред. І. М. Савченко, В. В. Ємець. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2022. С. 271–272.
14. Калаченкова К. О. Щодо питання кібербезпеки в Україні. Діяльність державних органів в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Міжнародного науково-практичного онлайн-семінару (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 29 квітня 2022 року). Кривий Ріг, 2022. С. 61–63. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2022/11/zbirnyk-z-oblozhkoju_29.04.2022.pdf#page=61

References

1. Halai, A. O. (2009). *Osnovni navchalni komponenty yurydychnoi klinichnoi osvity: shliakhy vprovadzhennia klinichnoho spetskursu ta praktyky studentiv u navchalnyi protses vyshchykh navchalnykh zakladiv v Ukraini: navch. posibnyk*. Kyiv: KNT.
2. Mudrak, R. (2017). *Heneza stanovlennia instytutu yurydychnykh klinik u sviti ta Ukraini. Aktualni problemy pravoznavstva*. 2017. 3(11), 31–35.

3. Kalachenkova, K. O. Pravovi aspekty didzhytal suspilstva. *Pravo i suspilstvo*. 2023, 2(1), 28–32. DOI: 10.32842/2078-3736/2023.2.1.5. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_1/5.pdf
4. Frank, J. (1933). Why Not a Clinical Law School? 81 U. Pa. L. Rev. 907. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Why-Not-a-Clinical-Lawyer-School-Frank/d78d2cc4e4c7e0fef6a9b3d63f3ace5bdea0d108>
5. Martin Barry, M., Dubin, J., Joy, P. (2000). Clinical Education for this Millennium: The Third Wave. *Clinical Law Review*, Vol. 7:1, Fall. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2548228
6. Rowe, W. (1917). Legal Clinics and Better Trained Lawyers – A Necessity. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/illlr11&div=66&id=&page=>
7. Kalachenkova, K. O., Tytova, O. V. (2018). Imitatsiina klinika yak zasib formuvannia kompetentnosti studentiv yurydychnykh spetsialnotei. *Pravnychy chasopys Donetsko ho universytetu*. 2018. 1–2, 155–163. URL: <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/6614>
8. Evans, A. (2012). Global Agendas, Cultural Capital, and Self-assessment of Clinical Legal Education Programs. *Monash University Law Review*, 38(2), 55–81. URL: <http://www5.austlii.edu.au/au/journals/LegEdDig/2013/17.html>
9. McCrimmon, Les A. (2003). Mandating a Culture of Service: Pro Bono in the Law School Curriculum. 14(1) *Legal Education Review* 53. URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/LegEdRev/2003/4.html>
10. Kalachenkova, K. O. (2022). Funktsionuvannia yurydychnoi kliniky yak praktychnoi skladovoi yurydychnoi osvity v umovakh didzhytalizatsii. *Vyklyky pravnychoi profesii v umovakh voiennoho stanu: tezy dopovidei ta naukovykh povidomlen uchasnykiv kruhloho stolu prysviachenoho do Dnia yurysta (6 zhovtnia 2022 roku) / O. O. Kovalenko, T. H. Holovan, M. D. Zhdan; O. O. Kovalenko (red.)*. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody, 2022, 39–40.
11. Elliott, S. Milstein (2001). Clinical Legal Education in the United States: In-House Clinics, Externships, and Simulations. *Journal of Legal Education*, 51(3) (September 2001), 375–381. URL: <https://www.jstor.org/stable/42893708>
12. Giddings, J. (1999). A Circle Game: Issues in Australian Clinical Legal Education. *Legal Education Review* 33, 10(1). URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/LegEdRev/1999/2.html>
13. Kalachenkova, K. O. (2022). Didzhytalizatsiia suchasnoi osvity. *Innovatsiini transformatsii v suchasni osviti: vyklyky, realii, stratehii: zbirnyk materialiv IV Vseukr. vidkr. nauk.-prakt. onlain-forumu, Kyiv, 27 zhovt. 2022 r. / I. M. Savchenko, V. V. Yemets (red.)*. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy», 271–272.
14. Kalachenkova, K. O. (2022). Shchodo pytannia kiberbezpeky v Ukraini. *Diiialnist derzhavnykh orhaniv v umovakh voiennoho stanu: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoho naukovopraktychnoho onlain-seminaru (v avtorskii redaktsii), (m. Kryvyi Rih, 29 kvitnia 2022 roku)*. Kryvyi Rih, 61–63. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2022/11/zbirnyk-z-oblozhkoyu_29.04.2022.pdf#page=61

Kateryna Kalachenkova. Digitalization and legal clinical education

The article focuses on the development of legal clinical education under the influence of various innovations and changes taking place in the legal arena in the context of digitalization. The author examines the scientific positions on the development of legal clinical education, including in the context of digitalization. The development of legal clinical education is briefly described. It is noted that historically, the presence of a «real client» in the activities of a law student has been an important component of legal clinical education. However, the author emphasizes that, in today's

environment, the main focus of legal clinical legal education has shifted towards a greater emphasis on the student's learning experience. Practical skills of a future lawyer can be practiced not only while working with «real clients» but also through «simulation», namely: debates, mock trials, tournaments, competitions, etc. It is argued that the contents of legal clinical education programs have common features, such as: training of professional skills, experiential learning, and inculcation of professional values of social responsibility and social justice. The article emphasizes that the development of digitalization opens up new opportunities for legal clinical education. It is noted that various forms of legal skills training, including with the help of modern technologies, allow maximizing the potential of legal clinical education, which is fully consistent with the concept at the global level. It is noted that the global movement of legal clinical education is confirmed by: a large number of transnational collaborations between clinicians from different parts of the world; the existence of international global organizations (e.g., the Global Alliance for Legal Education); inclusion of clinical teaching methodology in the curricula of law schools around the world; legal publications devoted to the development of legal clinical education around the world. It is concluded that due to the development of communication technologies, the boundaries of legal clinical education are blurred.

Keywords: legal clinical education, digitalization, law school, legal clinic, digital technologies.

УДК 340.1:004

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.4

Кривешко Ірина Володимирівна,

здобувачка ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

РОЗВИТОК DIGITAL-СУСПІЛЬСТВА

ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Метою наукової статті є аналіз позитивних та негативних аспектів digital-суспільства як детермінанта формування інформаційної культури.

Проаналізовано співвідношення діджиталізації з суміжними категоріями, а саме: цифровізацією (діджитизацією), технологізацією, діджитал-трансформацією.

У науковій статті підтримується та додатково обґрунтовується позиція, що діджиталізація являє собою комплексне явище, пов'язане, по-перше, з оцифруванням інформації, трансфером її з матеріальних носіїв на віртуальні (цифровізацією), а по-друге, зі впровадженням комп'ютерних технологій в усі сфери буття людини (технологізацією). Отже, елементами діджиталізації визнаються цифровізація та технологізація.

Надано додаткові аргументи на користь того, що діджиталізація суспільства пов'язана з позитивними та негативними чинниками впливу на суспільство. Проаналізовано негативні наслідки діджиталізації, зокрема: недостатній рівень захисту персональних даних, інформаційна нерівність та інформаційний розрив, інформаційні залежності та розлади психіки, велика кількість інтернет-реклами та шкідливого контенту тощо.

Зроблено висновок, що подолати негативний бік діджиталізації можливо лише завдяки системному формуванню інформаційної культури на суспільному рівні. Інформаційна культура окремою особистості має суттєве значення у тому сенсі, що здатна забезпечити в інформаційному просторі саме її, але на глобальному рівні проблему не вирішує.

Відзначається подвійна роль інформаційної культури в аспекті правосвідомості: з одного боку, інформаційна культура є одним із зовнішніх проявів правосвідомості (нарівні, наприклад, з правовою культурою); а з іншого, – індикатором її високого рівня.

З'ясовано, що розвиток штучного інтелекту становить ще один виклик digital-суспільства для цивілізованої комунікації в інформаційному середовищі. Очевидно, що досягнення інформаційної культури для ШІ є недосяжним завданням, оскільки воно пов'язане зі свідомістю особи, її психологічними якостями, яких штучний інтелект позбавлений. Тому важливим вбачається напрацювання алгоритмів хоча б етичного поведіння штучного інтелекту.

Ключові слова: інформаційна культура, інформаційна безпека, інформаційне суспільство, digital-суспільство, інформаційна нерівність, інформаційні права людини, правова культура, правосвідомість.

Постановка проблеми. Постіндустріальне суспільство відкриває перед людиною численні нові можливості, починаючи з полегшення пошуку та обробки інформації і закінчуючи технологіями штучного інтелекту та доступу до віртуальної реальності. У всьому світі з різним ступенем інтенсивності відбувається діджиталізація, люди вже не можуть відмежуватися від інфосфери і постійно знаходяться в інформаційному потоці. З одного боку, це надає своєчасний доступ до актуальних новин, численних цифрових сервісів, спілкування нонстоп. З іншого, – виявляють себе і негативні риси повальної інформатизації, які негативно впливають на психологічний стан людини, процеси соціалізації, економічну систему та систему управління. Національними законодавствами здійснюються спроби подолання зазначених чинників: встановлення заборон, юридичної відповідальності, регламентація інформаційних процесів. Але діджитал-середовище розвивається з такою швидкістю, що юридичні інституції найчастіше не встигають за ним, і більшість норм інформаційного права застарівають дуже швидко (інколи навіть ще до свого вступу в дію). Це наштовхує на думку про пошук інших механізмів, які забезпечать порядок у інформаційних системах, і найбільш універсальним із них, на нашу думку, є інформаційна культура.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана нами сфера наукового дослідження останнім часом привертає до себе все більше уваги. Але її треба розглядати щонайменше у двох аспектах: дослідження у сфері діджитал-суспільства та дослідження у сфері інформаційної культури. До питання діджитал-суспільства зверталися науковці Л. Левицька, К. Калаченкова, Ю. Крилова, В. Кузьменко, Т. Михайліна, О. Омельчук та інші. Що ж до інформаційної культури, то її дослідженням займалися М. Антонченко, М. Левшин, О. Камінська, С. Медведєв, Д. Мурашко, В. Пилипчук, Н. Уханова тощо. Але зважаючи на стрімку технологізацію, обрана тема наукового дослідження є більш ніж своєчасною.

Метою наукової статті є аналіз позитивних та негативних аспектів digital суспільства як детермінант формування інформаційної культури.

Основний текст. Останніми десятиліттями у суспільстві стрімко розгортається явище, що має назву діджиталізація. Інколи як синоніми цього поняття вживаються терміни «цифровізація», «технологізація», «цифрова (діджитал) трансформація» та інші. Проте, як здається, в цих категоріях різна, хача й спорід-

нена, сутність. Тому виклад матеріалу варто розпочати з визначення поняттєво-категоріального апарату.

На думку К. Купріної та Д. Хазанової, діджиталізація – це способи приведення будь-якого різновиду інформації в цифрову форму [1, с. 259]. Хоча вбачається, що для цифрового представлення інформації логічніше використовувати термін «цифровізація».

Ю. Крилова, погоджуючися з твердженням Ж.-П. де Клерка, наголошує на тому, що діджиталізація полягає у використанні цифрових технологій та даних (оцифрованих та наявних у цифровій формі спочатку) з метою одержання прибутку, розвитку бізнесу, зміни/ трансформації бізнес-процесів (відмінних від суто диджитизації останніх) та створення належного середовища для їх реалізації, в основі якого – використання цифрової інформації [2; 3, с. 77]. Загалом зазначене твердження привертає увагу своєю логічністю. Так, заслуговує схвальних відгуків умовний поділ діджиталізації на цифровізацію (яку у визначенні названо диджитизацією даних) та технологізацію (використання цифрових технологій). На подібному твердженні наголошує і К. Калаченкова [4, с. 20]. Проте остання частина визначення потребує уточнення, оскільки перелічені процеси не завжди відбуваються у бізнес-середовищі з метою отримання прибутку та оптимізації бізнес-процесів. Комерційна та некомерційна сфери діджиталізації функціонують паралельно, але інколи можуть переходити одна в одну.

Тому підтримується розуміння діджиталізації як комплексної категорії, яка охоплює цифровізацію даних та процеси технологізації, що відбуваються у суспільстві. В такому разі діджиталізація та цифровізація співвідносяться як ціле та частина.

Періодично як синонім діджиталізації використовується термін «цифрова трансформація». О. Омельчук та Л. Левицька зазначають, що «цифрова трансформація – це процес діджиталізації, що спрощує доступ до інформації. Це поняття науковці тлумачать як способи приведення будь-якого різновиду інформації в цифрову форму з використанням цифрових технологій» [5, с. 297]. Але, як здається, у цьому випадку відбувається підміна понять. Цифрова трансформація визначається через термін «діджиталізація». А у другій частині визначення вони ж прирівнюються до процесу оцифрування, тобто до цифровізації (диджитизації). Навряд чи це можна визнати правильним. Як справедливо наголошує К. Калаченкова, процес цифрової трансформації слід розглядати як більш широкий відносно попередніх, оскільки вона, крім технологічних, охоплює ще й соціальні видозміни, які обумовлюються діджиталізацією [4, с. 21]. Саме цифрова трансформація у такому розумінні виступає передумовою сталого розвитку сучасного інформаційного суспільства [6, с. 92].

Зі стабільним розвитком пов'язані позитивні наслідки формування діджитал-суспільства. Зокрема, серед таких можна назвати доступність інформації

(зокрема й останніх новин), е-демократію, е-урядування, е-правосуддя, е-медицину, широкий спектр цифрових послуг (приватних та державних), е-освіту (зокрема сервіси дистанційного навчання), оцифрування навчальних, наукових матеріалів, культурної спадщини (зокрема таке, що дає змогу організації віртуальних відвідувань пам'яток історії, культури, мистецтва), спрощення комунікації на всіх рівнях, електронні ЗМІ (електронні версії яких стають дешевшими та доступнішими), електронні видавництва, електронну інфраструктуру, цифрові фінансові сервіси, е-торгівлю та багато іншого.

Водночас усе складніше стає протидіяти негативним наслідкам діджиталізації. Так, численні фейки останніми роками стали інструментом інформаційних війн.

Посилюються тенденції інформаційної нерівності та інформаційного розриву, наслідками чого є нерівність у доступі до актуальних даних між населенням більш та менш економічно розвинених держав. Це стримує винахідницьку, дослідницьку, виробничу, підприємницьку активність і загалом негативно позначається на потенційній можливості щодо саморозвитку особи. Одним із наслідків інформаційної нерівності також є так зване інформаційне «виключення», що означає нерівність у володінні цифровими компетентностями, внаслідок якого представники старших поколінь (за наявності досвіду та навичок у певній професії) не здатні ефективно конкурувати на ринку праці з більш молодими працівниками і взагалі виключаються з активного соціального життя.

Негативний вплив здійснюється і через недостатній рівень захисту персональних даних, що породжує інтернет-шахрайство, викрадення електронних коштів, незаконні операції з банківськими картками, документами на переказ тощо. Слід погодитися з думкою В. Пилипчука, який вважає, що інформаційна безпека та захист персональних даних є головними проблемами нашої держави, адже інформаційно-комп'ютерні технології значно посилюють ризики порушення приватності персональних даних внаслідок того, що вони передбачають накопичення і зберігання даних не на жорстких дисках комп'ютерів, а на віддалених серверах, з наступною можливістю використання великого, територіально і технологічно розподіленого обсягу інформації (даних) про конкретну людину [7]. Якраз недостатній захист в Україні персональних даних нерідко називається одною з проблем впровадження е-демократії у нашій державі.

Останнім часом збільшилася кількість різноманітних інформаційних залежностей, розладів психіки та нервової системи, стресів, пов'язаних зі споживанням інформації, особливо серед молоді. Багато вчених констатують психосоціальну шкоду, яку може принести використання гаджетів, яка полягає не тільки у виникненні у них фізичних і психічних розладів, але і в формуванні відхилень у поведінці, які полягають у прояві жорстокості до інших людей, спробах

суїциду, в перевазі віртуального світу реальності, розвитку нозофобії – гаджет-залежності. На підставі результатів досліджень сучасні вчені зафіксували поширення особливої форми психічної і психологічної залежності і ввели в обіг спеціальний термін – гаджет-адикція (гаджет-залежність), що позначає нав'язливу потребу у придбанні електронних пристроїв – гаджетів, у яких навіть вже немає необхідності [8, с. 179].

Крім переліченого, до негативних тенденцій діджитал-суспільства можна віднести почастищення випадків необґрунтованого блокування у соціальних мережах, надмірну рекламу, засилля шкідливого контенту і под.

Розглянувши значну кількість проблем, породжених діджитал суспільством, можна дійти висновку, що у законодавстві неможливо закласти усі названі моменти, а також передбачити всі негаразди, які виникнуть у майбутньому. Тому право має вельми обмежений потенціал для скорочення негативних наслідків розвитку діджитал-суспільства. Найбільш універсальним засобом подолання висвітленого переліку проблем може стати підвищення рівня інформаційної культури.

Інформаційна культура, на думку дослідників, має особливе значення, оскільки передача сукупного соціального досвіду від одного покоління до наступного можлива тільки завдяки її закріпленню у знаковий формі, тобто через соціально значиму інформацію, яка регулює діяльність, поведінку та спілкування людей. З такого погляду інформаційну культуру (в широкому сенсі) можна визначити як особливий соціальний механізм трансляції значущої інформації, тобто як спосіб діяльності, що спрямований на накопичення, збереження та передачу ідей, знань і матеріально-духовних цінностей. Феномен інформаційної культури, який є складовим елементом загальнолюдської культури, можна розглядати на різних рівнях: суспільному, груповому, особистісному [9; 10, с. 69].

Н. Уханова зазначає, що аналіз наукових підходів та інформаційної нормативної бази дає змогу виділити основні ознаки інформаційної культури особистості як феномену у сфері інформаційного права, а саме: а) виступає вираженням правової свідомості особистості; б) залежить від зовнішніх джерел інформації; в) є наслідком формування інформаційного суспільства; г) виступає одним із індикаторів правової свідомості особистості. На цій підставі інформаційну культуру особистості можна трактувати як відображення комплексу матеріально-інтелектуальних цінностей людини, що дають змогу ефективно застосовувати різноманітні способи роботи з інформацією, зокрема бути учасником інформаційних правовідносин [11, с. 165]. На підставі викладеного, поділяється думка про те, що діджитал-суспільство є передумовою формування інформаційної культури. Також відзначається подвійна роль інформаційної культури в аспекті правосвідомості: з одного боку, інформаційна культура є одним із зо-

внішніх проявів правосвідомості (нарівні, наприклад, з правовою культурою); а з іншого, – індикатором її високого рівня.

Слід зазначити, що поряд з терміном «інформаційна культура» також використовують терміни «інформаційна гігієна» або «інформаційна (цифрова) етика». У багатьох формах нормативного формування реального життя суспільства етикет завжди був нормативно-етичною системою історично сформованого і стійкого характеру, яка у певний спосіб конструює різноманітні форми комунікаційної поведінки членів і як культурне явище. На сучасному етапі навіть з'явилося досить специфічне і не дуже широко застосовуване поняття – «нетикет». Нетикет (netiquette) – це слово, що походить від злиття англійського слова «network» (мережа) і французького «etiquette». Цифровий етикет – це новий тип етикету, що визначає правила культури спілкування щодо реальності нової інформації. Цифрова етика – це сфера дослідження, яка вивчає, як технології формуються і формують політичну, соціальну та моральну присутність людей [12; 13]. Навряд чи ці слова можна розглядати як синоніми, оскільки цифровий (діджитал-) етикет пов'язаний зі встановленням єдиних формалізованих чи неформалізованих правил поведінки у інформаційному середовищі. Інформаційна ж культура базується на правосвідомості та самосвідомості індивіда, тож вона виступає значно ширшим та глибшим поняттям, пов'язаним зокрема зі психологією особи та чуттєвим і раціональним сприйняттям інформації, технічних пристроїв, інформаційних процесів та інформаційних відносин.

Цифровий етикет також, безумовно, виконує позитивну роль, встановлюючи єдині стандарти поведінки в інформаційних мережах. Для оцінки інформації як фейкової та критичного її сприйняття, обережного поведінки у соціальних мережах цього явно недостатньо (для цього вже вимагається наявність розвиненої інформаційної культури), проте може убезпечити від образ, дискримінації, мови ворожнечі у інформаційному середовищі, допоможе встановити правила електронного листування та інформаційних комунікацій. Ще одна сфера, для якої цифровий етикет може зіграти визначальну роль, – це розвиток штучного інтелекту, для якого, як демонструє остання практика, також необхідно встановлення етичних рамок поведінки. Наділити ШІ інформаційною культурою не вийде, принаймні на сучасному етапі, тому що для інформаційної культури необхідна наявність критичної оцінки та чуттєвого сприйняття, але закласти стандарти етичної поведінки неодмінно треба.

Висновки. У науковій статті підтримується та додатково обґрунтовується позиція, що діджиталізація являє собою комплексне явище, пов'язане, по-перше, з оцифруванням інформації, трансфером її з матеріальних носіїв на віртуальні (цифровізацією), а по-друге, зі впровадженням комп'ютерних технологій в усі сфери буття людини (технологізацією). Отже, елементами діджиталізації визнаються цифровізація та технологізація.

Надано додаткові аргументи на користь того, що діджиталізація суспільства пов'язана з позитивними та негативними чинниками впливу на нього. Зроблено висновок, що подолати негативний бік діджиталізації можливо лише завдяки системному формуванню інформаційної культури на суспільному рівні. Інформаційна культура окремої особистості має суттєве значення у тому сенсі, що здатна забезпечити в інформаційному просторі саме її, але на глобальному рівні проблему не вирішує.

З'ясовано, що розвиток штучного інтелекту становить ще один виклик digital-суспільства для цивілізованої комунікації у інформаційному середовищі. Очевидно, що досягнення інформаційної культури для ШІ є недосяжним завданням, оскільки вона пов'язана зі свідомістю особи, її психологічними якостями, яких штучний інтелект позбавлений. Тому важливим вбачається напрацювання алгоритмів хоча б етичного поведіння ШІ.

Список використаних джерел

1. Кузьменко В. Діджиталізація публічних послуг: досвід України. *Public Administration and National Security*. URL: www.internauka.com/uploads/public/15803245814464.pdf
2. De Clerck J.-P. Digitization, digitalization and digital transformation: the differences. URL: www.i-scoop.eu/digitization-digitalization-digitaltransformation-disruption/
3. Крилова Ю. І. Інформаційне (цифрове) суспільство: політико-правовий аспект упровадження. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2020. Вип. 27. С. 75–83.
4. Калаченкова К. Digital-суспільство як детермінанта формування ІТ-права. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 3(73). С. 12–18.
5. Омельчук О. В., Левицька Л. М. Діджиталізація суспільства і гаджет-залежність сучасної молоді – покоління digital natives. *Scientific journal National Pedagogical Dragomanov University*. 2020. Вип. 3 К (123). С. 296–300.
6. Kalachenkova K., Mikhailina T. The role of digital rights in the modern states stable development: problems of recognition and legalization. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 91–98.
7. Пилипчук В. Інформаційна безпека та приватність у сфері захисту персональних даних. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/9_2.pdf
8. Камінська О. Вплив інтернет-залежності на формування ціннісних орієнтацій молоді. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 1. С. 178–182.
9. Антонченко М. О. Інформаційна культура як складова загальнонародської культури. URL: https://fi.npu.edu.ua/files/Zbirnik_KOSN/2/25.pdf
10. Левшин М. Педагогічна сутність поняття «інформаційна культура особистості». *Вища освіта України*. 2002. № 3. С. 67–74.
11. Уханова Н. С. Інформаційна культура особистості: сутність і зміст. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 159–166.
12. Van Dijk J. *The Network Society. Social Aspects of New Media*. London: Sage Publications, 2006. 142 p.
13. Андрійченко Ж. О., Близнюк Т. П., Майстренко О. В. Digital етикет та комунікації: тенденції та вимоги сьогодення. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 34. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/983/941>

References

1. Kuzmenko, V. (n. d.). Didzhytalizatsia publicnyh posluh: dosvid Ukrainy. *Public Administration and National Security*. URL: www.internauka.com/uploads/public/15803245814464.pdf
2. De Clerck, J.-P. Digitization, digitalization and digital transformation: the differences. URL: www.i-scoop.eu/digitization-digitalization-digitaltransformation-disruption/
3. Krylova, Yu. I. (2020). Informatsiine (tsyfrove) suspilstvo: polityko-pravovyi aspekt vprovadzhenia. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*, (27), 75–83.
4. Kalachenkova, K. (2021). Digital-suspilstvo yak determinanta formuvannia IT-prava. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo*, 3(73), 12–18.
5. Omelchuk, O. V., Levytska, L. M. (2020). Didzhytalizatsia suspilstva i hadzhet-zalezhnist suchasnoi molodi – pokolinnia digital natives. *Scientific journal National Pedagogical Dragomanov University*. 2020. Iss. 3 K (123), 296–300.
6. Kalachenkova, K., Mikhailina, T. (2023). The role of digital rights in the modern states stable development: problems of recognition and legalization. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Pravo*, 75(1), 91–98.
7. Pylypchuk, V. (n. d.). Informatsiina bezpeka ta pryvatnist u sferi zakhystu personalnykh danykh. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/9_2.pdf
8. Kaminska, O. (2014). Vplyv internet-zalezhnosti na formuvannia tsinnisnykh orientatsii molodi. *Nova pedahohichna dumka*, (1), 178–182.
9. Antonchenko, M. O. (n. d.). Informatsiina kultura yak skladova zahalnoliudskoi kultury. URL: https://fi.npu.edu.ua/files/Zbirnik_KOSN/2/25.pdf
10. Levshyn, M. (2002). Pedahohichna sutnist poniattia «informatsiina kultura osobystosti». *Vyzsha osvita Ukrainy*, (3), 67–74.
11. Uhanova, N. S. (2021). Informatsiina kultura osobystosti: sutnist i zmist. *Informatsia i pravo*, 1(36).159–166.
12. Van Dijk, J. (2006). *The Network Society. Social Aspects of New Media*. London: Sage Publications.
13. Andriichenko, Zh. O., Blyzniuk, T. P., Maistrenko, O. V. (2021). Digital etyket ta komunikatsii: tendentsii ta vymohy siohodennia. *Ekonomika ta suspilstvo*. Iss. 34. URL: <https://economyand-society.in.ua/index.php/journal/article/view/983/941>

Iryna Kryveshko. Development of Digital Society as a Determinant of Information Culture Formation

The purpose of the scientific article is to analyze the positive and negative aspects of digital society as a determinant of the formation of information culture.

The correlation of digitalization with related categories, namely digitization, technologization, and digital transformation, is analyzed.

The scientific article supports and further substantiates the position that digitalization is a complex phenomenon associated, firstly, with the digitization of information, its transfer from material carriers to virtual ones (digitization), and secondly, with the introduction of computer technologies in all spheres of human existence (technologization). So, digitization and technologization are recognized as elements of digitalization.

Additional arguments are given in favor of the fact that digitalization of society is associated with positive and negative factors of influence on society. The negative consequences of digitalization are analyzed, in particular: insufficient level of personal data protection, information inequality and information gap, information addictions and mental disorders, a large number of online advertising and harmful content, etc.

It is concluded that it is possible to overcome the negative side of digitalization only through the systematic formation of information culture at the public level. The information culture of an individual is essential in the sense that it is able to protect his(her) in the information space, but it does not solve the problem at the global level.

The dual role of information culture in the aspect of legal awareness is noted: on the one hand, information culture is one of the external manifestations of legal awareness (on a par with, for example, legal culture); and on the other, it is an indicator of its high level.

It is found out that the development of artificial intelligence is another challenge of digital society for civilized communication in the information environment. It is obvious that achieving information culture for AI is an unattainable task, since it is associated with the consciousness of a person, his psychological qualities that artificial intelligence lacks. Therefore, it is important to develop algorithms for at least ethical behavior of artificial intelligence.

Keywords: *information culture, information security, information society, digital society, information inequality, information human rights, legal culture, legal awareness.*

УДК 340.1

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.5

Мозговая Наталья Анатоліївна,
здобувачка ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК КОМПЛЕКСНИЙ ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИЙ ФЕНОМЕН

Метою наукової статті є аналіз інституту соціального підприємництва як комплексного соціально-економічного феномену.

Виявлено, що конституційне право людини на заняття підприємницькою діяльністю з урахуванням суспільного розвитку цілком здатне трансформуватися у право на здійснення соціального підприємництва як новітнє право четвертого покоління.

Зроблено висновок, що з доктринального погляду соціальне підприємництво є комплексним інтерсистемним інститутом, який на сучасному етапі має подвійну соціально-економічну природу. Це знаходить вираз навіть у складності наукового розмежування груп соціальних та економічних прав і свобод людини, які науковцями нерідко розглядаються у нерозривному взаємозв'язку.

Зазначається, що як інститут права соціальне підприємництво наразі ще не сформоване, оскільки законодавство України не містить спеціальних норм, які б регулювали порядок здійснення такої діяльності.

Роль соціального підприємництва у підвищенні потенціалу громадянського суспільства у науковій роботі визначається за кількома напрямками: 1) активізація підприємницької ініціативи, тобто економіко-правової активності на індивідуальному рівні; 2) групування економічних інтересів та об'єднання громадян для їх досягнення; 3) глобальне підвищення рівня правової культури населення, розвиток рухів для захисту своїх економічних та соціальних прав; 4) вирішення економіко-соціальних проблем на мікро-, мезо- та макрорівні.

Акцентується на тому, що без наявності розвиненого громадянського суспільства соціальне підприємництво виконує другорядну роль, а його значення нівелюється суто економічними за своєю природою процесами.

Соціальні, економічні та правові наслідки слід розглядати як відносно самостійні наслідки концепції соціального підприємництва. Але вони виявляють глибокий ступінь взаємо-

проникнення. Так, без підвищення економічного потенціалу держави неможливим вбачається будь-який наступний розвиток внаслідок базисності економіки для всіх інших суспільних інститутів. Забезпечення належного рівня соціальної відповідальності бізнесу, зі свого боку, створює передумови для формування повноцінної соціальної держави.

Ключові слова: підприємництво, соціальне підприємництво, господарська діяльність, господарські відносини, сфера господарювання, правовідношення, права людини, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Внаслідок повномасштабної російської агресії Україна стикнулася з величезною кількістю проблем різного характеру: соціального, економічного, психологічного, організаційного тощо. Значна кількість цих проблем обумовлюють та(чи) підсилюють одна одну, мають комплексний характер, трансформуються під впливом соціальних умов, отже, для їх вирішення назрів пошук нових засобів, в ідеалі таких, які також мають міждисциплінарний характер. У цьому контексті слід звернути увагу на інститут соціального підприємництва, який недостатньо розвинений в Україні, проте за розумного застосування здатний вплинути на широкий спектр проблематики. Це обумовлюється якраз подвійною природою соціального підприємництва, його знаходженням на межі між багатьма феноменами соціальної, економічної та юридичної підсистем суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками соціальне підприємництво все більше привертає науковий інтерес. Його розглядали, зокрема, О. Вінник, А. Гель, Д. Гладкій, Н. Голич, Ю. Гоцуляк, С. Іщук, В. Кифяк, Л. Малиш, С. Махно, Т. Михайліна, Д. Мироненко, О. Панухник, Я. Федотова та багато інших науковців. Проте, на наш погляд, потенціал соціального підприємництва як інтердисциплінарного інституту, який може здійснити суттєвий позитивний вплив на різні сфери функціонування соціуму, висвітлено недостатньо.

Метою наукової статті є аналіз інституту соціального підприємництва як комплексного соціально-економічного феномену.

Основний текст. Економічні права людини є вельми широкою категорією, яка тягнє до все більшого розширення внаслідок розвитку правової та економічної доктрини, а також закономірного розвитку економічних відносин. Економічні права і свободи визначаються як можливості людини і громадянина у сфері виробництва, розподілу, обміну і використання матеріальних благ. Вони мають надзвичайне значення в житті людини, адже саме вони повинні гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. Водночас саме здійснення цих прав дає змогу характеризувати державу як соціальну, тобто таку, яка забезпечує достатньо високий рівень життя для своїх громадян. До системи економічних прав Конституція України відносить: а) право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);

б) право на підприємницьку діяльність (ст. 42); в) право на працю (ст. 43); г) право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); д) право на відпочинок (ст. 45) [1, с. 168–168; 2; 3, с. 34]. Отже, як можна побачити, по-перше, право на підприємницьку діяльність закріплене на вищому нормативному рівні у державі, тобто є конституційним правом кожної особи. По-друге, економічні права є доволі розгалуженою системою, в якій вони пов'язані одне з одним, а також з іншими видами прав людини і громадянина.

З деякими іншими видами прав економічні права людини пов'язані настільки значною мірою, що окремі науковці навіть повністю їх не розмежовують, розглядаючи комплексно. Так, Ю. М. Тодика визначає економічні, соціальні і культурні права як можливості, що пов'язані з діяльністю людини в господарській сфері, її соціальними відносинами з суспільством, державою, колективами, іншими людьми, з діяльністю у сфері культури та духовного життя. Відповідно до його думки, всі ці права і свободи є тісно взаємопов'язаними [4, с. 150–151; 3, с. 35]. Хоча наявність культурних прав в одному ряду з економічними та соціальними видається дещо сумнівною, проте такий перелік доводить дуже міцні взаємозв'язки між цими групами можливостей людини і громадянина.

Отже, підтримується теза про те, що «основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні є похідними значною мірою від економічних, оскільки від реалізації економічних прав залежить реалізація основних соціальних прав та свобод людини і громадянина» [5, с. 50]. Однак варто конкретизувати, що така взаємозалежність аж ніяк не є специфікою України, і буде універсальною щодо всіх без винятку держав, суспільств та правових систем світу. Усі соціальні явища (зокрема й соціальні права людини) цілком природньо витікають з економічних і останніми забезпечуються.

Роль права на заняття підприємницькою діяльністю зростає в умовах воєнного стану в Україні, тому що відновлення економіки у поствоєнний період, а також ресоціалізація величезної кількості осіб, постраждалих від воєнних дій, вимагає активізації економічних зусиль. А якщо паралельно з цим буде можливість вирішити локальні проблеми громад, то таку діяльність складно переоцінити. Тож через комплексність економічного розвитку з вирішенням соціальних проблем на місцях можна вийти на інститут соціального підприємництва, який покликаний об'єднати ці два важливі аспекти соціального буття.

Величезна соціальна значущість соціального підприємництва полягає у тому, що «на відміну від традиційного бізнесу, який працює заради досягнення прибутку, соціальне підприємництво виконує соціальні функції і працює там, де держава працювати не може (через дефіцит фінансування), а бізнес не хоче (через низьку рентабельність). Перевагою соціального підприємництва є те, що цей підхід дозволяє вирішувати існуючі соціальні проблеми без втручання з бо-

ку держави» [6, с. 26]. Хоча держава може не втручатися у певну сферу не лише через брак фінансування, а також через те, що державні інституції достатньою мірою не ознайомлені із ситуацією на місцях, через недосконалість механізмів втручання держави на локальному рівні, наявність корупції тощо.

Складно не погодитися з тим, що соціальне підприємство – це комплексна категорія, яка характеризує місію та напрям діяльності підприємства, з одного боку, та характер бізнес-процесів – з іншого. Воно найповніше відповідає постулатам сталої економіки та принципам соціальної відповідальності. Соціальне підприємництво є своєрідною революцією бізнесу, наслідком генезису господарської діяльності, новітнім підходом до функціонування не лише прибуткових, а й неприбуткових організацій [7, с. 276].

На думку О. Панухник, Я. Федотової та Н. Голич, феномен підприємництва виступає невід’ємним атрибутом ринкового господарювання. Ще донедавна науковці стверджували, що неможливо поєднати ідейний та практичний напрям в економічному просторі. Однак досвід розвинутих країн світу свідчить, що підприємництво характерне для всіх сфер діяльності, тобто воно поширюється й на види, зорієнтовані на досягнення соціальних цілей [8, с. 296]. Тобто конституційне право людини на заняття підприємницькою діяльністю з урахуванням суспільного розвитку цілком здатне трансформуватися у право на здійснення соціального підприємництва як новітнє право четвертого покоління.

Поліаспектна роль соціального підприємництва яскраво відображається також у тому, що незалежно від того, яку місію та мету конкретними підприємцями закладено в основу його реалізації, крім розв’язання соціальних проблем громади, це одночасно сприяє й економічному зростанню цієї території [9, с. 40]. Отже, подвійна цінність соціального підприємництва є наочною та не підлягає сумніву.

У цьому контексті не зайвим буде окреслення ролі соціального підприємництва не лише для економічних відносин, а й для інших соціальних інститутів, зокрема для соціально-правового інституту громадянського суспільства. С. Ішук розглядає свободу підприємницької діяльності як економічну основу громадянського суспільства у сфері реалізації економічних інтересів особи, що базуються на поєднанні феномену свободи особистості та економічної незалежності держави. Межі індивідуальної свободи особи у підприємницькій діяльності є значно ширшими за обсяг суб’єктивних прав, якими вона наділяється державою, оскільки у цьому разі законодавець вважає недоцільним або неможливим регулювати повною мірою сферу реалізації економічної свободи. Реалізація індивідуальної свободи через механізм ринкового устрою з погляду потреб громадянського суспільства має на меті формування середнього класу як основи подальшого розвитку громадянського суспільства [10, с. 15; 11, с. 37]. Тож роль

соціального підприємництва у підвищенні потенціалу громадянського суспільства можна визначити за кількома напрямками:

- 1) активізація підприємницької ініціативи, тобто економіко-правової активності на індивідуальному рівні;
- 2) групування економічних інтересів та об'єднання громадян для їхнього досягнення;
- 3) глобальне підвищення рівня правової культури населення, розвиток рухів для захисту своїх економічних та соціальних прав;
- 4) вирішення економіко-соціальних проблем на мікро-, мезо- та макрорівні.

Соціальні, економічні та правові наслідки слід розглядати як відносно самостійні наслідки концепції розвитку соціального підприємництва. Але, повертаючись до попередніх тез, вони виявляють глибокий ступінь взаємопроникнення. Так, без підвищення економічного потенціалу держави неможливим вбачається будь-який наступний розвиток внаслідок базисності економіки для всіх інших суспільних інститутів. Утім забезпечення належного рівня соціальної відповідальності бізнесу, зі свого боку, створює передумови для формування повноцінної соціальної держави, яка в Україні, на жаль, поки що тільки декларується.

Соціальне спрямування бізнесу передбачає не лише його орієнтацію на отримання прибутку від реалізації вироблених ним товарів, виконаних робіт, наданих послуг, а й урахування суспільних потреб, включно з відповідальністю за свої дії – не стільки юридичною, скільки соціальною (перед суспільством), що береться добровільно і так само добровільно реалізується [12; 13, с. 75]. З цього випливає величезне значення соціального підприємництва для формування розвиненого громадянського суспільства та соціальної держави.

Т. Міхайліна, Ю. Гоцуляк, А. Гель дуже влучно констатували поліаспектну роль соціального підприємництва в аспектах, що були визначені вище, а саме:

- 1) як інструменту підвищення підприємницької активності;
- 2) як інституту громадянського суспільства та засобу самоорганізації осіб для вирішення нагальних соціальних проблем;
- 3) як основи для побудови соціальної держави [14, с. 254].

З цього випливає, що без наявності розвиненого громадянського суспільства соціальне підприємництво також приречене на другорядну роль та нівелювання його значення суто економічними за своєю природою процесами.

Зважаючи на це, соціальне підприємництво може стати рушійною силою розвитку громадянського суспільства, оскільки воно відіграє неабияку роль в об'єднанні громадян для спільного вирішення соціально-економічних проблем громади. До того ж важливо звернути увагу на те, що соціальне підприємництво може надати ще більшої незалежності громадським інституціям, тому що покликане забезпечувати базові потреби людини. А якщо громадянське суспіль-

ство здатне генерувати для себе матеріальні блага, воно стає більш самостійним та менш залежним від волі держави та його органів.

Висновки. Отже, слід констатувати, що з доктринального погляду соціальне підприємництво є комплексним інтерсистемним інститутом, який на сучасному етапі має подвійну соціально-економічну природу. Це знаходить вираз навіть у складності наукового розмежування груп соціальних та економічних прав і свобод людини, які науковцями нерідко розглядаються у нерозривному взаємозв'язку.

Зазначається, що як інститут права соціальне підприємництво наразі ще не сформоване, оскільки законодавство України не містить спеціальних норм, які б регулювали порядок здійснення такої діяльності.

Список використаних джерел

1. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні. Київ: Правова Єдність, 2008. 350 с.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (Із змінами).
3. Олійник А. Ю. Конституційні економічні права і свободи особи у сфері новітніх технологій. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 33–38.
4. Конституційне право України / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
5. Гончаренко О. М. Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2006. 242 с.
6. Березяк І. І. Дискусійні питання теорії соціального підприємництва в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка»*. 2015. Вип. 28. С. 24–27.
7. Кифяк В. І., Малиш Л. Б. Соціальне підприємництво: проблеми та перспективи. *Бізнес-Інформ*. 2020. № 5. С. 275–280.
8. Панухник О., Федотова Я., Голич Н. Особливості розвитку соціального підприємництва на місцевому рівні. *Socio-Economic Problems and the State*. 2021. № 2. Вип. 25. С. 296–304.
9. Мироненко Д. Ю., Махно С. В., Гладкій Д. В. Розвиток соціального підприємництва як інструмент активізації ділового середовища сільськогосподарських регіонів України. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. Вип. 64. С. 37–48.
10. Ішук С. І. Окремі конституційно-правові засади функціонування громадянського суспільства в Україні: свобода підприємницької діяльності. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2018. № 1(3). С. 11–17.
11. Олійник А. Ю. Реалізація конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність у процесі надання послуг. *Право і суспільство*. 2020. № 6. Ч. 2. С. 35–41.
12. Соціальна відповідальність бізнесу. URL: https://stud.com.ua/19282/etika_ta_estetika/sotsialna_vidprovidalnist_biznesu
13. Вінник О. Правове забезпечення соціального спрямування електронного бізнесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 75–82.
14. Міхайліна Т., Гоцуляк Ю., Гель А. Роль соціального підприємництва у побудові соціальної держави. *Вісник УжНУ. Серія Право*. 2022. № 71. С. 252–256.

References

1. Kolodii, A. M., Oliinyk, A. Yu. (2008). Prava, svobody i oboviazky liudyny i hromadianyna v Ukraini. Kyiv: Pravova Iednist.
2. Konstytutsia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28.06.1996. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 30. St. 141.
3. Oliinyk, A. Yu. (2017). Konstytutsiini ekonomichni prava i svobody u cferi novitnikh tekhnolohii. *Pravo i suspilstvo*, (2), 33–38.
4. Konstytutsiine pravo Ukrainy (2002) / Yu. M. Todyka, V. S. Zhuravskiy (red.). Kyiv: Vydavnychi dim «In Yure».
5. Honcharenko, O. M. (2006). Rozvytok ekonomichnykh prav liudyny i hromadianyna v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv.
6. Berezniak, I. I. (2015). Dyskusiini pytannia teorii sotsialnogo pidpriemnytstva v Ukraini. *Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademiya», seria «Ekonomika»*, (28), 24–27.
7. Kyfiak, V. I., Malys, L. B. (2020). Sotsialne pidpriemnytstvo: problemy i perspektyvy. *BiznesInform*, (5), 275–280.
8. Panukhnyk, O., Fedotova, Ya., Holych, N. (2021). Osoblyvosti rozvytku sotsialnogo pidpriemnytstva na mistsevomu rivni. *Socio-Economic Problems and the State*, 2(25), 296–304.
9. Myronenko, D. Yu., Makhno, S. V., Hladkii, D. V. (2018). Rozvytok sotsialnogo pidpriemnytstva iak instrument aktyvizatsii dilovoho seredovyszha silskohospodarskikh rehioniv Ukrainu. *Zbirnyk naukovykh prats CHDTU. Seria: Ekonomichni nauky*, (64), 37–48.
10. Ishuk, S. I. (2018). Okremi konstytutsiino-pravovi zasady funktsionuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini: svoboda pidpriemnytskoi dialnosti. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*, 1(3), 11–17.
11. Oliinyk, A. Yu. (2020). Realizatsia konstytutsiinoi svobody osoby na pidpriemnytsku dialnist protsesi nadannia posluh. *Pravo i suspilstvo*, 6(2), 35–41.
12. Sotsialna vidpovidalnist biznesu. URL: https://stud.com.ua/19282/etika_ta_estetika/sotsialna_vidpovidalnist_biznesu
13. Vinnyk, O. (2019). Pravove zabezpechennia sotsialnogo spriamuvannia elektronnoho biznesu. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i parvo*, 11, 75–82.
14. Mikhailina, T., Hotsuliak, Yu., Hel, A. (2022). Rol sotsialnogo pidpriemnytstva u pobudovi sotsialnoi derzhavy. *Visnyk UzhNU. Seria Pravo*, (71), 252–256.

Natalia Mozgovaia. Social entrepreneurship as a complex interdisciplinary phenomenon

The purpose of the scientific article is to analyze the institute of social entrepreneurship as a complex socio-economic phenomenon.

It is revealed that the constitutional right of a person to engage in entrepreneurial activity, taking into account social development, is quite capable of being transformed into the right to carry out social entrepreneurship, as the newest right of the fourth generation.

It is concluded that from a doctrinal point of view, social entrepreneurship is a complex intersystem institution, which at the present stage has a dual socio-economic nature. This is reflected even in the complexity of the scientific differentiation of groups of social and economic human rights and freedoms, which scientists often consider in an indissoluble relationship.

It is noted that as an institution of law, social entrepreneurship has not yet been formed, since the legislation of Ukraine does not contain special norms that would regulate the procedure for carrying out such activities.

The role of social entrepreneurship in increasing the potential of civil society in scientific work is determined in several areas: 1) activation of entrepreneurial initiative, that is, economic

and legal activity at the individual level; 2) grouping of economic interests and uniting citizens to achieve them; 3) global increase in the level of legal culture of the population, the development of movements to protect their economic and social rights; 4) solving economic and social problems at the micro, meso and macro levels.

Attention is focused on the fact that without the presence of a developed civil society, social entrepreneurship plays a secondary role, and its importance is offset by purely economic processes in nature.

Social, economic and legal consequences should be considered as relatively independent consequences of the concept of social entrepreneurship. But they show a deep degree of interpenetration. Thus, without increasing the economic potential of the state, any subsequent development is considered impossible, due to the basis of the economy for all other public institutions. Ensuring the proper level of social responsibility of business, in turn, creates prerequisites for the formation of a full-fledged social state.

Keywords: entrepreneurship, social entrepreneurship, economic activity, economic relations, economic sphere, legal relations, human rights, civil society.

УДК 340.1

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.6

Попов Володимир Юрійович,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Попов Денис Романович,

магістр права

ФІЛОСОФІЯ І ДЕРЖАВНІСТЬ: УКРАЇНСЬКІ ВАРІАЦІЇ

У статті досліджені філософсько-релігійні підвалини історичних форм української держави: України-Русі, Гетьманщини, УНР-Гетьманату та сучасної України. Наголошується, що кожна з них мала певне ідеологічно-релігійне підґрунтя, яке забезпечувало їх легітимність та певну соціально-правову модель державного устрою. Водночас стверджується, що саме філософські доктрини та споріднені їм релігійно-ідеологічні конструкти забезпечують формування політичної ідентичності як основи будь-якої державності.

Ключові слова: держава, державність, філософія, політична ідентичність, легітимність, національна ідея.

Постановка проблеми. Тісний взаємозв'язок філософських доктрин із певними формами державності простежується в історії людства, починаючи з античних часів. Полісна система державного устрою, з одного боку, тим соціальним підґрунтям, на якому виростає класична давньогрецька філософія, з іншого, – саме ця філософія обумовлює форми державного буття античності, формує модель ідеальної держави-поліса. Філософія відіграла значну роль і у формуванні сучасних західних держав. Революції XVIII сторіччя у Сполучених Штатах та Франції, які сформували засади сучасної правової, демократичної

держави, виникали на підставі просвітницьких філософських ідей. Наприклад, та ж Вірджинська декларація 1776 року є продуктом впливу текстів Джона Локка та Самуеля Пуффендорфа. Філософське підґрунтя мала також більшість модерних держав Європи. На жаль, це стосується також тоталітарних держав – СРСР, КНР, не говорячи навіть про найбільш одіозні приклади, (приміром, Камбоджі часів Пол Поти), що виникають як політична реалізація філософських концепцій тієї чи іншої варіації марксизму. Тому однією з найважливіших проблем української державності постає питання про те, якими були філософські засади виникнення та функціонування чотирьох форм української державності, які набули своєї політичної реалізації в формах України-Русі, Гетьманщини, УНР-Української держави та сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження впливу філософських та релігійних доктрин на формування варіацій української державності розпочинається вже в класичній українській політичній філософії. Від Драгоманова та Франка, від Липинського та Донцова маємо різноманітні міркування щодо філософських засад українських державотворчих ідей. Але здебільшого ці міркування не ставали предметом безпосереднього аналізу й розглядалися в різноманітних історіософських та політичних контекстах. З набуттям Україною незалежності у 1991 році вплив філософії на державотворення починає розглядатися насамперед на тлі пошуків сучасної української ідеї. У працях вітчизняних мислителів Я. Грицака, О. Забужко, С. Йосипенка, П. Кралюка, В. Лісового, І. Паська та закордонних дослідників Е. Вілсона, О. Гнатюк, Р. Фінніна та багатьох інших можна знайти важливі ідеї, розлогі дискурси з приводу філософських та ідеологічних засад як сучасної української державності, так і її історичних форм.

Основний текст. Стаття присвячена дослідженню впливу філософії та її спотворених форм у певних ідеологічних проєктах на формування чотирьох історичних конструктів української державності. По-перше, визначимося, про які саме конструкти йдеться.

Першою українською державою постає Русь (яку згодом у пізнішій історіографії починають називати Київською), яка в X–XIII століттях була важливим суб'єктом європейського політичного простору, а її рудименти продовжували існувати в формі *Regnum Ruthenorum*.

Другою, безперечно, є Гетьманщина, яка утворилася внаслідок повстання Богдана Хмельницького в середині XVII століття і продовжувала зберігати свій автономний статус ще у наступному сторіччі.

Третьою, вже модерною формою української державності, постає Українська Народна Республіка, проголошення незалежності та суверенності якої відбулося 22 січня 1918 року в IV Універсалі Центральної Ради. До цієї ж форми

історично належить і Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського. Певне місце в державотворенні часів української національної революції 1917–1921 років залишила й Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), яка внаслідок злуки приєдналася до УНР.

У міжвоєнний період (1921–1939) українські землі опинилися в складі чотирьох держав (СРСР, Польща, Чехословаччина, Румунія). В СРСР, щоправда, було створено квазідержавне утворення УРСР, яке проіснувало до 1991 року. Напередодні та під час Другої світової війни було дві спроби створення української державності – Карпатська Україна (1938–1939), згодом анексована Угорщиною (проголошення 30 червня 1941 року у Львові Акту відновлення української держави та намагання сформувати Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)), які, втім, зазнали поразки після відчайдушних визвольних змагань 1943–1954 років на теренах Західної України.

І нарешті четвертою, сучасною формою української державності, є Україна – незалежна демократична республіка, – внаслідок ухвалення Верховною Радою Української РСР Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

Кожна з цих історичних форм (включно з проміжними та нереалізованими в повному обсязі, наприклад, УССД) мала певне філософсько-ідеологічне підґрунтя, яке було головним засобом її легітимізації, формальною метою та сенсом її існування.

Суперечки про те, чим була перша Українська держава, якою за певною історіографічною традицією називають Київську Русь, не вщухають серед істориків та культурологів до наших часів, тим паче, що вони пов'язані з ідеологічними складниками – боротьбою за києво-руську спадщину між найбільшими антагоністами сьогодення – Україною та РФ. Можна розглядати її як певну норманську військово-торговельну корпорацію, яка забезпечувала торговельний шлях від Балтики до Чорного моря («від варяг до греків») та збирала данину з окремих племен, або як могутню імперію Рюриковичів (за радянським істориком Б. Д. Грековим). Зараз, особливо у сусідній державі, з'являються й більш екзотичні версії. Але ще у минулому сторіччі великий український історик Михайло Грушевський обґрунтував ідею про те, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, а саме українсько-руської, і вона була однією з найбільших і наймогутніших європейських держав раннього середньовіччя.

Справжнє духовне народження Русі як першої української держави відбувається в 988 році під час Хрещення Русі з ініціативи та зусиллями князя Володимира. Недаремно у травні минулого року Верховна Рада ухвалила закон, який встановлює День державності України у день пам'яті святого рівноапостольно-

го князя Володимира 28 липня (зараз через перехід на новоюліанський календар ПЦУ пропонує перенести його на 14 липня). Дійсно, саме після Хрещення Русь як держава набуває сенсу та певної мети існування.

Християнство, яке виникає на периферії наймогутнішої держави того часу – Римської імперії, первісно ставилося до держави з байдужістю або навіть із ворожістю (особливо коли римська держава почала переслідувати християн). Але після 325 року, коли воно стає державною релігією Римської імперії, християнські теологи намагаються інакше визначити роль і місце держави в історичному процесі. Вже Євсевій Кесарійський, якого називають «придворним теологом» імператора Костянтина, вважав, що християнський правитель як «друг Всецаря Бога» є знаряддям Божественного провидіння і призначений для порядку людства і побудови Царства Божого на землі. Найвизначніший із західних Отців Церкви Августин Аврелій створює певну модель християнської ідеальної держави – *Civitas Dei* як спільноту віруючих (Церкви), яка вимушена існувати в умовах *civitas terrena* (земної держави), водночас надихаючи інших до спасіння від гріха. Згодом, на основі переосмислення цих концепцій, вже в пізній східній патристиці виникає концепція «симфонії», яка наполягала на гармонічному співіснуванні Держави і Церкви, які повинні співвідноситися між собою як тіло і душа.

Саме ці ідеї надихали давньоруських любомудрів, які намагалися створити духовне, релігійно-філософське підґрунтя новоствореної держави України-Русі. Ми свідомо називаємо мислителів того часу (а це здебільшого релігійні діячі) любомудрами, оскільки філософські знання в цю епоху набувають саме форми любомудрія. Давньоруські мислителі у своїх міркуваннях спиралися на Святе письмо та твори отців церкви. У пізній східній патристиці християнська філософія тлумачиться як справжня любов до Бога, тобто любомудріє. Так, систематизатор східної патристики Йоанн Дамаскін у своїй «Діалектиці», наводячи різні визначення філософії, остаточно визначає її як любові до мудрості, де істинна мудрість є Бог, а тому любов до Бога є істинна філософія.

Головною проблемою киеворуського любомудрія є теолого-історіософська легітимізація Русі як незалежного і суверенного державного утворення. Цю традицію започатковує перший відомий любомудр України-Русі – чернець Києво-Печерського монастиря Іларіон, який став першим митрополитом всієї Русі місцевого походження.

На початку своєї гомілії, яка згодом отримала назву «Слово про Закон і Благодать», Іларіон викладає своє тлумачення закону, благодаті й істини. Закон для нього є символом Старого Заповіту, тобто юдаїзму. Він суворо регламентує життя юдеїв, яке переосмислюється в Новому Заповіті. Новозавітна проповідь є втіленням «благодаті й істини». Прийнявши християнство, за Іларіоном,

народи переходять від рабства до свободи, скасовують юдейський закон, проголошуючи пріоритет благодаті й істини. На підставі цього він стверджує ідею рівноправності всіх народів: «Віра благодатна на всі народи поширилася і до нашого народу руського дійшла». Руський народ став врівень з іншими християнськими народами, а Русь є могутньою та суверенною державою. Іларіон також славить князя Володимира, який хрестив Русь, обґрунтовує легітимність та релігійну необхідність сильної великокнязівської влади, оскільки лише київський князь відповідальний і перед Богом, і перед людьми за свою країну. У завершальній частині «Слова про Закон і Благодать» знову підкреслюється божественне походження князівської влади, зокрема спадкоємця Володимира – Ярослава Мудрого «Господь зробив спадкоємцем твого володіння» [1, с. 33–39]. Цим Іларіон стверджує не стільки Божественне походження князівської влади, скільки турбується про релігійне обґрунтування легітимності Русі-України як держави.

Подібні ідеї можна знайти й у проповідях та повчаннях митрополита київського Климента Смолятича, єпископа Кирила Туровського та інших давньоруських любомудрів. Саме їх вплив відчувається на особливостях першої форми української державності – Київської Русі, спадкоємцем якої стає Руське королівство, яке охоплювало здебільшого землі Галичини та Волині. Як писав український вчений Іван Лисяк-Рудницький, «Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи. Цьому сприяли такі чинники: суспільний лад, що його характеризували договірні відносини; пошанування прав і гідності індивідуума; обмеження монархічної влади князя боярською радою й народним вічем; самоуправне життя міських громад; територіальна децентралізація на квазі-федеративний кшталт» [2, с. 14].

Ці традиції на наддніпрянських землях були перервані монгольською навалою, і згодом – втратою українцями власної державності. Але й на теренах Великого князівства Литовського, і згодом – Речі Посполитої, – вони несуть на собі цю києво-руську «печать духа свободи», яка має свій вияв у функціонуванні Магдебурзького права, діяльності православних братств, і нарешті, в козацьких вольностях, які стали підґрунтям формування другої форми української державності – Гетьманщини, або козацької України.

Виникнення цієї форми української державності пов'язано з ім'ям та діяльністю Богдана Хмельницького, який, піднявши в 1648 році повстання проти Речі Посполитої, створив фактично незалежну українську козацьку державу. Утім ця незалежність була обмежена спочатку вимушеним союзом з Московщиною, а згодом під час Руїни майже втрачена. Незважаючи на намагання його спадкоємців здійснити проект союзу трьох держав – Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (Виговський), або створення автономної України під протекторатом Османської імперії до кінця XVII сторіччя

(проект гетьмана Дорошенка), реалізованим виявся лише один – Гетьманщини як автономного утворення у складі Російської держави. Останньою спробою звільнитися від доволі жорсткої протекції сусідньої держави була спроба гетьмана Мазепи відновлення української державності під протекторатом шведського короля під час Північної війни. Однак Гетьманщина як автономно-суверенне утворення в з перервами і різними формами залежності від інших держав проіснувала протягом більш ніж сторіччя (1648–1764 рр.) і стала основою ранньомодерної української ідентичності.

Утім формування цієї ідентичності розпочалося ще на теренах Речі Посполитої, починаючи з XVI століття, коли під впливом Реформації та Контрреформації виникає українська релігійна самосвідомість та оригінальна філософія, яка стане духовним підґрунтям другої форми української державності. Починаючи з діяльності православних братств, згодом Острозької школи (академія), а згодом Київського колегіуму (в майбутньому славетної КМА), в Україні формується інституціональна основа української ранньомодерної самосвідомості.

Величезний вплив на її становлення та специфіку мала реформація української церкви, проведена митрополитом Петром Могилою, щодо якого М. Грушевський зауважував, що «ім'я Могилы стало провідним гаслом для організованої ним церкви на два століття» [3, с. 100].

Особистість Петра Могилы можна вважати найбільш адекватним відбиттям філософії українського бароко. Дух компромісу раціоналізму та містицизму, елітарної релігійної толерантності, дуалістичного антропологізму, що знайшов своє втілення у працях філософів Києво-Могилянської школи, веде свій родовід із релігійної реформи П. Могилы.

Професори Києво-Могилянської академії: І. Гізель, С. Яворський, Т. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський та інші створили унікальний синтез духовних здобутків православної духовної культури й латиномовного Заходу, сполучення релігійного й світського елементів культури у цілісну сутність середньовічного теологізму з ренесансним індивідуалізмом. Водночас, якщо перші діячі й мислителі доволі різко виступали проти союзу, і згодом – підкорення Московщині (наприклад, митрополити С. Косів, Д. Балабан, Й. Тукальський-Нелюбович), то пізніші представники Києво-Могилянської школи (С. Яворський, Т. Прокопович, Д. Туптало та інші) стали не тільки колаборантами, але й активно брали участь у духовній просвіті та легітимізації Російської імперії, займаючи провідні місця в церковній ієрархії Московщини.

Однак світло філософії українського бароко супроводжувало майже всю історію Гетьманщини аж до самого її занепаду. Останнім проблеском цієї філософії стало вчення і життя Григорія Сковороди, якому деякі сучасні вчені ставлять заслугою формування «філософських підвалин основних вимірів української національної ідеї» [4, с. 11].

Але формування модерної української національної ідеї відбувається на підставі іншої філософсько-літературної течії – романтизму – вже ближче до середини наступного XIX сторіччя. Український романтизм пов'язаний із творчістю діячів Кирило-Мефодіївського братства, яке очолювали Т. Шевченко, П. Куліш і М. Костомаров, та «Руської трійці», до якої входили М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький. Цих діячів, особливо першого, можна вважати справжніми «деміургами української модерної нації». Їх ідеї надихали громадівців, народовців, тарасівців та інших діячів українського національно-визвольного руху, які фактично створили філософсько-ідеологічні підвалини розбудови третьої форми української державності – вже власне сучасної України як незалежної держави в її етнічних кордонах.

На початку XX сторіччя в українській соціально-філософській думці вже була наявною доволі широка палітра моделей майбутнього українського державотворення та соціально-політичного устрою незалежної України. Ідеологічним підґрунтям домінуючої течії українського руху залишалось народництво – у специфічній українській формі українофільства. Провідною філософською основою діяльності українських народників була філософія позитивізму. Вона захоплювала сучасників своєю доступністю, орієнтацією на методологічні каноли природничих наук, соціальною спрямованістю й оптимізмом, мала численних прихильників серед учених. Водночас необхідно зазначити, що «правовірними» позитивістами залишалася тільки незначна їх частина, інші ж схилилися до різних форм соціалізму: від марксизму до неокантіанського бернштайніанства.

Саме соціалістичні ідеї та гасла були основою як для початку Визвольних змагань 1917–1921 років, так і вплинули на подальшу трагічну долю державних утворень, які виникли на їх основі – УНР, Української Держави та Директорії. Вже неодноразово згаданий М. Грушевський, якого деякі називали «батьком української державності», розглядав Україну як державу нового типу, побудовану на принципах соціальної рівності та справедливості, яка слідує інтересам свідомої української робітничо-селянської верстви.

Щоправда, крім народницько-соціалістичного проекту українського державотворення на короткий термін (квітень–грудень) знайшов реалізацію й другий, альтернативний – проект українського монархічного консерватизму, втілений в Українській Державі гетьмана Скоропадського. Причому деякі сучасні дослідники вважають, «що з усіх урядів України тієї буремної доби саме гетьманський уряд Української Держави провадив найбільш послідовну й конструктивну діяльність державницького характеру» [5, с. 5].

Держава гетьмана Скоропадського вважала себе як спадкоємцем другої форми української державності в нових історичних умовах, хоча базувалася на принципово інших філософсько-ідеологічних засадах. Утім під час свого існування ці засади в калейдоскопі бурхливих подій не знайшли своєї реалізації.

Політика гетьмана Скоропадського була, ймовірно, еkleктичним поєднанням різних ідеологічних інтенцій: від російсько-українського лібералізму до національного консерватизму. Проте більш пізнім відгомонам цих інтенцій став національний консерватизм В. Липинського, який уже в екзилі створив модель новітньої української монархії, побудованої на єдиній політичній ідентичності всіх мешканців українських земель.

Українська інтелектуальна і військова еліта, вимушена емігрувати після поразки у Визвольних змаганнях, намагалася взагалі переосмислити причини власної поразки, водночас піддаючи критиці й філософсько-ідеологічні засади свого невдалого державотворення. На цьому тлі відбувається народження доволі оригінальної філософсько-політичної доктрини – українського інтегрального націоналізму. Інтегральний націоналізм проголошує себе ідеологією, яка надає пріоритет інтересам власної нації, водночас охоплюючи інтереси всіх соціальних груп або особистостей. Нація розглядається як органічна цілісність. Для радикальних представників цієї течії (наприклад, Д. Донцова) є характерними волюнтаристичність, антипросвітницький дух та відвертий біологізаторський антигуманізм, побудований на філософських поглядах Ф. Ніцше та О. Шпенглера.

Під певним ідеологічним впливом представників цієї доктрини виникає націоналістичний рух у Галичині та діаспорі. Українська військова організація (УВО) на чолі з Є. Коновальцем, яка згодом перетворилася на ОУН, взяла на озброєння головні засади інтегрального націоналізму. Намаганням втілити ці ідеї була невдала спроба розбудови української державності в умовах протистояння двох тоталітарних держав під час і певний час після Другої світової війни. ОУН яка розглядала себе як провідну політичну силу, намагалася створити на теренах України УССД (Українську Самостійну Соборну Державу). Найбільш детально модель такої держави розроблялася головним ідеологом ОУН М. Сціборським під назвою «націократія». Цей проєкт державотворення був створений у дусі того часу під впливом італійської фашистської моделі й передбачав формування єдиної національної ідентичності за умови тотального панування однієї партії, яка повинна очолюватися авторитарним вождем. Ця модель не тільки не була реалізованою, але й викликала нерозуміння серед багатьох учасників визвольного руху 1943–1954 років.

Поразка цього руху фактично означала остаточне приєднання України до чужого для неї проєкту державотворення, який почав втілюватися в життя на території колишньої Російської імперії ще з 1917 року.

Як відомо, протягом майже 70-ти років (1923–1991) більша частина українських земель (а з 1945 – майже вся етнічна територія України) перебувала у складі квазідержавного утворення – УРСР, яке було невід’ємним складником найбільшої за територією країною світу – СРСР.

Ця держава (незважаючи на те, що до неї ввійшли здебільшого території колишньої Російської імперії) з самого початку свого утворення розглядалася як втілення засад марксистсько-ленінської філософії та база для світової комуністичної революції, основа майбутньої Світової Радянської Соціалістичної Республіки. З самого початку свого утворення російськими більшовиками союз був безпосередньо пов'язаний з месіанськими задумами про створення нового суспільного устрою, він був націлений на експансіонізм – поширення свого панування на всі країни світу. Незважаючи на певні досягнення в економічній та культурній сферах (наприклад, «українізація»), СРСР був державою, ворожою для свідомого українства, яке зазнало величезних духовних і фізичних втрат під час його панування на наших теренах.

Тому цілком закономірним був дисидентський рух та політична боротьба часів перебудови, яка призвела до створення четвертої форми української державності – сучасної України, яка зараз у важкій виснажливій війни проти РФ, що оголосила себе спадкоємцем колишньої імперії, відстоює своє право на незалежне, вільне існування як повноправний член європейської спільноти. Щодо філософсько-ідеологічних засад нашого державотворення, то ця проблема потребує додаткового дослідження й стане предметом наших подальших розвідок.

Висновки

1. Українська державність є результатом волі українського народу, втіленням духу українства, реалізованим у чотирьох історичних формах – Україні-Русі, Гетьманщини, УНР-Гетьманату та сучасної держави України.

2. Духовною основою української (як більшості інших) державності виступає певна філософська доктрина (доктрини), яка не тільки легітимізує державотворення, але формулює мету, засоби та певну соціально-правову модель держави.

3. Розбудова сучасної української держави потребує філософського осмислення її засад та розробки на підставі новітніх філософських досягнень такої національної ідеї, яка б не тільки надихала та об'єднувала українців у боротьбі з ворогом, але й стала духовною основою успішного відродження та розквіту України після нашої Перемоги.

Список використаних джерел

1. «Слово о Законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.* / В. Німчук. Житомир: Полісся, 2015. С. 33–39.
2. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги). *Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 10–28.
3. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. 191 с.

4. Шморгун О. Основний зміст поняття «Українська національна ідея». *Розбудова держави*. 1997. № 6. С. 10–19.
5. Терещенко Ю. Павло Скоропадський – творець Української Держави. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. Вип. 23. 2018. С. 5–51.

References

1. «Slovo o Zakoni i blahodati» mytropolita kyivskoho Ilariona seredyny XI st. u spysku XV st. *Istoriia ukrainskoi movy. Khrestomatiia X–XIII st.* / V. Nimchuk (2015). Zhytomyr: Polissia, (33–39).
2. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Formuvannya ukrainskoho narodu y natsii (metodolohichni zavvahy). *Istorychni ese: v 2 t.* Kyiv: Osnovy, (Vol. 1, 10–28).
3. Hrushevskiy, M. Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini. Kyiv: Osvita, 1992.
4. Shmorhun, O. (1997). Osnovnyi zmist poniattia «Ukrainska natsionalna ideia». *Rozbudova derzhavy*, (6), 10–19.
5. Tereshchenko, Yu. (2018). Pavlo Skoropadskiy – tvorets Ukrainskoi Derzhavy. *Visnyk KNLU. Serii Istoriia, ekonomika, filosofii*, (23), 5–51.

Volodymyr Popov, Denys Popov. Philosophy and statehood: Ukrainian variations

The article examines the philosophical and religious foundations of the historical forms of the Ukrainian state: Ukraine-Rus', Cossack Hetmanate, UPR-Hetmanate and modern Ukraine. The authors highlights the position regarding the influence of philosophical and religious doctrines on the formation of variations of Ukrainian statehood.

They indicate that the spiritual basis of the formation and legitimization of Rus' (which later in later historiography began to be called Kyiv Rus') as a subject of the European political space was established on the basis of Kyiv-Rus' Lyubomudriye. Lyubomudriye is seen as a religious philosophy, a branch of late Eastern Patristics, which legitimized the symphony between the State and the Church. The authors analyze the views expressed in the sermons and teachings of Metropolitans of Kyiv Hilarion, Klyment Smolyatich, Kyrylo Bishop Turovsky and others, in which the idea of Kyiv Rus' independence as a Christian state is substantiated.

The article also notes the leading role of Ukrainian religious and philosophical thought in the formation of the second form of Ukrainian statehood – the Cossack state, which existed in the 17th and 18th centuries. The authors show the leading role of Metropolitan P. Mohyla and his heirs S. Kosiv and D. Balaban in legitimizing the hetman's power. The authors point to the leading role of the Kyiv-Mohyla Academy and Ukrainian baroque philosophy in the formation of early modern Ukrainian national identity. But they point out that the modern Ukrainian national idea is formed on the basis of a different philosophical and literary trend, whose main representative is a sacred personality for all Ukrainians – Taras Shevchenko.

The article notes that at the beginning of the 20th century, Ukrainian socio-philosophical thought already had a fairly wide range of models of future Ukrainian state formation and the socio-political system of independent Ukraine. On their basis, during the liberation struggles of 1917–1921, two forms of Ukrainian statehood arose – the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate. They had a clear philosophical and ideological basis in the philosophy of populist positivism, conservatism and Marxism.

The article analyzes the philosophical foundations of integral nationalism as an ideological current that ensured the activities of many participants of the movement of 1943–1954.

The authors point to the clear ideological underpinning of the existence of the USSR – Marxism-Leninism, which became the basis of the enslavement of the Ukrainian people. Finally, the article points out that the declaration of independence of Ukraine in 1991 and the subsequent struggle for independence requires a philosophical understanding of its foundations and development based on the latest philosophical achievements.

Keywords: state, statehood, philosophy, political identity, legitimacy, national idea.

*Стаднік Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань верховенства права в контексті юридичної аксіології. Необхідність докорінних змін у державно-правовій організації життя суспільства вимагає не лише інституційно-функціональних перетворень у державі, а і трансформації правової свідомості, подолання різних форм її деформації, формування високого рівня правової культури, що є неможливим без забезпечення реального верховенства права, впровадження його в правову систему суспільства в якості не лише принципу, а і загальнолюдської цінності. Метою статті є конкретизація сутності верховенства як загальнолюдської цінності, а також обґрунтування основних шляхів його утвердження в цій якості в правовій системі суспільства. Проведено аналіз основних підходів до визначення природи та сутності цінності. Конкретизовано зміст інструментальної (зовнішньої) цінності верховенства права як його здатності виступати засобом утвердження інших загальнолюдських цінностей (зокрема прав і свобод людини, демократії), а також досягнення стратегічної мети розвитку суспільства і держави, перетворення останньої на демократичну, соціальну, правову, та уточнено, що її реалізація вимагає визначення всіх його складників і розробки чітких критеріїв оцінки його стану та ефективності як відповідної системи засобів. Визначено, що верховенство права виступає як проміжна мета, без досягнення якої неможливо забезпечити бажаний стан розвитку особистості, суспільства, держави. Зроблено висновок, що соціальна цінність верховенства права зумовлюється його здатністю сприяти створенню середовища свободи, в якому на перший план виходить людина, її права, інтереси, потреби, а держава позбавляється певних переваг влади, які так чи інакше використовуються на політичній арені. Доведено необхідність аналізу верховенства права не як теорії (доктрини), а як пануючої в суспільстві ідеології, або навіть відповідного рівня розвитку правової культури суспільства.

Ключові слова: верховенство права, цінність, інструментальна цінність, соціальна цінність, ідеологія, культура.

Being democratic is not enough, a majority cannot turn what is wrong into right. In order to be considered truly free, countries must also have a deep love of liberty and an abiding respect for the rule of law.

Margaret Thatcher [1]

Постановка проблеми. Фундаментальними та невід'ємними цінностями сучасного цивілізованого світу визнаються права і свободи людини, демократія та верховенство права, що знайшло закріплення в багатьох міжнародно-правових документах, зокрема в Договорі про Європейський Союз [2], Північноатлантичному договорі [3] та інших. Зі свого боку Конституція України [4] закріпила незворотність європейського та євроатлантичного курсу держави, що зумовлює

необхідність докорінних змін у державно-правовій організації життя суспільства, приведення її у відповідність до стандартів цих організацій. Останнє вимагає не лише інституційно-функціональних перетворень у державі, а і трансформації правової свідомості, подолання різних форм її деформації, формування високого рівня правової культури, що є неможливим без вирішення одного з найскладніших та найпринциповіших завдань, а саме забезпечення реального верховенства права, впровадження його в правову систему суспільства як особливого феномена, «який дозволяє поєднати формальну раціональність системи правових нормативів із ціннісною раціональністю фундаментальних засад буття права» [5, с. 207]. Водночас слід зважати на те, що право «функціонує в глибинах життя, рухається у часі і змінюється разом з ним», внаслідок чого зазнають змін і ті «вічні» цінності, які знаходять своє втілення в його змісті: ідеали справедливості, свободи, рівності [6, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти верховенства права неодноразово досліджувалися в науковій літературі, зокрема в роботах Т. Р. С. Аллана, В. Горбань, А. Дайсі, В. Михайленка, Р. Падалки, Т. М. Скенлона, Б. Таманаги, Л. Л. Фуллера та інших. Безпосередньо аналізу верховенства права в контексті правової аксіології присвятили свої роботи С. Головатий, К. Горобець, Р. Дворкін, С. Йоргенсен, М. Крігер, Ю. Оборотов, П. Рабінович та інші. Однак проведені дослідження вказаних та багатьох інших авторів не вичерпують зазначеної проблематики, оскільки зміни в сутнісних характеристиках верховенства права, виявлення його нових граней актуалізують необхідність додаткового осмислення його цінності для людини, суспільства, держави. Наведене підтверджує актуальність теми цього дослідження, що й зумовило її вибір.

Постановка завдання. Метою статті є конкретизація сутності верховенства як загальнолюдської цінності, а також обґрунтування основних шляхів його утвердження в цій якості в правовій системі суспільства.

Виклад основного матеріалу. З позиції філософії цінність являє собою «термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного», для характеристики чого слугує категорія істини. Водночас наголошується, що з'ясування поняття реальності та істини не дає відповіді на питання: «Що таке цінність?» [7, с. 707]. Відповідно під моральними цінностями розуміються: «1) осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість та ін.); 2) узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); 3) безпосередньо значимі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві,

релігії, мистецтві, філософії» [7, с. 708]. Суспільна значимість цієї проблематики зумовила формування окремого наукового напрямку – аксіології (від грец. *axios* – цінність, вартість; *logos* – слово, поняття, наука) або теорії цінностей, – завданням якого є з'ясування якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей [7, с. 14]. За своєю суттю аксіологія являє собою філософське дослідження добра або <https://www.britannica.com/topic/value-philosophy> цінності в найширшому розумінні цих термінів, значення якого виражається, по-перше, у значному розширенні значення категорії «цінність» і, по-друге, в забезпеченні відповідної уніфікації для вивчення різноманітних питань (економічних, моральних, естетичних, правових і навіть логічних), які часто розглядалися у відносній ізоляції. Водночас виокремлюється інструментальна (те, що добре як засіб) і внутрішня (те, що добре як мета) цінність [8].

Відсутність єдності щодо змісту дефініції «цінність», на думку окремих авторів, зумовлюється «розбіжністю в таких позиціях: а) ототожнення цінностей з об'єктивно існуючими феноменами культурного простору в протиставленні визнання цінностей в якості характеристики, що пов'язана з оцінною діяльністю суб'єкта; б) визнання в якості цінностей особливих абстрактних сутностей в протиставленні їх трактування як предметів, значимих для суб'єкта та задовольняючих його потреби; в) віднесення цінностей до індивідуальної реальності, значимої лише для суб'єкта, що переживає її, у протиставленні існування цінностей у формі надіндивідуальної реальності» [9, с. 35]. Фактично ж ідеться про дві групи концепцій: об'єктивістську та суб'єктивістську, які по-різному пояснюють природу та зміст цінностей. Основу першої концепції складає намагання «з'ясувати сенс «справжньої цінності», довести, що далеко не завжди те, що особистість цінує, вартє поціновування (проблема хибних цінностей), тоді як друга спирається розуміння цінностей як певних смисложиттєвих орієнтирів, «які є результатом осягнення людиною соціальної реальності і спрямовують її існування в цій реальності (індивідуально-психічні переживання людини)» [10, с. 105].

З іншого боку, зазначається, що «специфіка цінностей, їх прояв і функціонування в суспільстві визначаються не суб'єктно-об'єктивними, а передусім і саме, міжсуб'єктивними стосунками, та в них же, у свою чергу, цінності реалізуються». Ставлення ж «суб'єкта до об'єкта з точки зору його значущості визначають специфіку оцінки, а не цінності», що дає змогу чітко розрізнити поняття оцінки (суб'єктно-об'єктивної взаємодії) та цінності (як фіксації найбільш загальних типів відносин між суб'єктами будь-якого рівня, що виконує зворотну нормативно-регулюючу роль у суспільстві) [9, с. 38]. Представляється, що всі ці положення необхідно враховувати в процесі аналізу та визначення верховенства права як загальнолюдської цінності.

Відправною точкою на цьому шляху можна вважати позицію М. Крігера, який підкреслює, що «верховенство права – не природне явище, як дерево, що просто чекає на свій науковий опис, або навіть створена людиною річ, як правова норма у збірнику законодавства, яку можна ідентифікувати, вказуючи на неї. Говорити про нього означає характеризувати певний стан речей у світі, до якого, вважається, право робить свій внесок, хоча воно інколи не робить цього саме по собі. Прагнення ідеалу реалізоване лише тією мірою, наскільки виконано певні завдання чи досягнуто ціль права. ... верховенство права також має прихильників, ... які міркують про нього ціннісно, як про ідеал права. Якщо ми цінуємо цей ідеал, ми мусимо, звичайно, віднайти, що потрібно для його створення. ... Без низки принципів відбору, хай навіть мовчазних, ми не зможемо зібрати до купи юридичні шматочки і частки, що перебувають «ззовні» щодо сутності й визнаються як верховенство права. ... Як певне суспільне досягнення ... воно існує у добрій формі чи є діючим настільки, наскільки певний різновид суспільно важливого стану справ втілений у життя. ... для того, щоб зрозуміти, чого вимагає верховенство права, нам слід розпочинати радше з його суті, ніж, що більш поширено, з перерахування нібито визначених юридично-інституційних рис» [11, с. 325–326]. Погодження загалом із зазначеним підходом не виключає незгоди в питаннях певного протиставлення суті та юридично-інституційних характеристик верховенства, оскільки між ними існує нерозривний зв'язок, що найбільш яскраво проявляється в різниці між вузьким (формальним) та широким (сутнісним) підходами до визначення верховенства права. Водночас слід визнати, що юридичні дослідження як у теоретичній, так і у практичній площинах значною мірою зосереджуються на структурно-функціональній характеристиці верховенства права, намагаючись виробити чіткі критерії його оцінки. Яскравими прикладами такого підходу може слугувати позиція Європейської комісії «За демократію через право» (далі – Венеційська комісія), яка до числа обов'язкових «інгредієнтів» верховенства права включає такі: (1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); (2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; (3) рівність перед законом; (4) влада має здійснюватися у правомірний, справедливий та розумний спосіб; (5) права людини мають бути захищені; (6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; (7) суд має бути справедливим; (8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом (п. 37 Доповіді «Верховенство права») [12], або позиція World Justice Project, згідно з якою верховенство права – це міцна система законів, установ, норм і зобов'язань громади, яка забезпечує: (1) підзвітність (відповідальність уряду та приватних

осіб відповідно до закону); (2) справедливість закону (закон є чітким, оприлюдненим, стабільним і рівномірно застосовується; він забезпечує права людини, а також майнові, договірні та процесуальні права); (3) відкритий уряд (процеси, за допомогою яких закон ухвалюється, виконується, приймається рішення та виконується, є доступними, справедливими та ефективними); (4) доступне та неупереджене правосуддя (правосуддя здійснюється своєчасно компетентними, етичними й незалежними представниками та нейтральними особами, які є доступними, мають відповідні ресурси та відображають структуру громад, які вони обслуговують) [13].

Беззаперечно, кожен із цих складників верховенства права впливає на визначення його суті як соціального явища і потребує не лише формального закріплення на нормативному рівні, а фактичного втілення на практиці. Водночас цілком обґрунтованим видається висновок, що кожен із цих «інгредієнтів» сам по собі не може розглядатися в якості стратегічної мети, а виступає лише необхідним засобом утвердження верховенства права в суспільстві. Однак чи саме верховенство права може розглядатися як мета? На думку того ж М. Крігера, «верховенство права слід розглядати не як завжди необхідний наріжний камінь політики приборкання влади, стосовно якої усі інші заходи є похідними або додатковими, а як одне з різноманітних знарядь, у деяких обставинах і відношеннях ... надзвичайно важливе, але з точки зору успішності залежне від багатьох речей, і, можливо, не більш важливе для досягнення названої вище цілі, ніж інші». Водночас він зауважує, що «це не робить верховенство права неважливим, проте дає змогу побачити його важливість у перспективі, віддаючи належне іншим феноменам, які можна залучити задля досягнення відповідних цілей, і утримує нас від повторення модної всюдисущої мантри, що загрожує затиранням тих справді цінних завдань, заради яких колись розпочалась боротьба за верховенство права, а також перетворенням верховенства права на зброю у досягненні фактично будь-яких цілей» [11, с. 345]. Зрозуміло, що такий підхід зосереджується на інструментальній цінності верховенства права як засобу досягнення загальної (перспективної, стратегічної) мети розвитку суспільства. Визнаючи обґрунтованість запропонованого підходу, необхідно вказати на його обмеженість, оскільки поза увагою залишаються інші аспекти цінності верховенства права. Одночасно представляється логічним, що верховенство права виступає в якості певної проміжної мети, що, з одного боку, запобігає його фетишизації в якості самоцілі, а з іншого боку, – виводить на новий рівень аналіз його цінності.

Через це викликає зацікавленість позиція В. Шредера, який розглядає цінність як мета-юридичний термін та робить висновок, що цінності повинні, поза межами правових норм, направляти людину в ситуаціях прийняття рішень до

етично «правильної» поведінки, тобто вони формулюють загальні міркування, на основі яких один стан речей оголошується кращим відносно іншого стану речей. На його думку, цінності як моральні стратегії функціонують лише на основі консенсусу щодо їх відповідного набору та змісту, який, однак, не можна прийняти та реалізувати в будь-який момент часу. Стосовно верховенства права це проявляється в такому: 1) як цінність, що закріплена в юридичних текстах, воно перетворюється на доктринальний принцип, яким повинні керуватися особи при структуруванні правового порядку; 2) як етична, надпозитивна норма воно виконує орієнтаційну та впорядковувальну функцію, тобто має характер розбудови ідентичності та створення легітимності; 3) воно має юридичну та етичну подвійну природу, оскільки правові норми конкретизують його та перетворюють із системи суспільства в систему права [14, с. 110–112]. Останнє, беззаперечно, свідчить про подвійний характер верховенства права, яке одночасно виступає в якості соціальної цінності та принципу права.

Ще більш яскраво цей дуалізм проявляється у взаємодії верховенства права з іншими загальнолюдськими цінностями, а саме з правами та свободами людини і демократією. У зазначеній тріаді, безумовно, найвищою соціальною цінністю виступають права і свободи людини, які, як універсальний ідеал, наповнюють відповідним змістом ідеї справедливості, гуманізму, рівності перед законом. І забезпечити їх реалізацію, охорону та захист лише за допомогою демократичних процедур неможливо, оскільки останні не можуть стовідсотково гарантувати прийняття справедливих (правових за своїм змістом) законів та рішень. Без реального верховенства права демократичні інструменти і процедури можуть використовуватися всупереч правам і свободам людини, не лише знецінюючи цим роль демократії, а і породжуючи зневіру суспільства в системі цінностей, спотворюючи їх зміст і функціональне призначення. Зі свого боку, запобігання фетишизації верховенства права сприяє визнанню, що «жодна система норм, якою б досконалою вона не була за формою, не може претендувати на статус права, якщо вона не забезпечує свободу і рівність через створення досконалої системи гарантування та захисту прав людини і громадянина». Отже, між верховенством права та правами і свободами людини існує нерозривний зв'язок, який проявляється в такому: 1) «дійсне забезпечення свободи людини можливе виключно за умови втілення верховенства права в життя суспільства не на рівні декларації, а як дієвого принципу організації та функціонування державно-правової організації суспільства»; 2) «рівень верховенства права в суспільстві визначається насамперед реальністю (а не задекларованістю) свободи людини» [15, с. 71].

Зв'язок між верховенством права та демократією вибудовується насамперед у площині обмеження свавілля держави та законодавчого обмеження дискрецій-

них повноважень державних органів. На це, зокрема, вказує Венеційська комісія, з позиції якої неприборканість виконавчої влади під час реалізації нею дискреційних повноважень та/або здійснення повноважень у спосіб, що призводить до виразно несправедливих, необґрунтованих, нерозумних або деспотичних (тобто таких, що суперечать самій природі права) рішень, є порушенням верховенства права. Тому з метою захисту від свавілля акти права мають вказувати на обсяг будь-якого з дискреційних повноважень (п. 64, 65 Rule of Law Checklist) [16]. І хоча забезпечити реальне (а не формальне) верховенство права в умовах відсутності демократії неможливо, саме існування останньої вимагає сформованості дієвої системи всіх елементів Rule of Law як «принципу управління, згідно з яким усі особи, установи та структури, державні і приватні, в тому числі сама держава, функціонують під дією законів, які були публічно прийняті, повністю виконуються та незалежно реалізуються судовими органами і які сумісні з міжнародними нормами та стандартами у сфері прав людини. Для цього також необхідні заходи, які забезпечують дотримання принципів примату права, рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, розподілу влади, участі у прийнятті рішень, правової визначеності, недопущення свавілля та процесуальної і правової транспарентності» [17]. З огляду на таке розуміння можна припустити, що цінність верховенства права зумовлюється його всеосяжним характером, який, на думку О. О. Томкіної, виражається в поширенні «його дії на будь-які сфери діяльності держави, включно й законотворчість. У цій сфері дія принципу верховенства права спрямована на прийняття відповідно до регламентованої процедури правових законів, зміст і цілі яких визначаються правами людини. Це зобов'язує державу визнавати їх як атрибутивні властивості особистості, дотримуватися та захищати права і свободи. Останні є тими межами публічної влади та її розсуду, які не можуть бути нею подолані без ризику втрати своєї легітимності» [1817, с. 118]. Однак за таких умов на перший план висуваються характеристики верховенства права як засобу утвердження прав і свобод людини та демократії, і, як наслідок, досягнення стратегічної мети у вигляді побудови демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1 Конституції України), що зайвий раз підкреслює його інструментальну цінність.

У контексті ж визначення соціальної цінності представляються такими, що заслуговують на увагу, характеристики верховенства права як:

1) нормативної та інституційної основи європейської сучасної держави, яка на основі індивідуалістичної філософії (що є одночасно наслідком політичного песимізму і нормативного оптимізму) і через процеси розподілу та диференціації влади доручає правовій системі основне завдання захисту громадянських і політичних прав, тим самим задля досягнення цієї мети протидіючи схильно-

сті політичної влади до сваволі та зловживання своїми повноваженнями [19, с. 29–30];

2) ідеологічної парадигми цивілізованої держави, яка виступає в якості ідеальної моделі взаємодії права та держави, що формується на основі загального сприйняття членами суспільства базових правових цінностей та фундаментальних знань з метою забезпечення обмеження державної влади, захисту прав і свобод людини від свавільного втручання держави (її органів) на основі законності та справедливості [20, с. 21].

Цікавість зазначених позицій у контексті заявленої теми дослідження полягає в їх концентрації не лише на інструментальних властивостях верховенства права, а і на його характеристиці як певного світогляду, ядром якого є «образ людини як самодостатнього індивіда, цінність свободи та автономії якого є пріоритетною, а тому для нього характерне прагнення до балансу між скептицизмом стосовно влади (її «десакралізація») і вірою в можливість нормативного регулювання розв'язання суспільних проблем» [21, с. 33]. Таке розуміння робить цілком логічним припущення про необхідність формування відповідної культури верховенства права, що охоплює своїм змістом, зокрема, ціннісні орієнтації та стійкі правові установки на правомірну поведінку. На думку Ф. Дж. Фонсеки (F. J. Fonseca) верховенство права як суто юридичне поняття є порожнім, і для того, щоб бути ефективною основою розвитку суспільства, воно повинно супроводжуватися узагальненою практикою юридичних принципів у громаді. Він вважає, що забезпечити це можливо на основі копулятивної концепції, ядро якої утворює біном верховенства права / правової культури, зміцнення якого живить добродієсне коло, що веде до покращення людського розвитку та, зі свого боку, сприяє покращенню співіснування між членами спільноти [22, с. 241, 245]. І хоча радикалізм такого підходу в частині позбавлення верховенства права власного змісту викликає заперечення, слід визнати, що соціальна цінність цього феномену зумовлюється рівнем розвитку правової свідомості та правової культури як особистості (конкретного носія), так і суспільства загалом.

Обґрунтовані свого часу висновки щодо співвідношення правової культури та верховенства права [23] потребують певного уточнення в контексті визначення соціальної цінності останнього. Представляється, що верховенство права повинно розглядатися не лише як складник правової культури (в широкому розумінні) або результат її розвитку (в вузькому розумінні), а і як певна ідеологія (сукупність світоглядних установок, що панують у суспільстві) або більше (як певний рівень розвитку культури суспільства, що характеризує його якісний стан у конкретний історичний період). Як зауважив С. Йоргенсен (S. Jørgensen), у разі конфлікту між теорією та реальністю, теорія поступатиметься; у разі конфлікту між ідеологією та дійсністю реальність змушена буде поступитися [24,

с. 14–15]. І для того, щоб дійсність «поступилася» перед верховенством права, необхідно його панування в суспільстві не просто на рівні доктрини (теорії), яка дуже часто сприймається суспільством як дещо відірване від соціальної дійсності, а саме на рівні ідеології та відповідної культури, яка б забезпечувала повагу до загальнолюдських цінностей, їх закріплення *de jure* та утвердження *de facto*. Сприйняття верховенства права як рівня розвитку правової культури не виключає його інструментальної цінності, а лише розширює його можливості в частині впливу на соціальні перетворення. І тут слід пригадати доволі влучний вислів П. Ф. Друкера (P. F. Drucker), що культура їсть стратегію на сніданок (*Kultur isst Strategie zum Frühstück*), що, на думку М. Дрюса (M. Drews), означає: будь-яка найкраща стратегія нічого не варта, якщо культура їй не відповідає, а команда її не сприймає та не підтримує [25].

Висновки. Отже, проведений аналіз дав змогу узагальнити основні підходи до визначення сутності верховенства як загальнолюдської цінності, що зумовило такі висновки. По-перше, верховенство права має інструментальну (зовнішню) цінність, яка проявляється в його здатності виступати засобом утвердження інших загальнолюдських цінностей (зокрема прав і свобод людини, демократії), а також досягнення стратегічної мети розвитку суспільства і держави, перетворення останньої на демократичну, соціальну, правову. Реалізація інструментальної цінності верховенства права вимагає визначення всіх його складників та розробки чітких критеріїв оцінки його стану й ефективності як відповідної системи засобів. По-друге, визначення внутрішньої цінності верховенства права повинно супроводжуватися визнанням, що воно виступає радше як проміжна мета, без досягнення якої неможливо забезпечити бажаний стан розвитку особистості, суспільства, держави. По-третє, соціальна цінність верховенства права зумовлюється його здатністю сприяти створенню середовища свободи, в якому на перший план виходить людина, її права, інтереси, потреби, а держава позбавляється певних переваг влади, які так чи інакше використовуються на політичній арені. А це потребує зміни ставлення до самого верховенства права, перетворення його з теорії на пануючу в суспільстві ідеологію, або навіть на відповідний рівень розвитку правової культури суспільства. Представляється, що ці попередні висновки можуть стати предметом подальшого обговорення в процесі дослідження аксіологічних властивостей верховенства права.

Список використаних джерел

1. Thatcher M. (n. d.). AZQuotes.com. Retrieved May 26, 2023, *from AZQuotes.com*. URL: <https://www.azquotes.com/quote/463710>
2. Treaty on European Union: Maastricht, 07 February 1992. URL: https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
3. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm

4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1 (спеціальний випуск). С. 15. Ст. 2598 (із змінами).
5. Горобець К. В. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 207–214.
6. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів і єдність поняття. Чи можливо це? *Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2011–2012. Чис. VI–VII. С. 6–21.
7. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
8. Britannica T. Editors of Encyclopaedia. «Axiology». *Encyclopedia Britannica*, June 10, 2015. URL: <https://www.britannica.com/topic/axiology>
9. Онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія філософсько-правових вчень: навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Кузьменка. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2015. 246 с.
10. Дьоміна О. С. Політичні цінності та їх сутність. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2014. Спец. вип. С. 105–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2014_Spets.vip_20
11. Крігер М. Чому верховенство права є надто важливим, щоб лишити його юристам. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 323–349.
12. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / переклад на українську мову С. Головатого (за підтримки Американської агенції з міжнародного розвитку / USAID). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
13. World Justice Project. What is the Rule of Law? URL: <https://worldjusticeproject.org/about-us/overview/what-rule-law>
14. Schroeder W. The Rule of Law As a Value in the Sense of Article 2 TEU: What Does It Mean and Imply? Berlin, Heidelberg. 2021. Vol. 298. P. 105–126. DOI: 10.1007/978-3-662-62317-6_5.
15. Стаднік І. В., Тріпак Ю. Р. Верховенство права як принцип забезпечення свободи людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 69–72. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/15>
16. Rule of law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf
17. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. *Report of the Secretary-General*, Doc. S/2004/616, 23 August 2004 (para 6). URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616>
18. Томкіна О. О. Верховенство права як основоположний конституційний принцип законодавчої діяльності. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 112–119.
19. Zol D. The Rule of Law: A Critical Reappraisal. *The Rule of Law History, Theory and Criticism. Law and Philosophy Library* / Costa, P., Zolo, D. (eds.). Springer, Dordrecht. 2007. Vol. 80. P. 3–71. Doi: 10.1007/978-1-4020-5745-8_1.
20. Стаднік І. В., Краковська А. Є. Верховенство права як ідеологічна парадигма цивілізованої держави. *Право і суспільство*. 2020. № 6. Ч. 1. С. 17–22. Doi: 10.32842/2078-3736/2020.6.1.3.

21. Максимов С. І. Верховенство права. Світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 4. С. 27–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuauph_2016_4_5
22. Fonseca F. J. Deficiencies of the Rule of Law and the Legal Culture, and Its Relationship to Underdevelopment. *Asian Journal of Law and Economics*. 2015. 6(2). P. 231–248. Doi: 10.1515/ajle-2014-0008.
23. Стаднік І. В. Правова культура і верховенство права: аспекти співвідношення. *Гуманітарні стандарти правових систем у сучасному світі: виклики, рішення, тенденції: матеріали Міжнародного науково-практичного конгресу, м. Запоріжжя, 14–15 червня 2022 року / за заг. ред. Т. О. Коломоєць*. Запоріжжя: ЗНУ, 2022. С. 90–92.
24. Jørgensen S. Values in Law: Ideas, Principles and Rules. København: Juristforbundets Forlag, 1978.
25. Drews M. Kultur isst Strategie zum Frühstück. Canada Life. URL: <https://www.canadalife-aktuell.de/kultur-isst-strategie-zum-fruehstueck-14012>

References

1. Thatcher, M. (n. d.). AZQuotes.com. Retrieved May 26, 2023, from *AZQuotes.com*. URL: <https://www.azquotes.com/quote/463710>
2. Treaty on European Union: Maastricht, 07 February 1992. URL: https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
3. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm
4. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1996, № 3. St. 141 (zi zminamy).
5. Horobets, K. V. (2013). Verkhovenstvo prava yak tsinnisno-normatyvnyi fenomen. *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*, (2), 207–214.
6. Koziubra, M. I. (2011–2012). Pravorozuminnia: pliuralizm pidkhodiv i yednist poniattia. Chy mozhlyvo tse? *Pro ukrainske pravo: chasopys kafedry teorii ta istorii derzhavy i prava Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka*, VI–VII, 6–21.
7. Shynkaruk, V. I. (2002). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. Holov. red. V. I. Shynkaruk. Kyiv: Abrys.
8. Britannica, T. (2015 June 10). Editors of Encyclopaedia. «Axiology». *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/axiology>
9. Kuzmenko, V. V. (2015). Ontolohiia, aksiolohiia, antropolohiia, hnoseolohiia filosofsko-pravovykh vchen: navchalnyi posibnyk. Dnipropetrovsk.
10. Domina, O. S. (2014). Politychni tsinnosti ta yikh sutnist. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*. Spets. vyp., 105–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2014_Spets.vip._20
11. Krygier, M. (2014). Chomu verkhovenstvo prava ye nadto vazhlyvym, shchob lyshyty yoho yurystam. *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*, 1–2, 323–349.
12. Verkhovenstvo prava: Dopovid, skhvalena Venetsiiskoiu Komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni (Venetsiia, 25–26 bereznia 2011) / S. Holovatyi (trans.) (za pidtrymky Amerykanskoï ahentsii z mizhnarodnoho rozvytku/USAID). *Pravo Ukrainy*, 2011, 10, 168–184.
13. World Justice Project. What is the Rule of Law? URL: <https://worldjusticeproject.org/about-us/overview/what-rule-law>

14. Schroeder, W. (2021). The Rule of Law As a Value in the Sense of Article 2 TEU: What Does It Mean and Imply? Berlin, Heidelberg, 298, 105–126. DOI: 10.1007/978-3-662-62317-6_5.
15. Stadnik, I. V., Tripak, Yu. R. (2021). Verkhovenstvo prava yak pryntsyyp zabezpechennia svobody liudyny. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4, 69–72. Doi: 10.32782/2524-0374/2021-4/15.
16. Rule of law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf
17. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General, Doc. S/2004/616, 23 August 2004 (p. 6). URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616>
18. Tomkina, O. O. (2022). Verkhovenstvo prava yak osnovopolozhnyi konstytutsiinyi pryntsyyp zakonodavchoi diialnosti. *Nove ukrainske pravo*, (2), 112–119.
19. Zolo, D. (2007). The Rule of Law: A Critical Reappraisal. Costa, P., Zolo, D. (eds.). *The Rule of Law History, Theory and Criticism. Law and Philosophy Library*. Springer, Dordrecht. Vol. 80, 3–71. DOI: 10.1007/978-1-4020-5745-8_1.
20. Stadnik, I. V., Krakovska, A. Ye. (2020). Verkhovenstvo prava yak ideolohichna paradyhma tsyvilizovanoi derzhavy. *Pravo i suspilstvo*, 6(1), 17–22. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.6.1.3.
21. Maksymov, S. I. (2016). Verkhovenstvo prava. Svitohliadno-metodolohichni zasady. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia*, (4), 27–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuauph_2016_4_5
22. Fonseca, F. J. (2015). Deficiencies of the Rule of Law and the Legal Culture, and Its Relationship to Underdevelopment. *Asian Journal of Law and Economics*, 6(2), 231–248. DOI: 10.1515/ajle-2014-0008.
23. Stadnik, I. V. (2022). Pravova kultura i verkhovenstvo prava: aspekty spivvidnoshennia. *Humanitarni standarty pravovykh system u suchasnomu sviti: vyklyky, rishennia, tendentsii: materialy Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho konhresu, m. Zaporizhzhia, 14–15 chervnia 2022 roku / Kolomoiets, T. O. (red.)*. Zaporizhzhia: ZNU, 90–92.
24. Jørgensen, S. (1978). Values in Law: Ideas, Principles and Rules. København: Juristforbundets Forlag.
25. Drews, M. Kultur isst Strategie zum Frühstück. *Canada Life*. URL: <https://www.canadalife-aktuell.de/kultur-isst-strategie-zum-fruehstueck-14012>

Iryna Stadnik. Valuable dimension of the Rule of Law

The article is devoted to the study of topical issues of the rule of law in the context of legal axiology. The need for radical changes in the state-legal organization of society requires not only institutional and functional transformations in the state, but also the transformation of legal consciousness, overcoming various forms of its deformation, the formation of a high level of legal culture, which is impossible without ensuring the real supremacy of law, its implementation in the legal system of society as not only a principle, but also a universal human value. The purpose of the article is to specify the essence of supremacy as a universal human value, as well as to substantiate the main ways of its establishment in this capacity in the legal system of society. An analysis of the main approaches to determining the nature and essence of value has been carried out. The content of the instrumental (external) value of the rule of law as its ability to act as a means of affirming other universal values (in particular, human rights and freedoms, democracy), as well as the achievement of the strategic goal of the development of society and the state, the transformation of the latter into a democratic, social, and legal one, is specified, that its implementation requires the definition of all its components and the development of clear criteria for assessing its condition

and effectiveness as a relevant system of means. It was determined that the rule of law acts as an intermediate goal, without achieving which it is impossible to ensure the desired state of development of the individual, society, and state. It was concluded that the social value of the rule of law is determined by its ability to contribute to the creation of an environment of freedom in which the person, his rights, interests, and needs come to the fore, and the state is deprived of certain advantages of power, which are used in one way or another in the political arena. The need to analyze the rule of law not as a theory (doctrine), but as the prevailing ideology in society, or even the appropriate level of development of the legal culture of society, is proved.

Keywords: *rule of law, value, instrumental value, social value, ideology, culture.*

*Бевз Юлія Володимирівна,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного
університету імені Василя Стуса,
адвокат*

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ» ТА ІНШИХ СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

У статті досліджується питання співвідношення поняття «політична партія» з суміжними поняттями. Проведено аналіз законодавства, наукової та довідкової літератури щодо цього питання. Запропоновано уточнення положень стосовно співвідношення політичної партії з суміжними поняттями: «виборчі партії», «політичні клуби», «політичні рухи», «політичні сили».

Ключові слова: *політичні партії, виборчі партії, політичні клуби, політичні рухи, політичні сили.*

Чинне законодавство України містить визначення поняття політичної партії. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [1].

Однак доволі часто в наукових колах, органах державної влади та місцевого самоврядування, засобах масової інформації звучать суміжні поняття, які часом ототожнюють із поняттям політичної партії, які хоч і мають спільні риси, однак водночас мають і низку істотних відмінностей. Серед них: виборчі партії, політичні клуби, політичні рухи, політичні сили.

Різні аспекти діяльності політичних партій, а також окремо взяті суміжні категорії досліджували Ю. Шведа, А. Романюк, Л. Поліщук та інші вчені. Водночас більшість дослідників, приділяючи увагу особливостям правового регулювання організації та діяльності політичних партій, не приділяють уваги співвідношенню категорії політичних партій з іншими близькими термінами. Це зумовлює доцільність подальшого дослідження питань співвідношення поняття політичної партії з суміжними поняттями.

З огляду на зазначене, метою цієї статті є уточнення положень щодо співвідношення поняття політичної партії з суміжними поняттями: виборчі партії, політичні клуби, політичні рухи, політичні сили.

Незважаючи на досить часте застосування в українському суспільстві терміна «виборчі партії», у жодному вітчизняному нормативно-правовому акті прямо не розкривається зміст цього поняття. Так, щодо українських політичних партій, то варто відзначити, що чи не єдиною функцією, котра узгоджується з функціями класичних партій, є електоральна (виборча).

Відомо, що в сучасній зарубіжній партології саме ця функція партій сприймається як визначальна. Так, Дж. Сарторі зазначає, що «партія – це така політична група, яка присутня у виборчому процесі й спроможна висунути через вибори кандидатів на публічні посади». На думку К. Джанди, партія – це організація, «яка прагне здобуття політичного становища своїми легітимними репрезентантами». Дж. Ланс та С. Ерсон визнають політичними партіями тільки ті організації, які представлені у виборчих статистиках [2].

На цій основі чимало дослідників вбачають подібність політичних партій з так званими «виборчими партіями», основна діяльність яких фактично зводиться до участі у виборах. Однак і таке порівняння не зовсім коректне. Справді сучасні політичні партії завдячують своєму виникненню появі та поширенню загального виборчого права, а їх основна функція обмежується структуруванням та мобілізацією голосів виборців. Недаремно перша масова партія, котра виникла у 1861 р., носить просту й зрозумілу всім назву: «Ліберальне товариство реєстрації виборців». Однак ці організації, з'явившись спочатку як класові партії, пройшли складну еволюцію та інституалізацію, перш ніж сформувалися в виборчі партії. В основі цієї трансформації лежали глибокі зміни у соціальній структурі, політичній культурі, методах політичної комунікації. Існування політичних партій, зорієнтованих на перемогу на виборах (так званих партій успіху, або ж електорально-професійних партій), передбачає існування справжніх (конкурентних) виборів як легального механізму боротьби за владу [3].

Отже, можна дійти висновку, що виборча партія – це політична партія, яка бере участь у виборах шляхом реалізації в передбаченому законом порядку свого права на висування кандидатів-членів партії у народні депутати чи на певні виборні посади.

Зважаючи на вищевикладене, очевидним стає факт, що поняття «виборча партія» є значно вужчим за змістом і охоплюється періодом участі політичної партії у виборчому процесі, а тому доречним і таким, що має право на існування, буде визначення, що виборча партія (партія на виборах) – це політична партія, яка є суб'єктом виборчого процесу. Тобто політична партія, щоб отримати статус «виборчої», має успішно пройти процес реєстрації кандидата на пост президента чи кандидатів у депутати, що здійснюється Центральною виборчою комісією. Водночас час варто наголосити, що, на нашу думку, політична партія, яка подала кандидатів у члени виборчих комісій чи офіційних спостерігачів

без висування кандидатів в депутати чи на пост президента, не набуває статусу виборчої партії.

Так, станом на 01 січня 2020 року в Україні зареєстровано 349 політичних партій (останні 3 політичні партії були зареєстровані у квітні-травні 2019 року [4]), однак на позачергових виборах народних депутатів України, що відбулись 21 липня 2019 року, виборчі списки кандидатів у народні депутати висунула лише 21 політична партія [5]. Згідно з даними з офіційного сайту ЦВК, 65 політичних партій висунули своїх кандидатів у народні депутати України [6].

Отже, політичні партії залежності від участі у виборах можна розділити на ті, що:

1. не беруть участь у виборах;

2. беруть участь у виборах:

а) шляхом висування кандидатів у депутати чи кандидата на пост президента – виборчі партії;

б) шляхом висування кандидатів у члени виборчих комісій різного рівня та офіційних спостерігачів.

Хоча висування політичними партіями кандидатів у члени виборчих комісій та офіційних спостерігачів без висування кандидата на пост президента чи кандидатів у депутати є не зовсім логічним, однак не заборонено чинним законодавством та буває у практиці проведення виборів. Так, для прикладу, на останніх позачергових виборах кандидатів у народні депутати, що відбулись 21 липня 2019 року, політичні партії Ліберальна партія України, політична партія «Всеукраїнське політичне об'єднання “Єдина родина”», «Солідарність жінок України», «Нова політика», партія «Відродження», українська партія «Зелена планета», партія «Сильна Україна» та багато інших [7] мали своїх представників в окружних виборчих комісіях, не висуваючи водночас кандидатів у народні депутати України.

Отже, політичні партії є значно ширшим поняттям, закріпленим у сучасному законодавстві, тоді як поняття «виборчі партії» варто застосовувати, до тих політичних партій, які під час виборчого процесу висувають своїх кандидатів у депутати чи на пост Президента.

Наступним схожим за значенням із політичною партією є поняття «політичний клуб».

Дослідження цього питання потребує насамперед категоріально-понятійного уточнення. В етимологічних словниках української мови зазначається, що слово «клуб» походить від англійського *club*, яке має ісландське походження від слова *klubba* – дубина, палиця.

Така назва пов'язана з тим, що, за англійським звичаєм, палиця, обношувана по домах бажаних гостей, була знаком їх запрошення. «Клуб» також перекладається як «доля, складчина», яку вносив кожний член товариства, зібрання,

згодом клубом почали називати саме товариство чи зібрання [8]. Отже, зважаючи на англійське походження поняття «клуб», дослідження його сутності варто почати саме з англомовних довідників.

Досить об'ємно та різнобічно визначається поняття «клуб» (club) в «The Oxford English Dictionary» 1970 року видання. Як іменник клуб використовується у значеннях: «товста палиця», «комбінація у картах» або ж «об'єднання», «асоціація» [9].

В американській енциклопедії «The Encyclopedia Americana» (1973) клуб визначається як асоціація особистостей (індивідів), що мають спільні інтереси та періодично зустрічаються для співробітництва чи розваг. Залежно від мети клуби поділяються на соціальні, які акцентують на спілкуванні та релаксації у приємній компанії, та політичні, або ж професійні – в яких збираються заради задоволення спільних інтересів [10].

Від англійського слова «club» походить французьке слово «club», яке у довіднику «Grand dictionnaire encyclopedique Larousse» (1972) визначається, серед іншого, як асоціація, об'єднання, в якому обговорюються економічні та політичні питання.

У німецькій енциклопедії «Der Grosse Brockhaus: in 12 Bänden» (1955) клуб розглядається як закрите, виняткове (ексклюзивне) об'єднання для спільного заняття спортом, літературою, наукою чи політикою [11].

Перші політичні клуби з'явилися в Великобританії в XVII столітті. Багато з них стали центрами об'єднання опозиційно і революційно налаштованих елементів, що спонукало Карла II видати 1675 року указ про заборону діяльності подібних клубів. Однак вони продовжували діяти. У Франції політичні клуби отримали великий розвиток під час Великої французької революції. Яскравим прикладом подібної структури можна назвати Якобінський клуб. У США більшою мірою набули поширення клуби з економічною тематикою в 2-й половині XVIII століття. Організований у 1797 році «Хобокен Тартл» існує досі. У 1891 році в Нью-Йорку утворений клуб мільйонерів «Метрополітен». Пізніше в США були організовані та інші клуби фінансової олігархії, наприклад, «Лінкс», «Нікербокер» й інші, де відбуваються великі фінансові угоди і ведуться політичні переговори. Сьогодні в різних містах США діють численні політичні клуби як прихильників Республіканської і Демократичної партій, так і прихильників інших організацій [12].

Діяльність політичних клубів в Україні регулюються законом України «Про громадські об'єднання». Відповідно до ст. 1 вищевказаного закону громадське об'єднання це добровільне об'єднання фізичних та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів [13].

У цій же статті Закону надається визначення поняття «громадська організація», відповідно до якого громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Однак визначення політичного клубу ані вищевказаний закон, ані жоден інший нормативно-правовий акт не містить.

У матеріалах Вільної енциклопедії зазначається, що політичний клуб – це громадська організація, яка добровільно об'єднує групи людей з метою спілкування, пов'язаного з політичними інтересами, реалізації конкретних проєктів, досягнення певних цілей. Політичний клуб може розглядатися в якості групи інтересу, а також виступати майданчиком для організації групи тиску [14].

Відповідно до Єдиного реєстру громадських формувань в Україні зареєстровано всього лише 3 громадські організації, що містить у своїй назві словосполучення «політичний клуб» [15]. Це Кіровоградська обласна молодіжна громадська організація «Молодіжний політичний клуб», зареєстрована 25.06.2009 року; Регіональний громадсько-політичний клуб «Дух», зареєстрований 16.07.2009 року; та Громадсько-політичний клуб друзів газети «Правда», зареєстрований 17.12.2012 року.

Однак у пункті 5 ч. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» зазначається, що громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу.

З огляду на таку малу кількість офіційно зареєстрованих політичних клубів, можна зробити висновок про переважне здійснення ними своєї діяльності без створення статусу юридичної особи. Водночас у Законі чітко передбачено, що його дія не поширюється на діяльність політичних партій.

Також доволі часто як у науковій літературі, так і в професійних колах правників можна почути поряд із терміном «політична партія» інший термін – «політична сила».

Пошуки наукової дефініції цього поняття не дали результатів, оскільки вчені не займалися визначенням цього поняття, однак ті науковці, які досліджували політичну систему суспільства та політичних партій зокрема, широко його використовують у своїх працях. Провівши аналіз наукових робіт провідних вчених, можна дійти висновку, що політична сила – це група людей або певна організація, яка має певну ідеологію, цілі та стратегії, спрямовані на отримання та збереження політичної влади в державі або регіоні. Політичні сили можуть бути різних типів, і включають політичні партії, об'єднання громадян (зокрема політичні клуби зокрема), соціальні рухи, групи лобіювання та інші. Ці сили зазвичай використовують різні методи, як-от кампанії, пропаганда, прямі дії та участь у виборах для досягнення своїх політичних цілей. Вони можуть мати різний рівень впливу на суспільство та державну владу, залежно від своєї чисельності, ресурсів, популярності та інших факторів.

Отже, ми можемо зробити висновок, що політична сила є значно ширшим за змістом поняттям, порівняно з політичною партією.

Щодо понять «політична партія» та «політичний рух», то це два різні поняття, які можуть виконувати схожі функції, однак мають різні способи організації та діяльності.

Політична партія – це організація, яка діє на основі своєї політичної програми та має реєстрацію в державних органах і бере участь у виборчих процесах з метою прийняття рішень та управління державою відповідно до своїх політичних програм та ідеологій, тоді як політичний рух – це форма організації людей, які об'єднуються навколо спільної ідеї або питання, і мають спільні цілі, проте не мають офіційного статусу політичної партії. Рухи можуть складатися з громадських активістів, працювати над конкретними проблемами, та мають менш структурований підхід до діяльності. Учасники політичних рухів можуть виступати з ініціативами, акціями, петиціями, протестами, але їх вплив на процеси прийняття рішень не такий прямий, як у випадку з партіями.

Отже, основна відмінність між політичною партією та політичним рухом полягає у структурованості та офіційному статусі, який має партія, а також у рівні участі у виборчих процесах і прийнятті рішень у державі.

Отже, на підставі проведеного аналізу можна зробити загальний висновок, що поряд із терміном «політична партія», який є закріпленим у законодавстві, у правовому полі вживаються також інші поняття (виборчі партії, політичні клуби, політичні рухи, політичні сили), які хоч і мають певні спільні ознаки з політичною партією, але не можуть бути з нею повністю ототожнені. Кожне з проаналізованих понять має своє власне значення та ознаки, які свідчать про своєрідність таких понять. Правильне співвідношення цих понять, дослідження їх відмінностей є підставою для подальшої розробки змісту поняття політичної партії, визначення конституційно-правових аспектів організації та функціонування політичних партій у сучасній Україні.

Список використаних джерел

1. Про політичні партії: Закон України від 05.04.2001 р. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
2. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. Львів: ЦПД «Астролябія». 2005. 366 с.
3. Шведа Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти? *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2013. Випуск 3. С. 176–180.
4. Комітет виборців України. URL: <https://www.facebook.com/cvu.ngo/posts/3373919769316422> (дата звернення 11.05.2023).
5. Центральна виборча комісія: офіційний сайт. Таблиця: Партії у виборчому процесі. Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 р. URL: <http://web.archive.org/web/20190701004239/https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp501pt001f01=919.html> (дата звернення 11.05.2023).

6. Центральна виборча комісія: офіційний сайт. Таблиця: Політичні партії, які висунули кандидатів у народні депутати України. Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 р. URL: <https://web.archive.org/web/20200915085429/https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp505pt001f01=919.html> (дата звернення 11.05.2023).
7. Центральна виборча комісія: офіційний сайт. Таблиця: Партії у виборчому процесі. Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 р. URL: <http://web.archive.org/web/20190701004239/https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp501pt001f01=919.html> (дата звернення 11.05.2023).
8. Клубознавство: навчальний посібник / під ред. С. Н. Іконникової і В. І. Чепелева. Київ, 1990. 350 с.
9. Поліщук Л. О. Особливості визначення поняття «клуб» у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. *Культура і сучасність*. 2008. № 2. С. 86–91.
10. Американська енциклопедія. *Українська енциклопедія*: у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. Т. 1: А. Борона. 160 с.
11. Поліщук Л. Перспективи розвитку клубів в Україні. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 5. С. 75–79.
12. Political Clubs. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/political-clubs> (дата звернення 11.05.2023).
13. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення 11.05.2023).
14. Політичний клуб. *Вікіпедія: Вільна енциклопедія*. URL: https://wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D1%83%D0%B1 (дата звернення 11.05.2023).
15. Міністерство юстиції України: офіційний вебсайт. URL: <https://minjust.gov.ua/unitarylist> (дата звернення 11.05.2023).

References

1. Pro politychni partii: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. *Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
2. Romaniuk, A., Shveda, Yu. (red.). (2005). *Partii ta elektoralna polityka* / Lviv: TsPD «Astroliabii».
3. Shveda, Yu. (2013). *Politychni partii Ukrainy: vyborchi partii chy vyborchi proekty?* *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politolog. Studii*, 3, S. 176–180.
4. Komitet vybortsiv Ukrainy. URL: <https://www.facebook.com/cvu.ngo/posts/3373919769316422> (data zvernennia 11.05.2023).
5. Tsentralna vyborcha komisiia: ofitsiyni sait. Tablytsia: Partii u vyborchomu protsesi. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 r. URL: <http://web.archive.org/web/20190701004239/https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp501pt001f01=919.html> (data zvernennia 11.05.2023).
6. Tsentralna vyborcha komisiia: ofitsiyni sait. Tablytsia: Politychni partii, yaki vysunuly kandydativ u narodni deputaty Ukrainy. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 r. URL: <https://web.archive.org/web/20200915085429/https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp505pt001f01=919.html> (data zvernennia 11.05.2023).
7. Tsentralna vyborcha komisiia: ofitsiyni sait. Tablytsia: Partii u vyborchomu protsesi. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 r. URL: <http://web.archive.org/>

- web/20190701004239/https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp501pt001f01=919.html (data zvernennia 11.05.2023).
8. Ikonnykova, S. N. i Chepeleva, V. I. (red.). (1990). Kluboznavstvo: navchalnyi posibnyk. Kyiv.
  9. Polishchuk, L. O. (2008). Osoblyvosti vyznachennia poniattia «klub» u pratsiakh vitchyznianskykh ta zarubizhnykh vchenykh. *Kultura i suchasnist*, (2), 86–91.
  10. Bazhan, M. P., Antonov, O. K., ta in. (red.). (1997). Amerykanska entsyklopediia. Ukrainska entsyklopediia: u 12 t. / hol. red. ta in. 2-he vyd. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, Vol. 1: A. Borona.
  11. Polishchuk, L. (2013). Perspektyvy rozvytku klubiv v Ukraini. *Visnyk natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, (5), 75–79.
  12. Political Clubs. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/political-clubs> (data zvernennia 11.05.2023).
  13. Pro hromadski obiednannia: Zakon Ukrainy vid 22.03.2012 r. *Ofitsiinyi vebsait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (data zvernennia 11.05.2023).
  14. Politychnyi klub. *Vikipediia: Vilna entsyklopediia*. URL: https://wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D1%83%D0%B1 (data zvernennia 11.05.2023).
  15. Ministerstvo yustytzii Ukrainy: ofitsiinyi vebsait. URL: <https://minjust.gov.ua/unitarylist> (data zvernennia 11.05.2023).

Yuliia Bevz. The relationship of the concept «political party» and the other related concepts

The article is devoted to the research of the the question of the relationship between the concept of «political party» and related concepts. The current legislation of Ukraine contains a definition of the concept of a political party. However, quite often in academic circles, state and local self-government bodies, and mass media, related concepts are sometimes equated with the concept of a political party, which, although they have common features, at the same time have a number of significant differences. Among them: electoral parties, political clubs, political movements, political forces.

The electoral party is a political party that participates in elections by exercising its right to nominate party members to people's deputies or to certain elective positions in accordance with the procedure prescribed by law. Considering the above, it becomes obvious that the concept of «electoral party» is much narrower in meaning and covers the period of participation of a political party in the electoral process.

The next similar in meaning to a political party is the concept of «political club». The activities of political clubs in Ukraine are regulated by the Law of Ukraine «On Public Associations». However, neither the above-mentioned law nor any other normative legal act contains a definition of a political club.

A political force is a group of people or a certain organization that has a certain ideology, goals and strategies aimed at obtaining and maintaining political power in a state or region. Political forces can be of various types, including political parties, associations of citizens (political clubs, in particular), social movements, lobbying groups, and others. Thus, we can conclude that political power is a much broader concept compared to a political party.

As for the concepts of «political party» and «political movement», these are two different concepts that can perform similar functions, but have different methods of organization and activity.

It is proposed to clarify the provisions regarding the relationship between a political party and related concepts: «electoral parties», «political clubs», «political movements», «political forces».

Keywords: *political parties, electoral parties, political clubs, political movements, political forces.*

*Гринюк Роман Федорович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Грищенко Ганна Андріївна,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРОЦЕДУРНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗВЕРНЕННЯ ДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЧЕРЕЗ Е-ПЕТИЦІЇ

Статтю присвячено висвітленню процедурно-правових аспектів звернення до органів місцевого самоврядування через е-петиції. На підставі аналізу положень чинного законодавства України авторами прописано чіткий алгоритм процедури подання та розгляду місцевих е-петицій та виявлено специфіку кожної її стадії. Запропоновано перспективні заходи задля удосконалення процедури користування е-петицією як демократичним інструментом взаємодії громадян з органами місцевого самоврядування.

***Ключові слова:** процедура, звернення, демократія, органи місцевого самоврядування, е-петиції.*

Постановка проблеми. Електронні петиції, або е-петиції, є особливим видом колективного звернення, для якого характерне чітке визначення адресата, кількості підтримуючих його осіб, часу на підтвердження підтримки та специфічний порядок розгляду. Не ідеалізуючи цей інструмент демократії, варто наголосити, що він виконує важливі функції артикуляції інтересів громадян та контролю за діяльністю органів влади. Саме за його допомогою можна вимірювати динаміку процесу демократії та здійснювати моніторинг тих інтересів, на яких недостатньо фокусується політика, але які є важливими для населення [1, с. 79]. Попри очевидні переваги е-петицій для сучасної демократії залишається необхідність підвищення рівня популяризації цього інструменту серед громадян України, оскільки наявна низька громадянська обізнаність та нечітка законодавча регламентація деяких аспектів процедури звернення з е-петиціями. Особливо нагальним є вирішення цих питань на місцевому рівні, тобто стосовно е-петицій до органів місцевого самоврядування (умовно кажучи, місцевих е-петицій).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Логічно, що питання електронної демократії у часи стрімкого розвитку інформаційних технологій та інтернету мають підвищений інтерес як серед пересічних громадян, так і серед науковців. Останнім часом свої наукові роботи тематиці електронних петицій присвячують такі вітчизняні вчені В. Головка, С. Дерев'янка, О. Колесников, О. Лукашева, Л. Нікітенко, В. Решота, Н. Ротар, Б. Страшун, А. Цимбаленко. Проте потребують поглибленої уваги питання процедурно-правових аспектів подання е-пе-

тицій до органів місцевого самоврядування. Ґрунтовне висвітлення цих аспектів сприятиме підвищенню активності та якості використання громадянами цього демократичного інструменту впливу на політичний процес [2, с. 350].

Отже, **метою цього дослідження** є уточнення процедурно-правових аспектів звернення до органів місцевого самоврядування через е-петиції.

Основний текст. Право на подання петицій, зокрема електронних, закріплено на міжнародному рівні. Так, наприклад, відповідно до Рекомендацій CM/Rec (2009)1 Комітету Міністрів Ради Європи, «для забезпечення довіри до електронних петицій ... парламент або орган державної влади має приділяти належну увагу висловленим думкам і забезпечити зворотний зв'язок мотивованим заявникам щодо вирішення певного питання» [3]. Значна кількість держав світу затвердила це право на конституційному та законодавчому рівнях. До їх числа належить й Україна, де, окрім Конституції (ст. 40) [4], регламентація цих питань міститься в Законі «Про звернення громадян» (ст. 23¹) [5].

Для громадян звернення з е-петиціями виконує такі основні функції: по-перше, це захист індивідуальних прав та інтересів; по-друге, активна участь у прийнятті політичних рішень і вплив на прийняття рішення органами влади. Важливо, що саме ця форма звернення має значні переваги, а саме: для громадян – це зручність і доступність (відсутність необхідності фізично збирати підписи на підтримку петиції, вистоявати черги, витратити багато часу та фінансів), для органів влади – оперативність у розгляді звернень та економія на паперових і поштових витратах.

Будь-яка процедура має певні стадії. Не є винятком і процедура подання та розгляду місцевих е-петицій. На підставі аналізу положень Закону України «Про звернення громадян» та локальних актів, зокрема статутів територіальних громад [6], положень про електронні петиції [7], ця процедура складається з таких стадій:

I. *Виявлення проблеми та формулювання варіанта її вирішення.* На цьому етапі варто переконатися, що наявна проблема має локальний характер і турбує певну кількість людей, що проживають у відповідній місцевості. Завдяки е-петиції можна звернути увагу місцевої влади на певні актуальні проблеми місцевого значення, що потребують негайного вирішення. Це можуть бути зміни в інфраструктурі населених пунктів, порядку функціонування громадського транспорту, освітніх та спортивних закладів тощо. Законодавство України не закріплює конкретного переліку питань, стосовно яких можуть подаватись е-петиції.

II. *Визначення адресата – суб'єкта, до повноважень якого входить вирішення проблеми.* Для того, щоб е-петиція була прийнята до розгляду місцевою радою, вона має стосуватися тих питань, які належать до сфери діяльності цієї ради, а предметно – до площини діалогу влади та громадян. Роль місцевої ради у процесі використання громадянами права на е-петицію визначена локальною нормативною базою, відповідно до якої рада є адресатом е-петицій, тож несе відповідальність за те, щоб занепокоєння, висловлені в цих е-петиціях, були вивчені та враховані у правотворчій діяльності ради.

III. *Розміщення тексту е-петиції в інтернет-просторі.* Для створення е-петиції до органу місцевого самоврядування її автор (ініціатор) заповнює спеціальну форму на офіційному вебсайті органу, якому вона адресована (формальні е-петиції), або вебсайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку е-петицій (неформальні е-петиції), та розміщує текст е-петиції. Починаючи з 2015 року, органи місцевого самоврядування активно долучились до можливостей електронного інструменту, розробленого в рамках цілеспрямованої програми E-GAP («Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади»), а також розробили власні платформи для подання е-петицій. З 2021 року можна створювати, переглядати та підтримувати е-петиції також у мобільному застосунку Дія та на порталі ВзаємоДія.

IV. *Перевірка тексту е-петиції на предмет відповідності вимогам законодавства.* Е-петиція як форма звернення громадян може складатися у довільній формі, проте українське законодавство висуває певні вимоги до її змісту. Так, у е-петиції має бути зазначено прізвище, ім'я, по-батькові автора (ініціатора), адресу його електронної пошти та викладено суть звернення, в якому забороняються заклики до повалення конституційного ладу України, порушення територіальної цілісності України, вчинення терористичних актів, пропаганда війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, наклеп і образи, дискредитація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їх посадових осіб, керівників та інших посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності. На практиці органи

місцевого самоврядування самостійно часто встановлюють додаткові вимоги до змісту е-петицій у своїх локальних актах (наприклад, прописують заборону на наявність у тексті е-петиції ненормативної лексики, передвиборчої агітації, реклами, конфіденційної інформації щодо третіх осіб) та відмовляють громадянам в оприлюдненні е-петиції через їх недотримання [6]. Однак відмова в оприлюдненні петиції на підставі її невідповідності вимогам місцевих нормативно-правових актів, по суті, є незаконною, хоча в деяких випадках є доцільною та виправданою. Це питання вимагає законодавчого врегулювання. У будь-якому разі чітко регламентовано, що відповідальність за зміст е-петиції несе її автор (ініціатор).

V. *Оприлюднення е-петиції*. Е-петиція оприлюднюється на офіційному веб-сайті протягом двох робочих днів з дня надсилання її автором (ініціатором). У разі невідповідності е-петиції встановленим вимогам оприлюднення такої петиції не здійснюється, про що повідомляється автору (ініціатору) не пізніше строку, встановленого для оприлюднення. Дата оприлюднення е-петиції на офіційному вебсайті є датою початку збору підписів на її підтримку.

VI. *Збирання підписів*. Задача автора (ініціатора) е-петиції полягає також у проведенні промо-акцій і залученні якомога більше людей до процесу збору підписів. Як показує практика, для цього вистачає регулярних постів у соціальних мережах, завдяки чому проблема, вказана у е-петиції, «обростає» інформаційним полем. Щоб підтримати вже створену е-петицію (задля прозорості голосування це можна зробити лише один раз), необхідно спочатку увійти за допомогою інтегрованої системи електронної ідентифікації ID.GOV.UA, а потім перейти на сторінку цієї е-петиції, ознайомитися з її текстом і натиснути кнопку «Підписатися». Зарахування голосу відбувається миттєво. З огляду на положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», згідно з якими е-петиції є електронними документами, накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа [7]. У ч. 1 ст. 7 цього Закону йдеться про те, що оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, зокрема і з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги». Водночас згідно з п. 7 ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» застосування електронного цифрового підпису під час надсилання електронного звернення не вимагається. Отже, наявне протиріччя між положеннями зазначених законів, що потребує врегулювання. Під час збору підписів на підтримку е-петиції відповідні органи місцевого самоврядування та громадські об'єднання зобов'язані забезпечити: безоплатність доступу та користування інформаційно-комунікаційною системою, за допомогою якої здійснюється збір підписів; електронну реєст-

рацію громадян для підписання петиції; недопущення автоматичного введення інформації, зокрема й підписання електронної петиції, без участі громадянина; фіксацію дати і часу оприлюднення електронної петиції та підписання її громадянином. Вимоги до кількості підписів громадян на підтримку е-петиції до органу місцевого самоврядування та строку збору підписів визначаються статутом територіальної громади. Однак на практиці органи місцевого самоврядування доволі часто встановлюють такі вимоги у інших актах, зокрема в окремих Положеннях. На вебсайті обов'язково зазначаються дата початку збору підписів та інформація щодо загальної кількості та переліку осіб, які підписали е-петицію. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції» до визначення у статуті територіальної громади вимоги щодо кількості підписів громадян на підтримку е-петиції до органу місцевого самоврядування та строку збору підписів е-петиція до відповідного органу місцевого самоврядування розглядається за умови збору на її підтримку протягом не більш як трьох місяців з дня її оприлюднення такої кількості підписів у відповідній адміністративно-територіальній одиниці, де проживає: до 1 тисячі жителів – не менше ніж 50 підписів; від 1 тисячі до 5 тисяч жителів – не менше ніж 75 підписів; від 5 тисяч до 50 тисяч жителів – не менше ніж 100 підписів; від 100 тисяч до 500 тисяч жителів – не менше ніж 250 підписів; від 500 тисяч до 1 мільйона жителів – не менше ніж 500 підписів; понад 1 мільйон жителів – не менше ніж 1 000 підписів. Інформація про кількість підписів, одержаних на підтримку е-петиції, та строки їх збору, зберігається не менше трьох років з дня оприлюднення петиції. Е-петиція, яка в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів на її підтримку розглядається як звернення громадян відповідно до закону. Отже, навіть у цьому випадку автор петиції отримає на неї відповідь, але вже не публічну. Е-петиція, збір підписів на підтримку якої здійснювався через вебсайт громадського об'єднання і яка протягом встановленого строку набрала необхідну кількість підписів на її підтримку, не пізніше наступного дня після набрання необхідної кількості підписів надсилається громадським об'єднанням органу, якому адресована петиція, із зазначенням інформації про дату початку збору підписів, дату направлення е-петиції, загальну кількість та перелік осіб, які підписали е-петицію (чи посилання на джерело такої інформації в мережі Інтернет), строк збору підписів, назву та адресу електронної пошти громадського об'єднання.

VII. Розгляд е-петиції адресатом. Порядок розгляду е-петиції, адресованої органу місцевого самоврядування, визначається відповідно органом місцевого самоврядування. Інформація про початок розгляду е-петиції, яка в установлений строк набрала необхідну кількість голосів на її підтримку, оприлюднюється

ся на офіційному вебсайті відповідного органу місцевого самоврядування не пізніш як через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на підтримку петиції, а в разі отримання е-петиції від громадського об'єднання – не пізніш як через два робочі дні після отримання такої петиції. Розгляд е-петиції здійснюється невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду. Якщо е-петиція містить клопотання про її розгляд на громадських слуханнях відповідної територіальної громади, автор (ініціатор) петиції має право представити е-петицію на таких слуханнях. У такому разі строк розгляду е-петиції продовжується на строк, необхідний для проведення відповідних слухань. Варто наголосити, що відсутність формальних правил, пов'язаних зі строками, не передбачає практики затягування процесу розгляду петицій [8, с. 20].

VIII. Оголошення результатів розгляду е-петиції адресатом. Про підтримку або непідтримку е-петиції, адресованої органу місцевого самоврядування, публічно оголошується на офіційному вебсайті головою відповідної місцевої ради. У відповіді на е-петицію повідомляється про результати розгляду порушених у ній питань із відповідним обґрунтуванням. Відповідь на е-петицію не пізніше наступного робочого дня після закінчення її розгляду оприлюднюється на офіційному вебсайті органу, якому вона була адресована, а також надсилається у письмовому вигляді автору (ініціатору) електронної петиції та відповідному громадському об'єднанню, яке здійснювало збір підписів на підтримку відповідної е-петиції. У разі визнання за доцільне викладені в е-петиції пропозиції можуть реалізовуватися органом, якому вона адресована, шляхом прийняття з питань, віднесених до його компетенції, відповідного рішення. На практиці частими є випадки, коли за умови набрання необхідної кількості підписів органи місцевого самоврядування відмовляють у вирішенні зазначеної у петиції проблеми, здебільшого через відсутність передбачених коштів на це у місцевому бюджеті та наявність затверджених планів, яким суперечать петиційні пропозиції.

Варто наголосити, що під час проходження усіх названих стадій слід враховувати положення ст. 24 Закону України «Про звернення громадян», згідно з яким громадяни, особи, винні у порушенні цього закону, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України. Ця відповідальність може наставати за такі порушення у процедурі звернення з е-петиціями: незаконна відмова в оприлюдненні е-петиції; недотримання строків оприлюднення е-петиції або строків розгляду е-петиції; розгляд е-петиції не уповноваженим на це суб'єктом; ненадання відповіді на е-петицію.

Висновки. Аналіз процедурно-правових аспектів звернення до органів місцевого самоврядування через е-петиції дає можливість зробити висновок про

те, що сьогодні сформована відносно зрозуміла та нескладна процедура подання і розгляду е-петицій, яка спрямована на розширення меж участі членів територіальних громад на кожній її стадії. Направляючи петицію, громадяни можуть реалізовувати одночасно і право на звернення, і право на участь в управлінні публічними справами, якщо пропозиції громадськості, викладені у петиції, будуть враховані органами публічної влади. Українська влада демонструє свою зацікавленість у більш активному використанні українцями е-петицій та підвищенні рівня поінформованості про особливості процесу їх подання та сфери компетенції владних органів, на які можуть впливати громадяни засобами цього інструменту демократії. Однак попри те, що петиції надають органам місцевого самоврядування можливість ведення прямого діалогу з населенням, значна кількість громадян не знає про таке право та як ним користуватись [9].

Перспективними заходами задля підвищення ефективності та результативності використання місцевих е-петицій доцільно вважати:

- створення єдиного сервісу подання електронних петицій до Президента, органів державної влади та місцевого самоврядування (за прикладом Великої Британії, США тощо) з метою спрощення процесу подання е-петицій для пересічних громадян;

- доповнення переліку вимог до тексту е-петиції вимогами, що е-петиція не може містити інформацію, яка принижує честь і гідність, права і законні інтереси осіб, матеріали та висловлювання, що представляють загрозу національним інтересам і національній безпеці України, матеріали порнографічного, еротичного та сексуального характеру, передвиборчі матеріали, комерційні та рекламні матеріали, ненормативну лексику, прямі образи на ім'я конкретних осіб, неправдиві та завідомо хибні відомості;

- створення спеціальних петиційних комісій як постійно діючих колегіальних робочих органів при місцевих радах з метою перевірки текстів е-петицій на предмет дотримання вимог законодавства, нівелювання розміщення беззмістовної е-петиції та недопущення появи схожих чи однакових петицій (до того ж шляхом впровадження пошуку за ключовими словами / хештегами);

- узгодження положень Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про звернення громадян» стосовно застосування електронного цифрового підпису в процедурі звернення з е-петицією;

- доповнення системи подання е-петицій функцією обговорення предмету петиції авторизованими користувачами задля ефективнішої реалізації функції із залученням громадськості. У цьому контексті можна розглянути можливість започаткування пунктів «Обґрунтувати петицію» й «Запропонувати рішення»;

- усунення технічних перепон, що заважають безперешкодному волевиявленню громадян через е-петиції, а саме удосконалення процесу верифікації,

оскільки часто через його складність людина зупиняється та кидає ідею проголосувати за ту чи іншу петицію. Як результат, отримуємо слабку активність у голосуванні, що залишає проблему, викладену у петиції, без розгляду;

– забезпечення більш активного залучення авторів петицій до засідань місцевих рад, розширюючи в такий спосіб спектр знань про те, як працює рада з інтересами громадян, викладеними в петиціях, а також стимулювання участі посадовців ради в публічних дебатах. Така залученість буде створювати інформаційний привід, адже реакція ЗМІ матиме спрямований на посадовців характер, утім це буде й опосередкованим механізмом підвищення обізнаності громадськості щодо петиції як дієвого інструменту демократії.

Запропоновані заходи доцільно реалізувати через внесення змін до чинного законодавства України, що регулює питання звернень громадян, або втілити у тексті нового спеціального закону про електронні петиції.

Список використаних джерел

1. Ротар Н. Процедурні аспекти використання діалогової моделі політичної участі в ЄС: рівень Європейського Парламенту. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. № 44. С. 78–90.
2. Нікітенко Л. О. Еволюція ідеї партисипативної демократії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 346–350.
3. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies). URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
- 6а. Статут Вінницької міської територіальної громади. URL: <https://vmr.gov.ua/media/Місто%20Вінниця/№799%2028-01-2022%20Про%20Статут%20ВМТГ.pdf>
- 6в. Статут територіальної громади м. Харкова. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/dokumenty/ustav-territorialnoj-gromady.html>
- 6с. Статут територіальної громади м. Львова. URL: [https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/\(SearchForWeb\)/79BC163468782E76C22581F60034FF08](https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/79BC163468782E76C22581F60034FF08)
- 7а. Положення про електронні петиції Запорізької міської ради. URL: https://zp.gov.ua/upload/content/o_1dg4mtp7s1in2iot1scqs9uhn4a.pdf
- 7в. Положення про порядок подання та розгляду електронних петицій Київської міської ради. URL: [https://kmr.ligazakon.net/document/mr151120\\$2021_06_10](https://kmr.ligazakon.net/document/mr151120$2021_06_10)
- 7с. Порядок розгляду електронних петицій, адресованих органам місцевого самоврядування м. Одеси. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/81264/>
8. EDEM: Єдина система місцевих петицій. URL: <https://petition.e-dem.ua>
9. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275.

10. Гришко А. С., Цимбаленко Я. Ю. Світовий досвід функціонування електронних систем подання петицій як форма партисипативної орієнтації громадян в управлінні державою. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2021. Випуск 23. С. 16–21.
11. Муніципальна соціологія. URL: <https://auc.org.ua/page/munitsipalna-sotsiologiya>

References

1. Rotar, N. (2021). Protsedurni aspekty vykorystannya dialohovoyi modeli politychnoyi uchasti v ES: riven' Yevropeys'koho Parlamentu. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, 78–90.
2. Nikitenko, L. O. (2022). Evolyutsiya ideyi partysypatyvnoyi demokratiyi. *Analitychno-porivnyal'ne pravoznnavstvo*. 2022, 346–350.
3. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies). URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp
4. Konstytutsiya Ukrayiny (1996): Zakon Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 r. № 254k/96-VR (iz zminamy). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, (30), st. 141.
5. Pro zvernennya hromadyan(1996): Zakon Ukrayiny vid 02.10.1996 r. (iz zminamy). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, (47), st. 256.
- 6a. Statut Vinnyts'koyi mis'koyi terytorial'noyi hromady. URL: <https://vmr.gov.ua/media/Misto%20Vinnytsya/№799%2028-01-2022%20Pro%20statut%20VMTH.pdf>
- 6b. Statut terytorial'noyi hromady m. Kharkova. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/dokumenty/ustav-territorialnoj-gromadyi.html>
- 6c. Statut terytorial'noyi hromady m. L'vova. URL: [https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/\(SearchForWeb\)/79BC163468782E76C22581F60034FF08](https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/79BC163468782E76C22581F60034FF08)
- 7a. Polozhennya pro elektronni petytsiyi Zaporiz'koyi mis'koyi rady. URL: https://zp.gov.ua/upload/content/o_1dg4mtp7s1in2iot1scqs9uhn4a.pdf
- 7b. Polozhennya pro poryadok podannya ta roz'hlyadu elektronnykh petytsiy Kyiv's'koyi mis'koyi rady. URL: [https://kmr.ligazakon.net/document/mr151120\\$2021_06_10](https://kmr.ligazakon.net/document/mr151120$2021_06_10)
- 7c. Poryadok roz'hlyadu elektronnykh petytsiy, adresovanykh orhanam mistsevoho samovryaduvannya m. Odesy. URL: <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/81264/>
8. EDEM: Yedyna systema mistsevykh petytsiy. URL: <https://petition.e-dem.ua>
9. Pro elektronni dokumenty ta elektronny dokumentoobih (2003): Zakon Ukrayiny vid 22 travnya 2003 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, (36), st. 275.
10. Hryshko, A. S., Tsymbalenko, Ya. Yu. (2021). Svitovyy dosvid funktsionuvannya elektronnykh system podannya petytsiy yak forma partysypatyvnoyi oriyentatsiyi hromadyan v upravlinni derzhavoyu. *Publichne upravlinnya i administruvannya v Ukraini*, (23), 16–21.
11. Munitsypal'na sotsiolohiya. URL: <https://auc.org.ua/page/munitsipalna-sotsiologiya>

Roman Grinuk, Ganna Grishenko. Procedural aspects of applying to local governments through e-petitions

The article is devoted to highlighting the procedural and legal aspects of applying to local self-government bodies through e-petitions.

Emphasis is placed on the relevance of e-petition effectiveness as an important tool of democracy in modern conditions of intensive development of information technologies and the Internet, especially at the local level.

The authors have prescribed a clear algorithm for the procedure of submission and consideration of local e-petitions, which is represented by the following stages: identifying the problem

and formulating a solution to it; determination of the addressee the subject whose powers include solving the problem; placing the text of the e-petition in the Internet space; checking the text of the e-petition for compliance with the requirements of the law; publication of an e-petition; collecting signatures; consideration of the e-petition by the addressee; announcement of the results of consideration of the e-petition by the addressee.

The analysis of the procedural aspects of applying to local self-government bodies through e-petitions made it possible to conclude that today in Ukraine a clear and uncomplicated procedure for submitting and considering e-petitions has been formed, which is aimed at expanding the boundaries of participation of members of territorial communities at each of its stages. It has been established that the Ukrainian authorities demonstrate their interest in the more active use of local e-petitions by Ukrainians and in raising the level of awareness of the peculiarities of the process of submitting them and the areas of competence of the authorities, which citizens can influence by means of this tool of democracy.

On the basis of the analysis of the current legislation of Ukraine and the monitoring of the results of social surveys, urgent problems of each stage of the procedure of applying to local self-government bodies through e-petitions were identified.

Promising measures are proposed to improve the procedure for using the e-petition as a tool for interaction between citizens and local self-government bodies.

Keywords: procedure, appeal, democracy, local governments, e-petitions.

УДК 342.565.2(477)

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.10

Турченко Ольга Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Щебетун Ірина Степанівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Децентралізацію в Україні не варто розглядати лише як «механічну» передачу повноважень, ресурсів та компетенції задля вирішення основних питань життя на найбільш наближеному до людини рівні, де це можна зробити найефективніше (відповідно до принципу субсидиарності), а передусім як створення базового суб'єкта місцевого самоврядування – спроможної територіальної громади.

У статті проаналізований стан реформування органів місцевого самоврядування у співвідношенні з реформою адміністративно-територіального устрою та сформована авторська позиція щодо відповідності Конституції України ліквідації та утворення районів у контексті реформи децентралізації.

У Конституції України децентралізація пов'язується не з державною виконавчою владою, а з державною владою взагалі, територіальним аспектом її здійснення (ст. 1, 2, 5, 7,

132), під час децентралізації передбачається відхід від ієрархічної системи управління й організації влади, високий рівень самостійності низки суб'єктів з одночасним обмеженням сфери нагляду та контролю за їх діяльністю, які застосовують винятково у випадках та у спосіб, передбачений законом.

Запроваджений реформою перерозподіл ресурсів та повноважень з районного рівня на користь базового забезпечив також перерозподіл джерел бюджетних надходжень від районів на користь бюджетів сіл, селищ, міст та їх об'єднань з виключенням районних рад з механізму горизонтального «бюджетного вирівнювання».

Реформа децентралізації безпосередньо пов'язана і з адміністративно-територіальною реформою, оскільки залишається проблемою відсутність механізму вирішення питання розмежування між окремими адміністративно-територіальними одиницями. Одним з основних кроків реформи стало об'єднання (укрупнення) територіальних громад, необхідне задля уникнення витрати надмірної частини ресурсів у таких громадах на утримання управлінського апарату, розпорошення ресурсів між дрібними територіальними громадами. Відповідно найбільш гостим у контексті вказаної реформи виявилось питання щодо зменшення кількості районів.

Авторами проаналізовані законодавчі акти, експертні думки, позиції Конституційного Суду України щодо доцільності та відповідності Конституції ліквідації та утворення районів у контексті проведення реформи децентралізації.

Внаслідок цього зроблені висновки, що результати проведеної реформи децентралізації суттєво не впливають на представництво спільних інтересів територіальних громад сіл, селищ, міст та на їх спроможність самостійно вирішувати питання місцевого значення, оскільки в арсеналі територіальних громад залишається чималий спектр відповідних організаційно-правових форм та заходів, а також не порушується право комунальної власності та не змінюється матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування.

Відповідна прийнята Постанова ВРУ від 17 липня 2020 р. № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів» не порушує вимоги частини 1 статті 133 Конституції України в частині встановлення складників системи адміністративно-територіального устрою, оскільки не змінює загальну систему адміністративно-територіального устрою, не змінює перелік вказаних адміністративно-територіальних одиниць, не передбачає повного виключення з неї районів, що потребувало б прийняття спеціального закону відповідно до пункту 29 статті 85 Конституції України.

Ключові слова: децентралізація, адміністративно-територіальний устрій, реформа, повноваження, адміністративно-територіальні одиниці, відповідність Конституції, Конституційний Суд України, рішення Конституційного Суду України, правові позиції.

Постановка проблеми. Реформа децентралізації була розпочата з метою створення певних умов для формування ефективної та відповідальної місцевої влади, яка здатна забезпечити комфортне та безпечне середовище для проживання людей по всій території України, для продовження секторальних реформ у нашій державі й стала підґрунтям для суттєвих інституційних перетворень.

Децентралізацію в Україні не варто розглядати лише як «механічну» передачу повноважень, ресурсів та компетенції задля вирішення основних питань життя на найбільш наближеному до людини рівні, де це можна зробити найефективніше (відповідно до принципу субсидіарності), а передусім як створення базового суб'єкта місцевого самоврядування – спроможної територіальної громади.

Останні зміни в адміністративно-територіальному устрої свідчать, що нинішня система територіального устрою не відповідає сучасним реаліям, є заста-

рілою і створює певні перепони для подальшого її розвитку, що було підтверджено саме в процесі децентралізації, оскільки під час об'єднання територіальних громад та секторальних реформ недоліки адміністративно-територіальної системи висвітлили додаткові перешкоди та проблеми у процесі розподілу повноважень, організації податкової системи, формування міжбюджетних відносин і под., що свідчить про актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти децентралізації та реформування територіальної організації влади в Україні були предметом наукових пошуків таких дослідників: Ю. Барабаш, П. Ворона, В. Кичун, І. Лопушинський, В. Малиновський, В. Негода, А. Павлюк, С. Серьогін та Н. Гончарук, Ю. Тодика, В. Шаповал та інші. Незважаючи на вагомий внесок учених у вивчення цієї проблеми, її наукове висвітлення є недостатнім.

Мета статті – проаналізувати стан реформування органів місцевого самоврядування у співвідношенні з реформою адміністративно-територіального устрою, сформулювати позицію щодо відповідності Конституції України ліквідації та утворення районів.

Основний текст. Законом № 452/97-ВР від 15.07.97 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування (1985 р.). У пункті 1 статті 3 Хартії під місцевим самоврядуванням розуміється право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ і управляти ними, діючи в рамках закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення [1]. Слід зазначити, що в цьому визначенні об'єктом місцевого самоврядування є частка публічних (державних) справ. Певну їх кількість становлять питання місцевого значення, тобто такі, що мають локально-територіальний характер і виникають у процесі функціонування територіальної громади, а також задоволення потреб її членів.

Конституція України (стаття 140) визначає місцеве самоврядування як право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [2]. На відміну від Європейської Хартії місцевого самоврядування, Конституція України робить акцент не на органах місцевого самоврядування, а на територіальній громаді – первинному суб'єкті місцевого самоврядування, тобто Конституція України регулює питання місцевого самоврядування, спираючись переважно на концептуальні положення громадівської доктрини місцевого самоврядування, визнаючи право самостійно вирішувати питання місцевого значення лише за первинними територіальними громадами – жителями «природних» адміністративно-територіальних одиниць, тобто поселень або населених пунктів (сіл, кількох сіл, селищ та міст).

У вересні 2014 року був ратифікований Додатковий протокол до Хартії про право участі у справах органу місцевого самоврядування, згідно з яким Україна бере на себе зобов'язання створити умови для розширення прав громадян щодо участі у прийнятті рішень органами місцевого самоврядування і забезпечити розвиток місцевої демократії [3].

Зміст процесу децентралізації можна розкрити через такі аспекти, як-от:

- виділення рівнів організації публічної влади (центральний, місцевий, проміжний регіональний) з власною сферою виключних повноважень та компетенції, системи гарантій від несанкціонованого втручання інших рівнів у законну реалізацію цієї сфери;

- передача частини повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування як засіб забезпечення більшого врахування інтересів населення;

- передача необхідних для здійснення цих повноважень ресурсів і надання права органу місцевого самоврядування приймати рішення щодо переданих повноважень з урахуванням місцевих особливостей;

- дотримання принципу субсидіарності – передача повноважень на максимально близький до громадянина рівень управління, здатний виконати це повноваження ефективніше, ніж інші органи [4, с. 125].

Отже, під час децентралізації передбачається відхід від ієрархічної системи управління й організації влади, високий рівень самостійності низки суб'єктів з одночасним обмеженням сфери нагляду та контролю за їх діяльністю, які застосовують винятково у випадках та у спосіб, передбачений законом.

Зазначимо, що у Конституції України децентралізація пов'язується не з державною виконавчою владою, а з державною владою взагалі, територіальним аспектом її здійснення (ст. 1, 2, 5, 7, 132).

В Україні процес децентралізації розпочато з 2014 року прийняттям Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (01.04.2014 р.), законів України «Про співробітництво територіальних громад» (17.06.2014 р.), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (05.02.2015 р.) та змін до Бюджетного і Податкового кодексів – щодо фінансової децентралізації.

Затверджений у лютому 2018 року новий план дій Ради Європи для України на 2018–2021 роки щодо децентралізації передбачав продовження маршрутною карти не тільки з об'єднання і підсилення громад, а й щодо впровадження секторальної децентралізації [5], що є поетапною інструкцією для громад з метою забезпечення нової якості освіти, охорони здоров'я, адміністративних і соціальних послуг, безпечного і комфортного життя наших громадян. Серед основних пунктів Плану – завершення процесу удосконалення законодавства про

об'єднання та співробітництво територіальних громад; секторальна децентралізація та підвищення якості сервісів, реформування адміністративно-територіального устрою; сприяння гендерній рівності.

Основною метою реформи органів місцевого самоврядування є забезпечення доступності та якості публічних послуг, оптимальний розподіл повноважень між виконавчою владою та органами місцевого самоврядування, а також визначення необхідної територіальної та ресурсної бази. Одним з основних кроків реформи стало об'єднання (укрупнення) територіальних громад, необхідне задля уникнення витрати надмірної частини ресурсів у таких громадах на утримання управлінського апарату, розпорошення ресурсів між дрібними територіальними громадами.

Головними інструментами для формування спроможних громад є Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [6], Методика формування спроможних територіальних громад, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214 [7], Перспективні плани формування територій громад, що розробляються відповідно до статті 11 цього Закону та вимог Методики, охоплюють всю територію області.

Серед здобутків реформи місцевого самоврядування експерти виділяють: укрупнення територіальних громад; передачу з районного рівня на базовий рівень органам місцевого самоврядування укрупнених територіальних громад більшості повноважень щодо певних майнових та фінансових ресурсів; переведення всіх бюджетів місцевого самоврядування (сільських, селищних, міських територіальних громад) на прями міжбюджетні відносини з державним бюджетом, тобто сьогодні об'єднані територіальні громади напряму отримують гроші на освіту, медицину, спорт, культуру, соціальний захист; райони та об'єднані територіальні громади самостійно формують власні бюджети за рахунок надходжень від податку на доходи фізичних осіб, податку на нерухоме майно, єдиного податку, частини акцизного та екологічного податків, податку на прибуток установ комунальної власності об'єднаної територіальної громади, платежів за надання адміністративних послуг; видачі ліцензій та сертифікатів, надання в оренду землі та нерухомого майна, перерахування сплачених штрафних санкцій [8].

Запроваджений реформою внаслідок прийняття парламентом Закону «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» від 17 вересня 2020 року [10] перерозподіл ресурсів та повноважень з районного рівня на користь базового, по суті, забезпечив перерозподіл джерел бюджетних надходжень від районів на користь бюджетів сіл, селищ, міст та їх об'єднань з виключенням районних рад з механізму горизонтального «бюджетного вирівнювання».

Реформа децентралізації безпосередньо пов'язана з адміністративно-територіальною реформою, оскільки відсутність механізму вирішення питання роз-

межування між окремими адміністративно-територіальними одиницями залишається проблемою. Відповідно найбільш гострим у контексті вказаної реформи виявилось питання щодо зменшення кількості районів (з 490 до 136).

Багато районів було створено ще у 20-ті роки минулого століття абсолютно під інші політичні, економічні системи, враховуючи політичну доцільність країни, яка існувала на той час. За часів радянської влади утворення районів та сільрад мало переважно довільний характер, тому розмежування між сільрадами, районами і навіть між областями є алогічним і таким, що створює проблеми жителям відповідних територій і ускладнює управління цими територіями. Цю проблему можна було б вирішити шляхом уточнення розмежування між громадами за допомогою відповідних процедур (зокрема встановлення чітких критеріїв та засад, за якими буде проведено адміністративне укрупнення громад та районів), які наразі відсутні.

Одним із основних завдань реформи децентралізації влади є формування нового районного рівня відповідно до європейських критеріїв, створення адміністративних округів як основи майбутніх районів, затвердження територій районів усіх областей України.

Як зазначав свого часу заступник міністра розвитку громад і територій В'ячеслав Негода: «Районів, що відповідають стандартам євростатистики для розвинених територій, а це від 150 тисяч жителів і вище, в Україні всього п'ять. Більше половини районів налічують до 50 тисяч жителів, решта – до 10–15–20 тисяч. І там працює весь апарат виконавчої влади – районні, міжрайонні, міськрайонні фіскальні, земельні, поліцейські управління і т. д. (Прокуратура і суди – це окрема історія). У сумі в цих районах і містах більше 5 200 різних інституцій влади. Це величезна армія чиновників. Громада – це найнижчий рівень. Коли вона отримає повноваження, в необхідності району немає сенсу. Ось чому ми переглянули існуючий районний поділ, щоб зробити його більш ефективним і економічно обґрунтованим» [9].

В експертному й політичному середовищі обговорювалося питання, чи потрібні взагалі ради субрегіонального рівня, коли місцеві ради відповідного рівня мають достатньо широкі повноваження. На думку експерта А. Ткачука, для України районні ради потрібні, адже їх діяльність буде спрямована насамперед на захист спільних інтересів територіальних громад (сполучення об'єднаних територіальних громад громадським транспортом, питання опіки над літніми людьми без догляду, навчання особливо обдарованих дітей) [11].

В. Бурдяк вказує на те, що питання щодо самої доцільності існування районних державних адміністрацій є невирішеним, воно залишається фінансовим тягарем для районних та обласних бюджетів. Також держадміністрації все ще розпоряджаються землями сільгосппризначення, що перебувають за межами відповідних об'єднаних територіальних громад [12].

Водночас розділ XI Конституції України відносить районні ради до органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, а до повноважень районних рад, закріплених у Конституції, зокрема, належать затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних районів та контроль за їх виконанням, а також затвердження районних бюджетів.

Варто зауважити, що частина друга статті 143 Конституції України містить норму, згідно з якою: «Обласні та районні ради ... затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів», тобто чітко вказує, що районні бюджети формуються з коштів державного, і вже потім розподіляються між громадами, що, безумовно, суперечить сутності децентралізації та наявним прямим відносинам територіальних громад з державним бюджетом.

Одним з аргументів щодо збереження районної ланки розглядається необхідність реалізації на території району проєктів, які виходять за межі окремих громад і передбачають кооперацію між ними (пасажирські перевезення, функціонування сміттєзвалищ тощо). Проте Закон України «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 року [13] визначає співробітництво територіальних громад як «відносини між двома або більше територіальними громадами, що здійснюються на договірних засадах у визначених цим Законом формах з метою забезпечення соціально-економічного, культурного розвитку територій, підвищення якості надання послуг населенню на основі спільних інтересів та цілей, ефективного виконання органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень» (п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону), тобто встановлює основу для кооперації ресурсів органів місцевого самоврядування з метою вирішення спільних проблем життєдіяльності територіальних громад на місцевому рівні, більш ефективного надання послуг місцевому населенню, створення спільних об'єктів муніципальної інфраструктури для декількох територіальних громад.

17 липня 2020 р. Верховна Рада прийняла Постанову № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів», згідно з якою була зменшена кількість районів з 490 до 136 (пункт 1, 3), що, на думку окремих дослідників, призвело до встановлення нових засад територіального устрою на середньому (субрегіональному) рівні та фактично змінило територіальний устрій України і дало змогу зробити висновок про невідповідність зазначеної Постанови вимогам Конституції України.

Відповідно до Розділу IX «Територіальний устрій України» систему адміністративно-територіального устрою складають адміністративно-територіальні одиниці, до яких згідно зі статтею 133 Конституції України, належать: Автономна Республіка Крим, 24 області (перелік яких наводиться у частині другій статті), райони, міста, райони в містах, селища і села.

У науковому та експертному середовищі традиційно виділяють базовий рівень (адміністративно-територіальні одиниці – громади); районний рівень (адміністративно-територіальні одиниці – райони) та регіональний рівень (адміністративно-територіальні одиниці – області, Автономна Республіка Крим, Київ і Севастополь), проте будь-яке нормативне їх визначення у чинному національному законодавстві відсутнє.

Рішенням Конституційного Суду України від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001 (справа про адміністративно-територіальний устрій) визначено: «Адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування».

У цьому ж Рішенні Конституційний Суд України зазначає: «У частині першій статті 133, частинах четвертій, п'ятій статті 140 Конституції України і відповідно в абзаці третьому статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», у частині першій статті 2 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» район і район у місті визначаються як окремі адміністративно-територіальні одиниці, які мають різний правовий статус та інші відмінні ознаки.

Під термінами «район», що використовується в пункті 29 частини першої статті 85 Конституції України, і «район у місті», що вживається в частині першій статті 133, частині п'ятій статті 140, частині першій статті 142 Конституції України і відповідно в абзаці третьому статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», частині першій статті 2 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», треба розуміти різні за своїм значенням адміністративно-територіальні одиниці в системі адміністративно-територіального устрою України, правовий статус яких повинен визначатися законом» [14].

Під сумнів ставиться також і відповідність Конституції України прийняття такого рішення постановою Верховної Ради України.

Пунктом 13 частини 1 статті 92 Конституції України передбачено, що виключно законами України визначається територіальний устрій України.

Відповідно до пункту 29 статті 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів, і, як наголошує Конституційний Суд України у вказаному вище Рішенні, це повноваження не стосується районів у містах.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово вказував на те, що повноваження Верховної Ради України визначаються виключно Основним Законом України і не можуть бути розширені (наприклад, Рішення: від 7 квітня

2004 р. № 9-рп/2004, від 25 грудня 2003 р. № 22-рп/2003, від 10 квітня 2003 р. № 7-рп/2003, від 16 травня 2007 р. № 1-рп/2007, від 8 липня 2008 р. № 14-рп/2008, від 2 жовтня 2008 р. № 19-рп/2008, від 8 жовтня 2008 р. № 21-рп/2008, від 7 липня 2009 р. № 17-рп/2009; від 15 вересня 2009 р. № 21-рп/2009; від 17 грудня 2009 р. № 32-рп/2009, від 10 червня 2010 р. № 16-рп/2010, від 28 серпня 2020 р. № 9-рп/2020); Основний Закон України «не наділяє Верховну Раду України правом визначати у своїх актах повноваження парламенту і глави держави виходячи за межі тих, що встановлені конституційними нормами» (абзац другий підпункту 3.5, абзац четвертий підпункту 3.7 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 13 червня 2019 року № 5-рп/2019, абзац четвертий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 16 вересня 2020 року № 11-рп/2020), приписи Конституції України, які визначають обсяг і зміст повноважень Верховної Ради України, можуть бути деталізовані лише на рівні законів України. Проте така деталізація не може призводити до викривлення приписів Конституції України або виходити за її межі (абзац п'ятий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 16 вересня 2020 року № 11-рп/2020).

Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року (в редакції від 23.12.2022 року) у главі 8 «Рішення Верховної Ради України» статті 46 визначає: «1. Рішеннями Верховної Ради є акти Верховної Ради, а також процедурні та інші рішення, які заносяться до протоколу пленарних засідань Верховної Ради. 2. Актами Верховної Ради є закони, постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви» [15].

У Конституції України відсутня норма, яка б чітко визначала, яким саме актом повинне бути вирішено таке питання, відповідно парламент самостійно приймає відповідне рішення.

Представляється, що щодо таких дій Верховної Ради України можна за аналогією застосувати позицію судді Конституційного Суду України В. В. Лемака, викладену в Окремій думці стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України» (№ 9-рп/2020 від 28.08.2020 року) відносно вичерпаності конституційних повноважень Президента України, в якій суддя наголошує, що «вичерпність» конституційних повноважень не тотожна переліку формулювань у частині 1 статті 106 Конституції України і Президент України здійснює і такі повноваження, які випливають з «органічної суті та обсягу конституційних повноважень та іманентно є властивими для його конституційної ролі, якщо вони мають підґрунтя в законі України та не суперечать фундаментальним конституційним принципам (поділу влади, демократії, поваги до прав людини)» [16].

Отже, вважаємо, що зазначена Постанова не порушує вимоги частини 1 статті 133 Конституції України в частині встановлення складників системи адміністративно-територіального устрою, оскільки не змінює загальну систему адміністративно-територіального устрою, не змінює перелік вказаних адміністративно-територіальних одиниць, не передбачає повного виключення з неї районів, що потребувало б прийняття спеціального закону відповідно до пункту 29 статті 85 Конституції України.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновки:

– результати проведеної реформи децентралізації суттєво не впливають на представництво спільних інтересів територіальних громад сіл, селищ, міст та на їх спроможність самостійно вирішувати питання місцевого значення, оскільки в арсеналі територіальних громад залишається чималий спектр відповідних організаційно-правових форм та заходів, а також не порушується право комунальної власності та не зменшується матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування.

– доцільним є продовження роботи над законопроектами про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади, які дають змогу визначити конституційну основу для створення та подальшого функціонування нової системи територіальної організації влади та системи адміністративно-територіального устрою України та про засади адміністративно-територіального устрою України, в якому передбачити порядок і процедури утворення, ліквідації, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць.

Список використаних джерел

1. Європейська Хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
2. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади, підписання від 16.11.2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text
4. Василенко Л., Добровінський М. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 123–126.
5. План дій Ради Європи для України на 2018–2021 роки щодо децентралізації. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/21/novyna/finansy/rada-yevropy-pryjnyala-plan-ukrayiny-byudzhedom-majzhe-30-miljoniv>
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
7. Методика формування спроможних територіальних громад: затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

8. Асоціація міст України виступає за збереження досягнень реформи місцевого самоврядування і закликає не допустити її згорання. URL: <https://auc.org.ua/novyna/amu-vystupaye-za-zberezhennya-dosyagnen-reformy-miscevogo-samovryaduvannya-i-zaklykaye-ne>
9. Через укрупнення районів найбільше галасують місцеві чиновники, – заступник міністра В'ячеслав Негода в інтерв'ю «Фактам». URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12679?page=12>
10. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»: Закон України від 17 вересня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-20#Text>
11. Ткачук Анатолій: Бачення та поради на непростий 2021-й. *Реанімаційний пакет реформ: вебсайт*. URL: <https://rpr.org.ua/news/anatoliy-tkachuk-bachennia-ta-porady-na-neprostruy-2021-y>
12. Бурдяк В. І. Регіональні практики формування органів влади в ОТГ Чернівецької області. *Влада та управління: збірник наукових праць*. Вип. 6. Чернівці: «Букрек», 2019. С. 98–108. URL: <https://www.academia.edu/41005962/>
13. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>
14. Рішення Конституційного Суду України від 13 липня 2001 року № 11-рп/2001 (справа про адміністративно-територіальний устрій). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#n54>
15. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 року (в редакції від 23.12.2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
16. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України» від 28 серпня 2020 року № 9-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na09d710-20#Text>

References

1. Ievropeiska Khartiia mistsevoho samovriaduvannia URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
2. Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Dodatkovyi protokol do Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia pro pravo uchasti u spravakh mistsevoho orhanu vlady, pidpysannia vid 16.11.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text
4. Vasylenko, L., Dobrovinskyi, M. (2017). Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannia. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, (3), 123–126.
5. Plan dii Rady Yevropy dlia Ukrainy na 2018–2021 roky shchodo detsentralizatsii. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/21/novyna/finansy/rada-yevropy-pryjnyala-plan-ukrayiny-byudzhetom-majzhe-30-miljoniv>
6. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 05 liutoho 2015 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
7. Metodyka formuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad: zatverdzhena Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 08.04.2015 r. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

8. Acotsiatsiia mist Ukrainy vystupaie za zberezhenia dosiahnen reformy mistsevoho samovriaduvannia i zaklykaie ne dopustyty yii zghortannia. URL: <https://auc.org.ua/novyna/amu-vystu-paye-za-zberezheniya-dosyagnen-reformy-miscevogo-samovryaduvannya-i-zaklykaye-ne>
9. Cherez ukрупnennia raioniv naibilshe halasuiut mistsevi chynovnyky, – zastupnyk ministra Viacheslav Nehoda v intervii «Faktam». URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12679?page=12>
10. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2020 rik»: Zakon Ukrainy vid 17 veresnia 2020 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-20#Text>
11. Anatolii Tkachuk: Bachennia ta porady na neprosty 2021-y. *Reanimatsiinyi paket reform: veb-sait*. URL: <https://rpr.org.ua/news/anatolii-tkachuk-bachennia-ta-porady-na-neprosty-2021-y>
12. Burdiak, V. I. (2019). Rehionalni praktyky formuvannia orhaniv vlady v OTH Chernivetskoj oblasti. *Vlada ta upravlinnia*: zbirnyk naukovykh prats. Chernivtsi: «Bukrek», (iss. 6), 98–108. URL: <https://www.academia.edu/41005962>
13. Pro spivrobotnytstvo terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 17 chervnia 2014 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>
14. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13 lypnia 2001 roku № 11- rp/2001 (sprava pro administratyvno-terytorialnyi ustroi). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#n54>
15. Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10 liutoho 2010 roku (v redak-tsii vid 23.12.2022 r.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
16. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Lemaka V. V. stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro pryznachennia A. Sytnyka Dyrektorom Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy» vid 28 serpnia 2020 roku № 9-r/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na09d710-20#Text>

Olha Turchenko, Iryna Shchebetun Reforms of Decentralization and Administrative-Territorial Structure: Problem Issues

Decentralization in Ukraine should not be viewed only as a «mechanical» transfer of powers, resources and competencies to solve the main issues of life at the level closest to the person, where this can be done most effectively (in accordance with the principle of subsidiarity), but first of all as the creation of a basic subject local self-government - a wealthy territorial society.

The article analyzes the state of reforming local governments in relation to the reform of the administrative-territorial structure and forms the author's position on the compliance with the Constitution of Ukraine, the liquidation and formation of districts in the context of decentralization reform.

The Constitution of Ukraine links decentralization not with state executive power, but with state power in general, the territorial aspect of its implementation (Articles 1, 2, 5, 7, 132), decentralization provides for a departure from the hierarchical system of government and power, a high level independence of a number of entities with simultaneous limitation of the scope of supervision and control over their activities, applied exclusively in cases and in the manner prescribed by law.

The redistribution of resources and powers from the district level in favor of the base level introduced by the reform also ensured the redistribution of sources of budget revenues from districts in favor of the budgets of villages, towns, cities and their associations, with the exclusion of district councils from the horizontal «budget equalization» mechanism.

The decentralization reform is also directly related to the administrative-territorial reform, since the lack of a mechanism for resolving the issue of delimitation between individual administrative-territorial units remains a problem. One of the main steps of the reform was the unification (enlargement) of territorial communities, necessary to avoid the expenditure of an excessive part of

the resources in such communities on the maintenance of the administrative apparatus, the dispersion of resources between small territorial communities. Accordingly, the issue of reducing the number of districts turned out to be the most guest in the context of this reform.

The authors analyzed the legislative acts, expert opinions, positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the expediency and compliance with the Constitution of the liquidation and formation of districts in the context of the decentralization reform.

As a result, it was concluded that the results of the decentralization reform carried out do not significantly affect the representation of the common interests of the territorial communities of villages, towns, cities and their ability to independently resolve issues of local importance, since a considerable range of relevant organizational and legal forms and activities remain in the arsenal of territorial communities, as well as the right of communal property is not violated and the material and financial basis of local self-government is not reduced.

The corresponding Decree of the Verkhovna Rada of July 17, 2020 No. 3650 «On the Formation and Liquidation of Districts» does not violate the requirements of Part 1 of Article 133 of the Constitution of Ukraine in terms of establishing the components of the system of administrative-territorial structure, since it does not change the general system of administrative-territorial structure, does not change the list of these administrative-territorial units does not provide for the complete exclusion of districts from it, which would require the adoption of a special law in accordance with paragraph 29 of Article 85 of the Constitution of Ukraine.

Keywords: *decentralization, administrative-territorial structure, reform, powers, administrative-territorial units, compliance with the Constitution, the Constitutional Court of Ukraine, decision of the Constitutional Court of Ukraine, legal positions.*

Сало Павло Ігорович,

суддя Вінницького окружного адміністративного суду,

аспірант Навчально-наукового інституту права,

психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА МЕЖІ СУДОВОГО РОЗСУДУ ПІД ЧАС ОБРАННЯ СПРОЩЕНИХ ФОРМ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджуються повноваження адміністративного суду щодо вибору форм адміністративного судочинства. Особливу увагу приділено способу реалізації та межам судового розсуду при обранні спрощеного позовного провадження та визначенні порядку розгляду адміністративної справи за цією процесуальною формою (у письмовому провадженні чи в судовому засіданні з викликом сторін). З'ясовано, що суд наділений широкою свободою дії на самостійне вирішення питань, пов'язаних з порядком розгляду адміністративних справ, яка, однак, обмежується нормами імперативного характеру. Доведено, що судова дискреція на обрання спрощеного позовного провадження не залежить від ініціативи позивача у вигляді відповідного клопотання, і що таке клопотання не є обов'язковою умовою для застосування спрощеного позовного провадження, оскільки закон передбачає можливість розгляду адміністративної справи у спрощеному порядку, зокрема за рішенням суду.

Ключові слова: *форми адміністративного судочинства, спрощене позовне провадження, судовий розсуд, дискреційні повноваження, адміністративний суд.*

Мета статті полягає у вивченні правової природи судового розсуду на визначення порядку розгляду адміністративних справ, з акцентом на дослідження способу реалізації та меж дискреції суду під час обрання спрощених форм провадження в адміністративному судочинстві.

Постановка проблеми. У багатьох випадках Кодекс адміністративного судочинства України допускає можливість вибору судом форми адміністративного судочинства між загальним та спрощеним позовним провадженням, а також визначення порядку розгляду адміністративної справи за правилами спрощеного позовного провадження, який передбачає альтернативні варіанти, зокрема вирішення справи у письмовому провадженні або ж із проведенням судового засідання. Аналіз чинних процесуальних норм дає підстави дійти висновку, що судова дискреція на обрання порядку розгляду адміністративних справ завжди існує там, де законодавець прямо не установив, в якому саме порядку та за якими саме правилами необхідно здійснювати розгляд тих чи інших категорій адміністративних справ. Але це аж ніяк не свідчить про те, що відповідна прерогатива суду є абсолютною та не обмежується жодними рамками. Тому акту-

альним вбачається проведення наукових досліджень, які дадуть змогу краще зрозуміти роль судового розсуду при обранні форм адміністративного судочинства, та пояснити, наскільки широкими або ж, навпаки, вузькими є межі його дії, у який спосіб такий розсуд може бути реалізований, та чим саме (якими саме факторами) повинен керуватися суд у тих випадках, коли закон надає йому право обирати процесуальний порядок розгляду і вирішення адміністративної справи.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. У той час, як дискреція адміністративних органів протягом багатьох років привертає увагу вітчизняних та зарубіжних вчених, юристів і практиків, судовому розсуду в процесі розгляду юридичних справ присвячено не так багато праць. Значний внесок у висвітлення проблемних питань здійснення судового контролю за дискрецією суб'єктів владних повноважень зробили українські науковці О. Губська, Н. Блажівська, М. Смокович, Р. Куйбіда, Р. Мельник, М. Оніщук, З. Яремак. Водночас фактично відсутні предметні наукові дослідження, які б стосувалися судового розсуду за умови визначення порядку розгляду адміністративних справ, зокрема із застосування форми адміністративного судочинства, як-от спрощене позовне провадження.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час судочинство залишається найбільш консервативною сферою функціонування держави. Однак глобальні зрушення у відносинах влади і людини, що відбулися на зламі ХХ–ХХІ століть, зумовили потребу у перегляді традиційної форми відправлення правосуддя, зокрема у напрямі її спрощення [1].

Підтвердженням цього стало прийняття у 1981 році Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя [2], якою державам-членам Ради Європи запропоновано вжити заходів для спрощення, пришвидшення та здешевлення судочинства у цивільних, торгових, адміністративних, соціальних або податкових спорах.

З проголошенням незалежності України відповідні процеси поступово почали втілюватися у національне судочинство. Так, схваленою у 1992 році Концепцією судово-правової реформи [3] в основу проведення судової реформи в Україні, серед іншого, закладено принцип диференціювання форм судочинства. А Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженою Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006, передбачено, що правила здійснення судочинства в Україні не повинні бути переобтяжені формальностями, і для забезпечення права особи на швидке поновлення своїх прав, особливо у нескладних справах, судову процедуру доцільно спростити там, де таке спрощення не буде порушувати інтересів сторін у справедливому вирішенні справи [4].

Деякі вчені-процесуалісти слушно зауважують, що вирішення безспірних справ в загальному порядку позовного судочинства з дотриманням всіх правил процесу істотно знижує привабливість судової форми захисту прав. Використання ж у судочинстві спрощених правових процедур здатне надати судочинству динамізму, а також підвищити ефективність та дієвість судового захисту. Водночас спрощення розгляду судових справ може виявлятися, зокрема, у спрощенні порядку їх відкриття, підготовки справи до судового розгляду, в установленні додаткових фільтрів для оскарження судових рішень до вищих судових інстанцій [5].

Важко не погодитись і з тією тезою, що спрощення провадження в судах покликане не лише прискорити розгляд та вирішення справ, але й зробити судочинство більш зрозумілим та доступним для громадян, сприяти зростанню довіри до суду через його сприйняття як сучасного інструмента забезпечення потреб суспільства у регулюванні конфліктів [1].

Для адміністративного судочинства проблема спрощення судових проваджень є особливо актуальною, позаяк справи адміністративної юрисдикції характеризуються широкою класифікацією за предметом позову, суб'єктним складом учасників процесу, ступенем суспільної значущості тощо. Водночас нерідко спори у сфері публічно-правових відносин тяжіють до типовості, викликані специфікою діяльності окремих суб'єктів владних повноважень і високою ймовірністю порушення прав та інтересів цілої соціальної групи населення, що закономірно спричиняє хвилеподібне звернення до адміністративного суду великої кількості осіб з однакових, по суті, підстав.

Якраз саме через стрімке збільшення адміністративних справ, що підлягали обов'язковому розгляду в порядку загального позовного провадження незалежно від складності справи, виникла необхідність у запровадженні скороченого провадження як альтернативної (спрощеної) форми розгляду певних категорій адміністративних справ. І оскільки практичний досвід його застосування виявився успішним, у новій редакції Кодексу адміністративного судочинства України [6] (далі – КАС України) таку прискорену форму розгляду адміністративних справ збережено, але у вигляді інституту спрощеного позовного провадження, який успадкував загальні риси скороченого провадження, проте із значними відмінностями.

Чинний КАС України передбачає дві форми адміністративного судочинства – загальне та спрощене позовне провадження. Спрощене позовне провадження призначене для розгляду справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Загальне ж позовне провадження належить застосовувати для розгляду тих адміністративних справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

Характерною особливістю нині діючих правил обрання форм адміністративного судочинства є те, що КАС України чітко визначає категорії публічно-правових спорів, які повинні розглядатися лише за правилами загального позовного провадження. Перелік таких спорів є вичерпним та регламентується положеннями частини четвертої статті 12 та частини четвертої статті 257. Водночас частиною другою статті 257 передбачено, що в порядку спрощеного позовного провадження може бути розглянута будь-яка адміністративна справа, за винятком тих справ, які заборонено розглядати за правилами спрощеного позовного провадження.

Отже, як висновується з аналізу вищезазначених процесуальних норм, можливість розгляду адміністративних справ у спрощеному позовному провадженні обмежується винятково імперативними вимогами КАС України про обов'язковий розгляд окремих справ за правилами загального позовного провадження. Відповідно усі інші адміністративні справи за рішенням суду можуть бути розглянуті в порядку спрощеного позовного провадження, що свідчить про достатньо широкі межі судової дискреції на обрання саме цієї форми адміністративного судочинства. Проте така дискреція не є абсолютною, оскільки за умови вирішення там, де це дозволено законом, питання про розгляд справи або за правилами загального, або за правилами спрощеного позовного провадження, суд повинен керуватися частиною третьою статті 257 КАС України, яка встановлює критерії, що підлягають врахуванню під час вибору провадження для розгляду адміністративної справи, а саме: 1) значення справи для сторін; 2) обраний позивачем спосіб захисту; 3) категорію та складність справи; 4) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначати експертизу, викликати свідків тощо; 5) кількість сторін та інших учасників справи; 6) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; 7) думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного провадження.

Інший важливий момент полягає у тому, що з огляду на приписи частини першої статті 257 КАС України за правилами спрощеного позовного провадження розглядаються справи незначної складності. А це справи, віднесені до таких волею самого законодавця (вони визначені пунктами 1–9, 11 частини шостої статті 12 КАС України), а також інші справи, у яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які не можуть бути розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження (пункт 10 частини шостої статті 12 КАС України).

З наведеного випливає, що з огляду на процесуальні передумови для застосування спрощеного позовного провадження, усі адміністративні справи, які можуть розглядатися у такому порядку, поділяються на справи незначної складності та будь-які інші справи, віднесені до юрисдикції адміністративного

суду. І якщо до справ незначної складності спрощене позовне провадження застосовується апріорі, то розгляд інших адміністративних справ у порядку спрощеного позовного провадження (за винятком справ, визначених частиною четвертою статті 12 та частиною четвертою статті 257 КАС України) може відбуватися за рішенням суду, тобто шляхом реалізації його дискреційних повноважень, але з урахуванням критеріїв, встановлених частиною третьою статті 257 КАС України.

Отже, на уявній шкалі форм адміністративного судочинства суддівський розсуд щодо обрання виду позовного провадження діє в межах між справами, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, з одного боку, та справами незначної складності – з іншого. Саме в цих умовних межах суд наділений правом вибору форми адміністративного судочинства для розгляду справи між загальним та спрощеним позовним провадженням. І хоча таке право передбачає, що будь-яку справу в зазначених межах може бути розглянуто в порядку спрощеного провадження на підставі частини другої статті 257 КАС України, однак його реалізація все-таки залежить від критеріїв, передбачених частиною третьою статті 257, які суд має брати до уваги, роблячи свій вибір.

Відповідно до частини першої статті 260 КАС України питання про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження суд вирішує в ухвалі про відкриття провадження у справі.

Вказана норма кореспондується з положеннями частини дев'ятої статті 171 КАС України, якою встановлено вимогу щодо обов'язкового зазначення в ухвалі про відкриття провадження у справі форми адміністративного судочинства для розгляду справи (загальне чи спрощене позовне провадження), а також дати, часу і місця проведення судового засідання для розгляду справи по суті, якщо справа буде розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження з повідомленням (викликом) сторін.

Тобто рішення щодо форми адміністративного судочинства для розгляду конкретної справи суд повинен ухвалити вже на стадії вирішення питання про відкриття провадження у справі, відобразивши його у відповідній ухвалі. А оскільки спрощене позовне провадження допускає розгляд справи у кількох процесуальних формах (без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами (у письмовому провадженні), в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін та без повідомлення сторін (у письмовому провадженні) з особливостями, передбаченими статтею 263 КАС України), обрання судом спрощеного порядку розгляду справи закономірно вимагає також додаткового обґрунтування підстав для застосування однієї із зазначених вище форм розгляду справи у спрощеному провадженні.

Показово, що КАС України надає позивачу право ініціювати питання про спрощений порядок розгляду справи вже під час пред'явлення позову. Так, відповідно до статті 259 клопотання позивача про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження подається у письмовій формі одночасно з поданням позовної заяви або може міститися у ній. Проте таке клопотання має стосуватися розгляду за правилами спрощеного позовного провадження всієї справи і не може стосуватися лише певної частини позовних вимог, інакше суд повертає його без розгляду, про що зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі.

Водночас частинами другою–шостою статті 260 КАС України визначено, що клопотання позивача про розгляд справи у спрощеному позовному провадженні суд вирішує з урахуванням конкретних обставин справи, і за наслідками його розгляду може:

1) відмовити у задоволенні клопотання та розглянути справу за правилами загального позовного провадження; або

2) задовольнити клопотання та визначити відповідачу строк для подання заяви із запереченнями щодо розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження. Водночас рішення суду про розгляд справи у спрощеному позовному провадженні відображається в ухвалі про відкриття провадження в адміністративній справі.

Якщо відповідач в установлений судом строк подасть заяву із запереченнями проти розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження, суд, залежно від обґрунтованості заперечень відповідача, протягом двох днів із дня її надходження до суду постановляє ухвалу про:

1) залишення заяви відповідача без задоволення;

2) розгляд справи за правилами загального позовного провадження та заміну засідання для розгляду справи, по суті, підготовчим засіданням.

Якщо ж у встановлений судом строк відповідач не подасть письмові заперечення проти розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження, надалі він має право ініціювати перехід до розгляду справи в порядку загального позовного провадження лише у випадку, якщо доведе, що пропустив цей строк з поважних причин.

У разі, якщо суд ухвалив рішення про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження, але в подальшому постановив ухвалу про розгляд справи в порядку загального позовного провадження, розгляд справи починається зі стадії відкриття провадження у справі, і в такому випадку повернення до розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження не допускається.

Отже, законодавець допускає розгляд адміністративної справи у спрощеному позовному провадженні за ініціативою позивача. Позивач вправі заявити

відповідне клопотання безпосередньо у позовній заяві або ж оформити його у вигляді окремого документа з дотриманням загальних вимог щодо форми та змісту заяви (клопотання), передбачених статтею 167 КАС України. Водночас необхідність розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження може бути обґрунтована з посиланням на характер спірних правовідносин, предмет доказування, склад учасників справи, а також ті критерії, які повинні враховуватись судом під час обрання форми адміністративного судочинства відповідно до частини третьої статті 257 КАС України.

Процес вирішення питання про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження з ініціативи позивача відбувається на засадах змагальності сторін. Адже з огляду на приписи статті 260 КАС України у випадку задоволення відповідного клопотання позивача відповідачу обов'язково надається можливість висловити свої заперечення проти такої форми розгляду справи і переконати суд у необхідності вирішувати справу за правилами загального позовного провадження. Водночас, згідно з частиною дванадцятою статті 171 КАС України, строк для подання відповідачем заперечень щодо розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження не може бути меншим п'яти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження в адміністративній справі.

А втім наведені вище правила не поширюється на справи незначної складності, визначені пунктами 1–9 частини шостої статті 12 КАС України, про що безпосередньо зазначено у частині сьомій статті 260 цього Кодексу. Пояснюється це тим, що відповідно до частини першої статті 257 КАС України для вказаних малозначних справ спрощене позовне провадження застосовується в безумовному порядку. Відтак, незалежно від наявності клопотання позивача про розгляд малозначної справи у спрощеному позовному провадженні, а також заперечень відповідача проти розгляду справи у такому порядку, адміністративна справа незначної складності підлягає розгляду і вирішенню саме за правилами спрощеного провадження.

З огляду на викладене є достатні підстави вважати, що процедура розгляду адміністративної справи в порядку спрощеного позовного провадження не може бути ініційована позивачем лише у двох випадках:

- у справах, які належить розглядати виключно за правилами загального позовного провадження (частина четверта статті 12 та частина четверта статті 257 КАС України);
- у справах незначної складності, які вважаються такими за волею законодавця (їх вичерпний перелік наведений у пунктах 1–9 частини шостої статті 12 КАС України).

В усіх інших категоріях адміністративних справ, зокрема й у тих справах, які можуть визнаватися малозначними за рішенням суду, позивачу надається

право ініціювати перед судом розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження, а відповідачу – право подати свої заперечення щодо цього.

Вказаний висновок співвідноситься з межами судового розсуду при обранні форми адміністративного судочинства, які, як вже зазначалося вище, не поширюються на справи, що підлягають розгляду за правилами загального позовного провадження, та справи незначної складності. І це виглядає цілком логічно, адже навіть наділяти позивача правом клопотати перед судом про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження, якщо у такій справі відсутня дискреція суду на вибір процесуальної форми її розгляду? Наприклад, позивач заявляє клопотання про розгляд в порядку спрощеного позовного провадження справи, яка з огляду на приписи закону підлягає розгляду лише за правилами загального позовного провадження. Оскільки на такі справи не поширюється дискреція суду щодо обрання форми адміністративного судочинства, то зрозуміло, що незалежно від наведених позивачем доводів на підтримку свого клопотання, воно не може бути задоволене судом. Або який сенс позивачу просити суд здійснювати розгляд у спрощеному порядку тих адміністративних справ, які вважаються справами незначної складності з огляду на приписи закону, а тому і без такого клопотання підлягають розгляду за правилами спрощеного позовного провадження.

Отже, КАС України передбачає можливість вирішення судом за ініціативою позивача питання про розгляд справи із застосуванням спрощеного провадження лише в тому разі, коли це охоплюється межами судового розсуду щодо вибору форми адміністративного судочинства між загальним та спрощеним позовним провадженням. Натомість, зважаючи на протилежне, у тих справах, де зазначений розсуд суду не діє, відсутні підстави вважати, що відповідна ініціатива позивача може якимось способом вплинути на порядок судового розгляду справи.

Але чи є в принципі клопотання позивача необхідною умовою для розгляду адміністративної справи за правилами спрощеного позовного провадження?

Деякі вчені вважають, що застосування спрощеного позовного провадження безпосередньо залежить від клопотання позивача і що суд може перейти до розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження лише за наслідками розгляду такого клопотання [5, с. 126–127; 7, с. 17–18].

Подібну позицію інколи займає Верховний Суд, мотивуючи своє рішення про скасування рішень судів нижчих інстанцій і направлення справи на новий розгляд тим, що суд першої інстанції розглянув справу за правилами спрощеного позовного провадження за відсутності клопотання позивача про розгляд справи у відповідному порядку і без з'ясування думки іншої сторони з цього питання [8].

Утім більш переконливим видається той підхід до тлумачення норм процесуального права, згідно з яким обрання форми адміністративного судочинства є прерогативою суду, яка не залежить від ініціативи учасників справи і обмежується лише імперативними вимогами закону про обов'язковий розгляд справи за правилами загального або спрощеного позовного провадження [9].

Так, системний аналіз положень статей 12, 257, 259, 260 КАС України вказує на те, що розгляд адміністративної справи в порядку спрощеного позовного провадження може здійснюватися: 1) на підставі відповідних норм Кодексу адміністративного судочинства України; 2) за клопотанням позивача; 3) за ініціативою суду.

Перший випадок стосується справ незначної складності, які за загальним правилом, передбаченим частиною першою статті 257 КАС України, розглядаються у спрощеному позовному провадженні.

У другому випадку розгляд адміністративної справи за правилами спрощеного позовного провадження може здійснюватися за клопотанням позивача, поданим відповідно до статті 259 КАС України. Таке клопотання розглядається судом з дотриманням вимог частини другої–шостої статті 260 КАС України, і в цьому разі відповідачу обов'язково надається можливість подати свої заперечення щодо спрощеного розгляду справи.

Зрештою, у третьому випадку адміністративна справа може розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження також за рішенням суду, тобто через реалізацію судом своїх дискреційних повноважень на обрання форми адміністративного судочинства у тих справах, де це дозволено законом.

Вказана дискреція суду неодноразово підкреслюється нормами КАС України.

Зокрема, відповідно до пункту 10 частини шостої статті 12 КАС України справами незначної складності є справи, у яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які не можуть бути розглянуті за правилами спрощеного провадження. Звідси випливає, що якщо суд доходить висновку про малозначність справи, порядок її розгляду визначається частиною першою статті 257 КАС України, і така справа автоматично підлягає розгляду за правилами спрощеного провадження.

До того ж згідно з частиною третьою статті 257 КАС України «...при вирішенні питання про розгляд справи за правилами спрощеного або загального позовного провадження суд враховує: ...». Тобто суду надається право самостійно обирати процесуальну форму для розгляду справи, використовуючи водночас певні критерії (фактори), установлені законом. Наведені норми КАС України також підтверджують право суду на власний розсуд визначати складність адміністративної справи з метою вибору порядку її подальшого розгляду у тих випадках, коли складність справи безпосередньо не визначена самим Кодексом.

Але найбільш показовою в цьому контексті є частина друга статті 257 КАС України, відповідно до якої за правилами спрощеного позовного провадження може бути розглянута будь-яка справа, віднесена до юрисдикції адміністративного суду, за винятком справ, зазначених у частині четвертій цієї статті (тобто справ, які не можуть розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження).

Вказане універсальне правило, очевидно, встановлене законодавцем насамперед для суду, і саме з метою обрання форми адміністративного судочинства. Фактично воно означає, що будь-яка підвідомча адміністративному суду справа може бути розглянута у спрощеному позовному провадженні, крім тих справ, які підлягають розгляду виключно в порядку загального позовного провадження. А беручи до уваги, що в структурі статті 257 КАС України це правило розміщене між нормами, які визначають порядок розгляду справ незначної складності, та критеріями, що мають враховуватися судом під час вирішення питання про розгляд справи за правилами спрощеного або загального позовного провадження, то у своїй сукупності положення частини першої–четвертої статті 257 Кодексу можна розтлумачити так:

– за правилами спрощеного позовного провадження розглядаються справи незначної складності та можуть бути розглянуті усі інші адміністративні справи, за винятком справ, які відповідно до закону обов’язково розглядаються за правилами загального позовного провадження;

– питання про те, у якому порядку розглядати справу (за правилами загального або спрощеного позовного провадження) вирішує суд з урахуванням критеріїв, визначених частиною третьою статті 257 КАС України.

Отже, чинне правове регулювання питань, пов’язаних з розглядом адміністративних справ за правилами спрощеного позовного провадження, дає змогу зробити висновок, що адміністративну справу може бути розглянуто у спрощеному порядку, зокрема за ініціативою суду та його власним розсудом, і для ухвалення такого рішення не вимагається клопотання позивача про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження. На користь цієї позиції додатково свідчать положення пункту 7 частини третьої статті 257 КАС України, згідно з якими під час вирішення питання про розгляд справи за правилами спрощеного або загального позовного провадження суд враховує думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження. Тобто передбачене статтею 259 право позивача заявляти клопотання про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження та закріплене у статті 260 право відповідача заперечувати проти цього є, ймовірно, формою вираження зазначеної думки, яка хоч і має враховуватись судом, але не є для нього обов’язковою. Якщо ж вважати, що без клопотання позивача суд

не може розглянути справу за правилами спрощеного позовного провадження, то цим повністю нівелюються норми частини другої–третьої статті 257 КАС України, оскільки можливість їх застосування судом цілком буде залежати від позивача та його ініціативи щодо розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження. Ба більше, у цьому разі суд, будучи «зв'язаний» клопотанням позивача про розгляд справи у спрощеному позовному провадженні, буде зобов'язаний за відсутності такого клопотання розглядати більшість адміністративних справ в порядку загального позовного провадження, що не відповідає меті законодавця, диференціювати форми адміністративного судочинства та вирішувати за загальними правилами судового процесу лише ті справи, які через складність або інші обставини дійсно недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

Отже, клопотання позивача про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження необхідно розглядати як один із способів вирішення судом питання про розгляд адміністративної справи у спрощеному позовному провадженні. Поряд із ним можливі й інші, альтернативні шляхи вирішення цього питання, як-от розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження за волевиявленням суду. Таке волевиявлення відображається в ухвалі про відкриття провадження у справі, водночас рішення суду про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження має бути обґрунтоване, зокрема, з посиланням на обставини, визначені частиною третьою статті 257 КАС України.

Утім судовий розсуд не обмежується лише вибором між загальним та спрощеним позовним провадженням у тих випадках, де це допустимо.

Як відомо, розгляд адміністративних справ у спрощеному позовному провадженні може відбуватися: 1) без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами (у письмовому провадженні); 2) в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін; 3) без повідомлення сторін (у письмовому провадженні) в порядку, передбаченому статтею 263 КАС України.

Кожна із наведених форм спрощеного провадження має свої особливості, через що виникає необхідність у виборі однією з них у разі прийняття судом рішення про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження. Відтак поле судового розсуду розширюється, але лише до вибору між двома першими формами. Це обумовлено тим, що перелік адміністративних справ, які можуть розглядатися з особливостями, передбаченими статтею 263 КАС України, є чітко визначеним частиною першою статті 263, що виключає дискрецію суду на обрання такого порядку розгляду справи. Приміром, позивач оскаржує бездіяльність розпорядника публічної інформації щодо розгляду запиту на інформацію. З огляду на вимоги пункту 2 частини другої статті 12, час-

тини першої статті 257 та пункту 1 частини першої статті 263 КАС України розгляд і вирішення цієї категорії публічно-правових спорів має відбуватися за правилами спрощеного позовного провадження та з особливостями, встановленими статтею 263 КАС України, тобто без повідомлення учасників справи (у письмовому провадженні) та в строк не більше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі. Отже, про судовий розсуд на обрання такої форми адміністративного судочинства в цьому разі не йдеться, оскільки порядок розгляду відповідної справи безпосередньо врегульований нормами процесуального закону. До того ж якщо справа, що надійшла на розгляд суду, може бути розглянута за правилами спрощеного позовного провадження, але водночас вона не належить до переліку тих справ, що визначені частиною першою статті 263 КАС України, суд позбавлений можливості здійснювати її розгляд у спрощеному позовному провадженні з особливостями, передбаченими статтею 263 КАС України.

З огляду на викладене можна стверджувати, що адміністративний суд, реалізуючи свої дискреційні повноваження та обравши спрощене позовне провадження для розгляду справи, також повинен визначитися із формою розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження між розглядом у письмовому провадженні, тобто без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, або розглядом у судовому засіданні з викликом сторін. Звичайно, якщо справа не належить до тих справ, перелік яких наведений у частині першій статті 263 КАС України.

Відповідно до частини п'ятої статті 262 КАС України суд розглядає справу в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, за відсутності клопотання будь-якої зі сторін про інше. За клопотанням однієї із сторін або з власної ініціативи суду розгляд справи проводиться в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін.

Як можна побачити зі змісту наведеної норми, основною формою розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження є розгляд справи без виклику учасників справи та проведення судового засідання, тобто на підставі одних лише матеріалів адміністративної справи. У цьому разі суд надає сторонам можливість подати заяви по суті спору (відзив, відповідь на відзив, заперечення), витребує (за необхідності) додаткові докази та ухвалює судові рішення протягом розумного строку, але не більше шістдесяті днів із дня відкриття провадження у справі.

Натомість розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження з повідомленням (викликом) сторін може здійснюватися або за ініціативою суду, або за клопотанням однією із сторін, якщо суд дійде висновку про доцільність розгляду справи у судовому засіданні. Якщо відповідне рішення приймається за ініціативою суду на стадії вирішення питання про відкриття проваджен-

ня у справі, то дата, час та місце проведення судового засідання визначаються в ухвалі про відкриття провадження в адміністративній справі і з урахуванням вимог частини четвертої статті 262 КАС України таке засідання проводиться не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі. Якщо ж суд ухвалює рішення про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження з повідомленням сторін за наслідками вирішення клопотання позивача, заявленого одночасно з поданням позовної заяви, то, задовольняючи його, суд повинен надати відповідачу строк для подання заперечень щодо розгляду справи в такому порядку і надалі діяти з дотриманням вимог частини четвертої–п'ятої статті 260 КАС України.

Частина шоста статті 262 КАС України також передбачає можливість подання сторонами клопотання про розгляд справи у судовому засіданні навіть у тому разі, коли суд під час відкриття провадження у справі дійшов висновку про можливість розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи, тобто у письмовому провадженні. Однак таке клопотання може бути подане до суду лише з дотриманням визначеного законом порядку: відповідачем – у строк для подання відзиву, а позивачем – не пізніше п'яти днів з дня отримання відзиву на позовну заяву.

Водночас згідно з пунктом 2 частини шостої статті 262 КАС України суд може відмовити у задоволенні клопотання сторони про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін, якщо характер спірних правовідносин та предмет доказування у справі незначної складності не вимагають проведення судового засідання з повідомленням сторін для повного та всебічного встановлення обставин справи.

Зазначене положення підтверджує вирішальну роль суду в обранні способу розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження, тобто існування судової дискреції на вирішення питання про доцільність проведення судового засідання, яка додатково підсилюється тим, що КАС України не встановлює випадків обов'язкового розгляду справи на судовому засіданні із застосуванням спрощеного позовного провадження.

Важливо звернути увагу і на зміст пункту 1 частини шостої статті 262 КАС України, яким суду надано право відмовити в задоволенні клопотання сторони про розгляд справи в судовому засіданні у випадках, передбачених статтею 263 цього Кодексу. Вжиття у цій нормі формулювання «суд може» означає, що навіть окремі категорії малозначних справ, для розгляду яких закон передбачає певні особливості, як-от їх розгляд у письмовому провадженні, можуть бути розглянуті в судовому засіданні, якщо будь-яка із сторін заявила клопотання про такий порядок розгляду справи і суд за результатами вирішення цього клопотання дійде висновку про необхідність проведення судового засідання для

повного та всебічного з'ясування обставин справи. З іншого боку, якщо справа належить до адміністративних справ, які розглядаються з особливостями, встановленими статтею 263 КАС України, а заявлене стороною клопотання про розгляд справи у судовому засіданні, на думку суду, є необґрунтованим та не свідчить про необхідність проведення судового засідання, для відмови у задоволенні цього клопотання закон визнає достатнім посилення суду на приналежність цієї справи до категорії тих малозначних справ, для розгляду і вирішення яких статтею 263 КАС України передбачені певні особливості, а саме розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи (у письмовому провадженні).

Висновки. Проаналізовані норми КАС України свідчать про наділення адміністративного суду значним обсягом дискреційних повноважень на обрання такої форми адміністративного судочинства, як спрощене позовне провадження. Спосіб реалізації та межі судового розсуду під час ухвалення рішення про розгляд адміністративної справи у спрощеному порядку залежать від категорії публічно-правового спору, обставин справи та позиції сторін щодо її розгляду за правилами спрощеного позовного провадження. Водночас є достатні підстави вважати, що якщо в законі відсутня пряма вказівка на необхідність розгляду адміністративної справи у загальному позовному провадженні (частина четверта статті 12 КАС України), у спрощеному позовному провадженні (частина перша статті 257 КАС України) або у спрощеному позовному провадженні з особливостями (стаття 263 КАС України), то питання щодо обрання форми адміністративного судочинства між загальним та спрощеним позовним провадженням, а також форми спрощеного порядку розгляду справи (в судовому засіданні чи без його проведення) перебуває у межах судової дискреції, яка реалізується з урахуванням положень частини третьої статті 257 КАС України.

Список використаних джерел

1. Завальнюк І. В. Спрощене провадження в адміністративному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2017. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8047>
2. Рекомендація R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 року. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>
3. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року № 2296-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>
4. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>
5. Короед С. О. Інститут спрощеного позовного провадження за проектом нової редакції Кодексу адміністративного судочинства України. *Науково-інформаційний вісник Івано-*

Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2017. № 3. С. 123–128.

6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
7. Сопейко Л. Напрями розвитку інституту спрощеного позовного провадження. *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2019. № 7. С. 15–19. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/7/4.pdf>
8. Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2020 року у справі № 480/1117/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93119425>
9. Ухвала Одеського окружного адміністративного суду від 14 грудня 2020 року у справі № 420/11337/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93500840>

References

1. Zavalniuk, I. V. (2017). Simplified proceedings in the administrative judiciary of Ukraine: Dissertation abstract for the degree of Candidate of Legal Sciences. Odessa. Retrieved from: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8047>
2. Committee of Ministers of the Council of Europe (1981, May 14). Recommendation R(81)7 on ways of facilitating access to justice. Retrieved from: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>
3. Verkhovna Rada of Ukraine. (1992, April 28). Resolution on the Concept of Judicial-Legal Reform in Ukraine, No. 2296-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>
4. President of Ukraine. (2006, May 10). Concept of Judicial System Improvement for Establishing a Fair Court in Ukraine according to European Standards, Decree No. 361/2006. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>
5. Koroied, S. O. (2017). Institute of simplified lawsuit proceedings according to the draft of the new edition of the Code of Administrative Judiciary of Ukraine. *Scientific and Information Bulletin of Ivan Franko National University of Lviv, Series: Law*, (3), 123–128.
6. Verkhovna Rada of Ukraine. (2005, July 6). Code of Administrative Judiciary of Ukraine, Law No. 2747-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
7. Sopeiko, L. (2019). Directions for the development of the institute of simplified lawsuit proceedings. *Entrepreneurship, Economy, and Law: Scientific and Practical Economic-Legal Journal*, (7), 15–19. Retrieved from: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/7/4.pdf>
8. Supreme Court of Ukraine (2020, November 26). Decision in case No. 480/1117/19. Retrieved from: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93119425>
9. Odessa District Administrative Court. (2020, December 14). Decision in case No. 420/11337/20. Retrieved from: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93500840>

Salo P. I. Method of implementation and limits of judicial discretion when choosing simplified forms of proceedings in administrative justice

The authority of the administrative court regarding the choice of forms of administrative justice is examined in the article. Particular attention is paid to the method of implementation and the limits of judicial discretion when choosing a simplified lawsuit proceeding. It is found that the court is endowed with a wide discretion to independently resolve issues related to the procedure for consideration of administrative cases, which, however, is limited by the rules of a peremptory nature. The author proves that the plaintiff's motion is not a prerequisite for consideration of an administ-

rative case under the rules of simplified legal proceedings, since the Code of Administrative Procedure of Ukraine provides for the possibility of consideration of an administrative case in a simplified manner, including on the initiative of the court and by its own decision. This takes into account such factors as the importance of the case for the parties, the method of defense chosen by the plaintiff, the category and complexity of the case, the amount and nature of evidence in the case, the number of participants to the case, whether the case is of significant public interest, and the parties' opinion on the procedure for consideration of the case. It is established that the main form of consideration of an administrative case under the rules of simplified lawsuit proceeding is consideration and resolution of the case without a court hearing, i.e., on the basis of the case file alone. Instead, consideration of a case under the rules of simplified legal proceeding with summoning of the parties to a court hearing may be carried out either at the initiative of the court or at the request of a party, if the court concludes that it is expedient to consider the case in court. Thus, the scope of judicial discretion is not limited to choosing, where possible, the procedure for consideration of an administrative case between general and simplified forms of proceedings, but also extends to determining the procedural form of consideration of a case (in written proceedings or in a court hearing with the parties summoned) if a decision is made to consider it under the rules of simplified lawsuit proceeding.

Keywords: *forms of administrative justice, simplified lawsuit proceeding, judicial discretion, discretionary authority, administrative court.*

*Вінник Оксана Мар'янівна,
доктор юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник відділу
міжнародного приватного права та правових проблем євроінтеграції
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9397-5127>*

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

У статті порушуються проблеми правового забезпечення житлової політики держави в умовах війни та післявоєнної відбудови. На підставі аналізу фактичного стану справ у сфері житла, аналітичних матеріалів та теоретичних праць дослідників виявляються проблеми, що набули особливої актуальності з початком повномасштабної російської воєнної агресії проти України. Наголошується на необхідності врахування в заходах щодо забезпечення ефективності житлової політики в зазначених умовах не лише обставин, що мають загальнодержавне та регіональне значення (забезпечення вимушених переселенців і осіб, житло яких було зруйновано чи істотно пошкоджено, тимчасовим житлом; відновлення пошкодженої через ворожі обстріли критичної інфраструктури, що забезпечує відповідними ресурсами – електрикою, водою, газом; безпеки мешканців багатоквартирних будинків з огляду на відсутність у більшості з них бомбосховищ та ігнорування під час їх будівництва природних катаклізмів та ризиків, пов'язаних з війною), а й побутові проблеми (щодо індивідуальної безпеки мешканців будинків, окремі квартири в яких здаються в оренду або використовуються як готелі без повідомлення сусідів про осіб, що використовують таке житло; щодо автономності квартир з точки зору їх забезпечення електрикою, водою тощо у разі їх централізованого відключення через пошкодження відповідної інфраструктури). Попри прийняття низки актів, спрямованих на вирішення зазначених проблем, більшість з них потребує відповідного правового забезпечення, серед яких: вимоги до безпеки та енергоефективності житла; умови проживання в багатоквартирних будинках з точки зору відкритості інформації про мешканців, зокрема тимчасових; стимулювання впровадження новітніх технологій щодо забезпечення енергоефективності та автономності житла. Наголошується на комплексному характері вирішення проблем з житлом, що має включати економічну (стосовно фінансування), інноваційну (запровадження новітніх технологій), будівельно-експлуатаційну (стосовно дотримання відповідних вимог), екологічну (щодо екологічної безпеки будівельних технологій) та правову (закріплення відповідних заходів на рівні актів законодавства) складові. Особливу роль відіграватимуть інноваційні технології, спрямовані на вирішення проблем безпеки та енергетичної автономності житла, заходи, стимулювання розробки та запровадження яких потребує закріплення на рівні закону.

Ключові слова: житло, війна, безпека, відбудова, інновації, правове забезпечення.

Пов'язані з житлом правові проблеми набули особливої актуальності через повномасштабну війну, що була розв'язана понад рік тому російською державою, та її наслідками: численними руйнуваннями і, відповідно, втратою житла; великої кількості українських громадян [1] та пов'язаною з цим необхідністю

забезпечення їх житлом, відбудови зруйнованого житла, змінами пріоритетів щодо вимог до житла з точки зору його безпеки, екологічності та автономності у разі пошкодження через ворожі бомбардування об'єктів критичної інфраструктури, застосування новітніх технологій у процесі будівництва та відновлення і модернізації існуючого житла.

Питання щодо зміни пріоритетів у житловій політиці держави в цих складних умовах та/або їх вирішення із застосуванням економіко-правових механізмів активно порушуються вітчизняними дослідниками: в ракурсі реформування державної житлової політики (С. Комнатний, А. Боброва) [2; 3], яка має враховувати необхідність забезпечення житлом громадян (насамперед внутрішньо переміщених осіб) в умовах воєнного стану й повоєнного періоду і, відповідно, перегляду наявних умов створення, надання та використання житлового фонду з урахуванням зазначених умов; щодо адаптації житлового будівництва до існуючого стану пов'язаних з війною проблем, серед яких забезпечення його якості, попри необхідність застосування технологій швидкого будівництва під час зведення тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб та осіб, що втратили житло (А. Г. Реут, Ю. Л. Когатько) [4]; щодо особливостей обставин зміни або припинення найму (оренди) житла в зазначених умовах (О. А. Явор) [5]; ролі інновацій у відновленні після війни економіки України (М. Скиба) [6], від стану якої безпосередньо залежить і відбудова та модернізація житлового фонду та ін.

Водночас існує потреба у визначенні комплексу проблемних питань, що виникли протягом війни на різних рівнях (загальнодержавному, регіональному, побутовому) і потребують вирішення для забезпечення ефективності державної правової політики щодо житла в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови України, що є **метою** цієї статті.

Як зазначається в Аналітичній записці, підготовленій за підтримки міжнародного фонду «Відродження» [3], за час повномасштабної російської війни проти України її населення стикнулося з безліччю викликів, які передусім пов'язані з безпекою та воєнним діями, серед яких: зростання рівня безробіття, вимушене переміщення населення, значні інфраструктурні руйнування, житлова криза, у відповідь на яку протягом останнього року з'явилися нові житлові програми, а в деяких містах розпочалися проекти з будівництва соціального житла. Водночас загальні підходи до житлової політики залишилися в своїй більшості незмінними, а прийнятими рішеннями і проектами бракує нерідко систематичності. Війна, як зазначається в згаданому аналітичному матеріалі, спричинила найбільшу в історії України *житлову кризу* (протягом останнього року потреба в житлі не лише зросла, а й диверсифікувалася, оскільки з'явилася потреба в тимчасовому кризовому розміщенні на час відновлення пошкодженого

житла чи внаслідок вимушеного переселення у відносно безпечні регіони України, що актуалізувало проблему довгострокової оренди та соціального житла), зумовила необхідність оптимізації системи органів державної влади, що призвело до трансформації міністерств [7] (Міністерство розвитку громад і територій, яке раніше відповідало за житлову політику, було приєднане до Міністерства інфраструктури, в результаті чого розробка та реалізація житлової політики можуть не опинитися серед пріоритетів новоствореної установи). Результатом аналізу стану справ щодо житла та пов'язаних з ним сфер стали висновки, зокрема і щодо неналежного віддзеркалення в чинних нормативно-правових актах положень щодо житлової політики, оскільки вони не забезпечують адекватне викликам часу розв'язання нагальних проблем. Через це є потреба у швидких заходах з реформування державної житлової політики, спрямованих на створення фондів адекватного сучасним потребам житла, а також у перегляді умов надання та використання наявних житлових фондів в умовах воєнного стану та повоєнного періоду.

У працях згаданих та інших дослідників, а також аналітичних матеріалах наголошується лише на окремих проблемах, зазвичай загальнодержавного або регіонального значення (забезпечення кризовим житлом, необхідності будівництва нового житла та відновлення пошкодженого з урахуванням кращих стандартів будівництва). Водночас існують й інші проблеми, що з точки зору пересічних громадян України, які пережили численні ворожі атаки (дронами, ракетами тощо), локдауни та відключення тепла, води і газу через руйнування відповідної інфраструктури, минулорічну (на початку війни) небезпеку діяльності диверсійно-розвідувальних груп російських загарбників та окремих їх членів, комплекс пов'язаних з житлом проблем більш значний і включає як складову автономність (відносну – щодо багатоквартирних будинків) житла та безпеки його мешканців.

З урахуванням цієї складової правові проблеми вирішення житлових та пов'язаних з ними проблем в умовах повномасштабної неоголошеної війни з боку російського сусіда України та її наслідками можна визначити в такий спосіб:

- проблеми, зумовлені численними руйнуваннями житла і, відповідно, необхідністю його відбудови та забезпечення громадян, які його втратили, кризовим житлом;

- виїздом великої кількості громадян України з окупованих та прифронтових територій у відносно безпечні місця (якщо це Україна, то злободенною стає проблема забезпечення тимчасовим житлом вимушених переселенців, а також дотримання санітарно-гігієнічних вимог до такого житла та місць його розташування);

- необхідності забезпечення більш значної за наявну автономності жилих будинків з огляду на перебої в постачанні їх теплом, електрикою, водою, газом,

викликані ворожими бомбардуваннями об'єктів критичної інфраструктури; особливої актуальності ця проблема набула в зимових умовах, коли виникла загроза евакуації цілих міст у випадках руйнування об'єктів критичної інфраструктури (тепло- та електропостачання) через загрозу замерзання води в опалювальній системі будинків і, відповідно, необхідності спускати воду з метою попередження руйнування внаслідок замерзання води в такій системі;

- використання енергії сонця, вітру для забезпечення хоча б відносної автономності (на кілька діб, а краще – тижнів) шляхом встановлення сонячних панелей не лише на дахах будинків, але й на балконах, вікнах (відповідно застосування технологій сонячних панелей у вигляді плівки, фарби тощо); вирішення пов'язаної з цим проблеми дизайну фасадів будинків, на яких встановлюють засоби, що генерують енергію сонця, вітру;

- збільшення автономності квартир у плані водопостачання, коли буде використане встановлення у квартирах баків та бойлерів значної ємності – 80–100 літрів, що стане у пригоді у разі аварійного відключення водопостачання на кілька днів; також у пригоді стануть системи повторного використання води після прийняття ванни та душу (для потреб туалету), як це практикується в низці країн;

- посилення безпекової складової: (а) при будівництві та реконструкції житла (крім наявності бомбосховищ сучасного зразка, проблема у більш безпечних технологіях будівництва, що забезпечують міцність будівлі у разі катаклізмів природного характеру, серед яких – потужні землетруси, а також у разі ворожих бомбардувань, вибухів); (б) в процесі експлуатації житла, зокрема з точки зору наявності інформації про мешканців, серед яких не лише ті, що постійно проживають, але й орендарі, а в хостелах – особи з короткими строками проживання, відомості про яких зазвичай відомі (якщо взагалі відомі) лише власникам хостелів або уповноваженим ними особам; можливість анонімності орендарів та мешканців хостелів використовується ворогом для розміщення членів диверсійно-розвідувальних груп;

- вирішення на рівні закону проблеми правового режиму хостелів як засобу підприємництва, що, як і готель, забезпечує тимчасове проживання, а отже, на них не поширюється ДБН В.2.2-15-2005 «Житлові будинки. Основні положення» [8], оскільки в цьому документі визначено, що його норми не поширюються на проектування інвентарних, мобільних житлових будинків і будинків з тимчасовим проживанням з відповідним визначенням умов їх утримання; водночас більшість хостелів в Україні розміщено саме в багатоквартирних жилих будинках.

Якщо до війни для багатьох мешканців був важливим розмір житла та його комфортність, то в умовах війни, коли виникли проблеми з безпекою, опален-

ням, водо-, газо- та електропостачанням, на перший план вийшли проблеми безпеки та автономності житла (і відповідно його забезпечення цими ресурсами / благами хоча б на тимчасовій основі – протягом кількох днів / тижня, доки не буде відновлена після ворожого руйнування відповідна інфраструктура).

Частина проблем почала знаходити вирішення на рівні актів законодавства, серед яких:

- Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» [9];

- Закон від 09.07.2022 «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення умов для запровадження комплексної термомодернізації будівель» [10];

- Постанова Верховної Ради України від 21.09.2022 № 2624-IX «Про прийняття за основу проекту Закону України про здійснення комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду» [11];

- Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.11.2022 № 1015-р. «Про реалізацію державною установою “Фонд енергоефективності” програм у житловому секторі, у тому числі пов’язаних з відновленням будівель, зруйнованих та/або пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» [12] та ін.

Наприкінці 2022 року Верховна Рада підтримала у другому читанні законопроект № 5655 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери містобудівної діяльності» [13], який станом на квітень 2023 р. не підписаний Президентом України. Законопроект критикують ще з 2021 року, оскільки він обмежує можливості громадян ініціювати перевірки законності будівництва, звужує відповідальність забудовників перед органами місцевого самоврядування, запроваджує приватний контроль у сфері будівництва, замість державного, не містить положень, які б забезпечували належну перевірку документів та прав на будівництво при автоматичній видачі таких дозволів, звужує можливості органів місцевого самоврядування впливати на нове будівництво і водночас наділяє їх функцією обов’язкового моніторингу без механізмів контролю забудов.

Серед амбіційних проєктів Міністерства соціальної політики, пов’язаних із соціальним житлом, – розробка Соціального кодексу України. Концепція цього Кодексу передбачає впорядкування фонду соціального житла, запровадження єдиного соціального квартирного обліку, що дасть змогу зменшити навантаження на органи місцевого самоврядування, ефективніше моніторити потребу в житлі та планувати розвиток соціального житла, а також закладає підвалини для оновлення системи соціального житла та звертає увагу на важливість розвитку системи публічної оренди, до якої будуть залучені різні оператори житла [3].

Положення згаданих (як вже прийнятих, так і запланованих до розробки та/або прийняття) та інших актів законодавства можуть бути реалізовані за більш-менш мирного життя і наявності відповідних коштів, внутрішніх і отриманих від зарубіжних та міжнародних донорів, оскільки в умовах війни основні резерви спрямовується на забезпечення потреб в захисті України від рашистського агресора, звільнення окупованих територій, допомоги постраждалим у війні тощо. За цих умов вельми актуальними стають різні форми співпраці носіїв публічних (держави, територіальних громад, а за наявності міжнародної допомоги – і відповідних інституцій) з бізнесом – як вітчизняним, так і зарубіжним (за умови залучення іноземних інвестицій). Економіко-правовим механізмом, що забезпечує таку співпрацю, є державно-приватне або публічно-приватне партнерство (далі – ДПП або ППП). Проте чинний Закон України «Про державно-приватне партнерство» [14] є неефективним, про що свідчать матеріали практики (незначна кількість діючих партнерств із значною перевагою концесійних [15]). Інституційна форма ДПП взагалі чинним законом не передбачено, хоча вона довела свою ефективність за кордоном [16; 17; 18], а в ЄС інституційна форма застосовується для стратегічних партнерств, що мають велике значення для ЄС, відповідно до Регламенту 2021/2085 [19; 20].

Економіка України певний час протримається на зовнішній допомозі, проте не варто розраховувати лише на неї. Слід знаходити внутрішні джерела та потенціальні можливості, що забезпечать не лише відновлення економічної та інших сфер суспільного життя, а й їх зростання.

Комплексне вирішення порушених тут проблем передбачає застосування засобів різного характеру:

- науково-технічного (розробка та впровадження технологій, що забезпечують реалізацію таких проєктів);
- економічного (виявлення джерел для фінансування проєктів: нарівні із зарубіжними та міжнародними [21] значну роль мають відігравати внутрішні джерела);
- організаційного (забезпечення співпраці осіб, що можуть об'єднати свої зусилля та ресурси для реалізації відповідних проєктів);
- правового (прийняття відповідних нормативно-правових актів щодо комплексного вирішення зазначених проблем, і відповідно застосування найбільш придатного для кожної з них правового механізму / засобів);

Важливу роль у відбудові України, включно з її житловим фондом, відіграють новітні технології. За наявних умов (війна та її наслідки) інновації спроможні вирішити питання безпеки різного рівня (від національної до індивідуальної) та характеру (військового, цивільного щодо житла, соціального – стосовно умов життя тощо). Для цього потрібне середовище, яке у розвинутих країнах

отримало назву «екосистема інновацій», на розвиток якої спрямовані положення розробленої Мінцифри України відповідної Стратегії розвитку екосистеми інновацій [22; 23]. У зазначеній Стратегії наголошується не лише на зумовлених війною викликах, а й на нових можливостях для України. Серед викликів: зниження інвестиційної привабливості через високі ризики, пов'язані з війною; відтік мізків: релокація науковців, стартаперів, IT-експертів, молоді; зміна пріоритетів Уряду: менше підтримки для інноваторів; зниження локального попиту на інновації; зростання кількості бар'єрів для інтеграції до глобального ланцюжка вартості; фокус на виживання України та нагальних потребах українців. Водночас з'явилися і нові можливості: сильний бренд України у світі; Україна – кандидат у члени ЄС; велике бажання підтримувати відбудову та відновлення України на різних рівнях; нові програми для інтеграції України в інноваційну екосистему ЄС; час для суттєвих реформ у важливих сервісах: технологічний розвиток як необхідність для виживання; велика мотивація для впровадження інновацій у сфері нових технологій.

Вирішення житлових проблем щодо відновлення та розбудови житлового фонду України на вищому за довоєнний рівні (як складової відбудови економіки та інших сфер суспільного життя) в Україні безпосередньо пов'язані з найбільш доступним в умовах війни національним резервом – інноваціями, розробка яких коштує значно менше, ніж ефект від впровадження. Науково-технічний потенціал України спроможний забезпечити інноваційну складову у справі відбудови нашої країни. Інноваційні технології, розроблені з урахуванням досвіду війни та осінньо-зимового періоду (2022–2023 років) обстрілів цивільних об'єктів, включно з критичною інфраструктурою, що пройшли апробацію в суворих умовах війни, та відповідно браку ресурсів (матеріальних і людських), необхідності надшвидкого реагування з метою забезпечення необхідних для виживання умов громадян, можуть стати не просто конкурентоспроможними, але й такими, що довели свою дієвість на практиці.

Технології, зорієнтовані на безпеку та автономність житла, його відновлення та будівництво нового на вищому за довоєнний рівні, мають допомогти Україні подолати наступний осінньо-зимовий сезон (відновлення пошкодженої ворожими атаками відповідальної за генерацію електрики, тепла та водопостачання інфраструктури, що потребує значних ресурсів і часу в умовах постійної загрози з боку агресора), а також стати тим драйвером відбудови, що водночас забезпечить провідне місце українських інноваційних розробок у зазначеній сфері на світових ринках в умовах зростання загроз суспільному благополуччю.

Висновки. Вирішення проблем, пов'язаних із житлом та безпекою, є складовою глобальної проблеми відбудови економіки та інших сфер суспільного життя України, що відповідає конституційним положенням стосовно права на

безпеку, житло, достойні умови життя, обов'язку держави захищати життя людини [24, статті 3, 27, 47, 48]. Основним є використання наявних *внутрішніх* можливостей з акцентом на інноваціях та правових механізмах співпраці носіїв публічних та приватних інтересів (на зразок державно-приватного партнерства), які за умов браку необхідних ресурсів є важливим стимулом до розв'язання вищезгаданих проблем.

Житлові проблеми – складова загальносуспільних, а отже, – потребують комплексного вирішення разом з економічними, екологічними та іншими проблемами, злободенність яких посилилася через війну, завдану російськими агресорами шкоду, брак ресурсів (матеріальних і людських), необхідність пошуку нових резервів та використання потенціалу вже відомих (згаданого партнерства, інших правових механізмів стимулювання розвитку економіки або певних її сфер). Не останню роль відіграє економічне використання наявних ресурсів як у промисловому масштабі, так і в побуті, а також будь-яка можливість використання енергії сонця, вітру, теплової енергії, зокрема тієї, що виробляється під час майнінгу криптовалюти [25], енергогенеруючими вікнами [26]. Ця складова відіграватиме одну з ключових ролей у *відбудові* України після завданих російськими агресорами руйнувань, на що необхідно понад 400 мільярдів доларів [27]. Особливу роль у справі відбудови має відігравати розробка та впровадження інноваційних технологій, спрямованих на вирішення проблем безпеки та енергетичної автономності житла, що є важливим внутрішнім ресурсом України завдяки потенціалу вітчизняної науки.

Одним з ключових механізмів забезпечення вирішення згаданих завдань є нормативно-правова складова, що передбачає прийняття відповідних нормативно-правових актів, які мають передбачати:

- заходи стимулювання щодо розробки та запровадження інновацій у сфері будівництва (включно з вищезгаданими), співпрацю носіїв публічних інтересів та приватних інтересів у плані вирішення порушених тут проблем (зокрема інноваційного відновлення та будівництва житла з дотриманням необхідного рівня безпеки та автономності);

- необхідність відновлення пошкодженого та будівництва нового житла з дотриманням вимог щодо його безпеки, автономності, відповідності екологічним стандартам та особливостям забудови на певних територіях / населених пунктах;

- внесення доповнень до Житлового кодексу стосовно обов'язку власників житла в багатоквартирних будинках забезпечувати відкритість (не лише для житлово-експлуатаційних організацій, а й для інших власників / мешканців будинку) інформації про орендарів та мешканців хостелів, а також щодо визначення правового режиму останніх;

– посилення відповідальності за недотримання вимоги щодо безпеки житла (як при його будівництві, так і в процесі його експлуатації), включно з інформаційною складовою про осіб, що його використовують.

Список використаних джерел

1. У 2,5 млн українців через війну знищено чи пошкоджено житло, – Верещук. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/563195-u-25-mln-ukrayinciv-cherez-vijnu-znisheno-chi-poshkodzheno-zhitlo-vereshuk-video> (дата звернення: 27.04.2023).
2. Комнатний С. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і повоєнний періоди. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1(23). С. 78–84. DOI: 10.33270/01222302.78 (дата звернення: 28.04.2023).
3. Боброва А. Житло і війна: житлова політика першого року повномасштабної війни. 22.03.2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/zhytlo-i-vijna-richnyj-oglyad/> (дата звернення: 28.04.2023).
4. Реут А. Г., Когатько Ю. Л. Житлова проблема в Україні на тлі війни 2022 року. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 3(49). С. 123–144. DOI: 10.15407/dse2022.03.123.
5. Явор О. А. Особливі обставини зміни або припинення договору найму (оренди) житла за сучасних умов воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство (Розділ 3. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право)*. 2022. № 2. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.02.20.
6. Скиба М. Що врятує економіку України після війни. 18.04.2023. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/vidbudova-shcho-vryatuye-ekonomiku-ukrajini-pislya-viyuni-novini-ukrajini-50318528.html> (дата звернення: 18.04.2023).
7. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2022 р. № 1343. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deiaki-pytannia-optimizatsii-sistemy-tsentralnykh-orh-a1343> (дата звернення: 20.04.2023).
8. Державні будівельні норми України. будинки і споруди житлові будинки. основні положення ДБН В.2.2-15-2005. Видання офіційне Державний комітет України з будівництва та архітектури Київ – 2005. URL: <http://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2019/01/DBN-V.2.2-15-2005.pdf>
9. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни: Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text> (дата звернення: 28.04.2023).
10. Закон від 09.07.2022 «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення умов для запровадження комплексної термомодернізації будівель». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2392-20#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
11. Постанова Верховної Ради України від 21.09.2022 № 2624-IX «Про прийняття за основу проекту Закону України про здійснення комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2624-20#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.11.2022 № 1015-р. «Про реалізацію державною установою «Фонд енергоефективності» програм у житловому секторі, у тому числі пов'язаних з відновленням будівель, зруйнованих та/або пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1015-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 18.04.2023).

13. Павлиш О. Рада ухвалила скандальний законопроект про реформу містобудування. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/12/13/694955/> (дата звернення: 28.04.2023).
14. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 1 липня 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text> (дата звернення: 07.12.2022).
15. Стан здійснення ДПП в Україні. 31.01.2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini&isSpecial=true> (дата звернення: 18.01.2023).
16. Public Private Partnerships (PPPs) – ENISA – European Union. URL: <https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ppps> (дата звернення: 04.12.2022).
17. Public Private Partnerships (PPP) Cooperative models. *European Union Agency For Network and Information Security*. November 2017. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/public-private-partnerships-ppp-cooperative-models/@@download/fullReport>
18. Green Paper on public-private partnerships and Community law on public contracts and concessions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52004DC0327> (дата звернення: 25.03.2023).
19. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R2085> (дата звернення: 26.03.2023).
20. Public-private partnerships under Horizon Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/public-private-partnerships-under-horizon-europe.html> (дата звернення: 26.03.2023).
21. У восьми містах України за гроші ЄС збудують квартали для переселенців. Де саме? URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2023/04/03/u-vosmy-mistah-ukrayiny-za-groshi-yes-zbuduyut-kvartaly-dlya-pereselenciv-de-same/> (02.05.2023).
22. Розвиток екосистеми інновацій в Україні. Міністерство цифрової трансформації. Квітень 2023 р. Драфт. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1BsqTijFWycOQUmUhZvbFmWZSUMT4HmlB> (дата звернення: 18.04.2023).
23. У Мінцифри створили драфт Стратегії розвитку інновацій та закликають до його обговорення. URL: <https://dou.ua/lenta/news/draft-innovation-in-ukraine/> (дата звернення: 18.04.2023).
24. Конституція України, прийнята 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.05.2023).
25. Маркін Я. Прощай, платіжка: Як безкоштовно отримувати тепло та заробляти біткоїн. 14.02.2022. URL: <https://kosatka.media/category/blog/news/proshchay-platezhka-kak-besplatno-poluchat-teplo-i-zarabatyvat-bitkoiny> (дата звернення: 28.04.2023).
26. Вікна, що виробляють електрику, встановлять в Японії на одній із залізничних станцій. 30.04.2023. URL: <https://toneto.net/news/tehnologii/virabativayushchie-elektrichestvo-oknastanovuyat-v-yaponii-na-odnoy-iz-geleznodorognih-stantsiy-----pri-etom-oni-budut-ostavatsya-prozrachnimi> (дата звернення: 30.04.2023).
27. Зеленський назвав суму, яка потрібна Україні на відбудову після війни. *Вечірній Київ*. 04.04.2023. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/82351/> (дата звернення: 05.05.2023).

References

1. U 2,5 mln ukraintsiw cherez viinu znyschcheno chy poshkodzheno zhytlo, – Vereshchuk. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/563195-u-25-mln-ukrayinciv-cherez-vijnu-znisheno-chi-poshkodzheno-zhitlo-vereshuk-video> (data zvernennia: 27.04.2023).
2. Komnatnyi, S. (2022). Deiaki propozyzii do reformuvannia derzhavnoi zhytlovoi polityky Ukrainy u voiennyi i povoiennyi periody. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 1(23), 78–84. DOI: 10.33270/01222302.78 (data zvernennia: 28.04.2023).
3. Bobrova, A. (22.03.2023). Zhytlo i viina: zhytlova polityka pershoho roku povnomasshtabnoi viiny. URL: <https://cedos.org.ua/researches/zhytlo-i-vijna-richnyj-oglyad/> (data zvernennia: 28.04.2023).
4. Reut, A. H., Kohatko, Yu. L. (2022). Zhytlova problema v Ukraini na tli viiny 2022 roku. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 3(49). 123–144. DOI: 10.15407/dse2022.03.123.
5. Yavor, O. A. (2022). Osoblyvi obstavyny zminy abo pryypynennia dohovoru naimu (orendy) zhytla za suchasnykh umov voienneho stanu v Ukraini. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo (Rozdil 3. Tsyvilne pravo i tsyvilnyi protses; simeine pravo; mizhnarodne pryvatne pravo)*, (2). DOI: 10.24144/2788-6018.2022.02.20.
6. Skyba, M. (18.04.2023). Shcho vriatuie ekonomiku Ukrainy pislia viiny. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/vidbudova-shcho-vryatuye-ekonomiku-ukrajini-pislya-viyni-novini-ukrajini-50318528.html> (data zvernennia: 18.04.2023).
7. Deiaki pytannia optymizatsii systemy tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02 hrudnia 2022 r. № 1343. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-optimizatsii-systemy-tsentralnykh-orh-a1343> (data zvernennia: 20.04.2023).
8. Derzhavni budivelni normy Ukrainy. Budynky i sporudy zhytlovi budynky. osnovni polozhennia DBN V.2.2-15-2005 Vydannia ofitsiine Derzhavnyi komitet Ukrainy z budivnytstva ta arkhitektury Kyiv – 2005. URL: <http://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2019/01/DBN-V.2.2-15-2005.pdf>
9. Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21 kvitnia 2022 roku № 266/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text> (data zvernennia: 28.04.2023).
10. Zakon vid 09.07.2022 «Pro vnesennia zmin do deiakych zakoniv Ukrainy shchodo stvorennia umov dlia zaprovadzhennia kompleksnoi termomodernizatsii budivel». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2392-20#Text> (data zvernennia: 18.04.2023).
11. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 21.09.2022 № 2624-IX «Pro pryiniattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy pro zdiisnennia kompleksnoi rekonstruktsii kvartaliv (mikroraiioniv) zastariloho zhytlovoho fondu». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2624-20#Text> (data zvernennia: 18.04.2023).
12. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.11.2022 № 1015-r. «Pro realizatsiiu derzhavnoiu ustanovoiu «Fond enerhoefektyvnosti» prohram u zhytlovomu sektori, u tomu chysli poviazanykh z vidnovlenniam budivel, zruinovanykh ta/abo poshkodzhenykh vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1015-2022-%D1%80#Text> (data zvernennia: 18.04.2023).
13. Pavlysh, O. (2022). Rada ukhvalyla skandalnyi zakonoproiekt pro reformu mistobuduvannia. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/12/13/694955/> (data zvernennia: 28.04.2023).
14. Pro derzhavno-pryvatne partnerstvo: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2010 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text> (data zvernennia: 07.12.2022).

15. Stan zdiisnennia DPP v Ukraini (31.01.2022). URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini&isSpecial=true> (data zvernennia: 18.01.2023).
16. Public Private Partnerships (PPPs) – ENISA – EuropeanUnion. URL: <https://www.enisa.europa.eu/topics/national-cyber-security-strategies/ppps> (data zvernennia: 04.12.2022).
17. Public Private Partnerships (PPP) Cooperative models (2017). *European Union Agency For Network and Information Security*. URL: <https://www.enisa.europa.eu/publications/public-private-partnerships-ppp-cooperative-models/@@download/fullReport>
18. Green Paper on public-private partnerships and Community law on public contracts and concessions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52004DC0327> (data zvernennia: 25.03.2023).
19. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R2085> (data zvernennia: 26.03.2023).
20. Public-private partnerships under Horizon Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/public-private-partnerships-under-horizon-europe.html> (data zvernennia: 26.03.2023).
21. U vosmy mistakh Ukrainy za hroshi YeS zbuduiut kvartaly dlia pereselentsiv. De same? <https://hmarochos.kiev.ua/2023/04/03/u-vosmy-mistah-ukrayiny-za-groshi-yes-zbuduyut-kvartaly-dlya-pereselencziv-de-same/> (02.05.2023).
22. Rozvytok ekosystemy innovatsii v Ukraini. Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii. Kvitent 2023 r. Draft. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1BsqTijFWycOQUmUhZvbFmWZSUMT4HmlB> (data zvernennia: 18.04.2023).
23. U Mintsyfry stvoryly draft Stratehii rozvytku innovatsii ta zaklykaiut do yoho obhovorennia. URL: <https://dou.ua/lenta/news/draft-innovation-in-ukraine/> (data zvernennia: 18.04.2023).
24. Konstytutsiia Ukrainy, pryiniata 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 05.05.2023).
25. Markin, Ia. (14.02.2022). Proshchavai, platizhka: Yak bezkoshtovno otrymuvaty teplo ta zarobliaty bitcoini. URL: <https://kosatka.media/category/blog/news/proshchay-platezhka-kak-besplatno-poluchat-teplo-i-zarabatyvat-bitkoiny> (data zvernennia: 28.04.2023).
26. Vikna, shcho vyrobliaiut elektryku, vstanovliat v Yaponii na odnii iz zaliznychnykh stantsii (30.04.2023). URL: <https://toneto.net/news/tehnologii/virabativayushchie-elektrichestvo-okna-ustanovyvat-v-yaponii-na-odnoy-iz-geleznodorognih-stantsiy-----pri-etom-oni-budut-ostavatsya-prozrachnymi> (data zvernennia: 30.04.2023).
27. Zelenskyi nazvav sumu, yaka potribna Ukraini na vidbudovu pislia viiny (04.04.2023). *Vechirni Kyiv*. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/82351/> (data zvernennia: 05.05.2023).

Oksana Vinnyk. Legal problems of housing and economic policy in the conditions of war and post-war reconstruction

The article discusses the problems of legal support of the housing policy of the state in the conditions of war and post-war reconstruction. On the basis of the analysis of the actual state of affairs in the field of housing, analytical materials and theoretical works of researchers, problems are revealed that have become particularly relevant with the beginning of full-scale Russian military aggression against Ukraine. It is emphasized the need to take into account in the measures to ensure the effectiveness of the housing policy in the specified conditions not only the circumstances

of national and regional importance (provision of forced migrants and persons whose housing was destroyed or significantly damaged with temporary housing; restoration of critical infrastructure damaged by enemy shelling, which provides residents of buildings with appropriate resources – electricity, water, gas; the safety of residents of multi-apartment buildings, given the lack of bomb shelters in most of them and the disregard during their construction risks associated with war and natural disaster), as well as everyday problems (regarding individual safety residents of buildings in which individual apartments are rented out or used as hostels without notifying neighbors about the persons using such housing; regarding the autonomy of apartments in terms of their provision of electricity, water, etc. in the event of their centralized disconnection due to damage to the relevant infrastructure). Despite the adoption of a number of acts aimed at solving these problems, most of them require appropriate legal support, including: requirements for the safety and energy efficiency of housing; living conditions in multi-apartment buildings from the point of view of openness of information about residents, including temporary residents; stimulating the introduction of the latest technologies to ensure energy efficiency and home autonomy. It emphasizes the complex nature of solving housing problems, which should include economic (regarding financing), innovation (introduction of the latest technologies), construction and operation (regarding compliance with relevant requirements), environmental (regarding environmental safety of construction technologies) and legal (consolidation of appropriate measures on levels of legislative acts) components. A special role will be played by innovative technologies aimed at solving the problems of safety and energy autonomy of housing, measures to stimulate the development and introduction of which need to be established at the level of law.

Keywords: housing; war; security; energy autonomy of housing; innovative technologies; legal policy.

УДК 346.91

DOI 10.31558/2786-5835.2023.1.2.13

Павлюченко Юлія Миколаївна,

доктор юрид. наук, доцент,

завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У ГОСПОДАРЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

У сфері господарювання судовий захист розглядається як найбільш ефективна форма захисту прав та законних інтересів учасників господарських відносин, оскільки дає можливість застосувати максимально широке коло способів захисту, а виконання судових рішень забезпечується державним примусом. Оскільки чинне законодавство не містить визначення поняття «право на судовий захист», то в юридичній науці розгорнуто дискусію щодо визначення та природи цього поняття, співвідношення з іншими правами тощо. Метою дослідження є розкриття поняття та особливостей права на судовий захист у господарсько-процесуальному вимірі. Для досягнення мети поставлено завдання дослідити поняття права на судовий захист, умови та механізм реалізації цього права у господарському судочинстві, охарактеризувати деякі з елементів змісту права на судовий захист. Під час дослідження проаналізовано визначення поняття «право на судовий захист», приділено увагу дискусії щодо належності цього права до конституційного або суб'єктивного, наявності матеріального та процесуального складника. Також досліджено питання змісту цього права, на основі чого зроблено висновок, що елементи змісту цього права реалізовані у ГПК України. Окрему

увагу приділено елементам права на судовий захист у господарському судочинстві, як-от доступ до суду, розумність строку розгляду справи, право на апеляційне та касаційне оскарження, виконання судового рішення.

На підставі проведеного дослідження запропоновано право на судовий захист визначити як право учасника господарських відносин звернутися до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів. Передумовою реалізації цього права виступає наявність господарського спору, тобто спору про право, який виникає з господарських відносин між учасниками цих відносин. З'ясовано, що у господарському судочинстві елементи змісту права на судовий захист, як-от доступ до суду, розумний строк розгляду справи, касаційний перегляд судових рішень та виконання судових рішень ускладнюють реалізацію цього права, та відповідно знижують його соціальну цінність, а тому їх законодавча регламентація потребує удосконалення.

Ключові слова: *господарське судочинство, право на судовий захист, реалізація права на судовий захист, зміст права на судовий захист, доступ до суду, розумність строків розгляду справи судом, касаційний перегляд, виконання судових рішень.*

Постановка проблеми. Судовий захист розглядається як найбільш ефективна форма захисту прав та законних інтересів, що обумовлено можливістю застосування значного арсеналу способів захисту, наявністю державного примусу під час виконання судових рішень, неможливістю або неефективністю застосування інших форм захисту у певних випадках. Якщо у загальному вимірі функціонування дієвої судової системи є однією з ознак правової держави, то для сфери господарювання – це також забезпечення діяльності суб'єктів господарювання та підтримання правового господарського порядку. Звернення до судової форми захисту тісно пов'язане з правом на судовий захист, реалізація якого в межах господарського судочинства набуває певних особливостей. Для сфери господарювання розуміння права на судовий захист тісно пов'язане з очікуваннями учасників господарських відносин від реалізації цього права. Актуалізація питання права на судовий захист відбулася завдяки істотному оновленню господарського процесуального законодавства, а також введенню воєнного стану 24 лютого 2022 року, що безпосередньо відобразилося на реалізації цього права.

Законодавчу основу права на судовий захист складають положення Конституції України, Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та інших. Проте слід констатувати, що чинне законодавство не використовує термінологічну конструкцію «право на судовий захист».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове осмислення права на судовий захист здійснювалося багатьма дослідниками. Розкриттю цього поняття різною мірою присвятили свої дослідження вчені І. О. Бакірова, А. А. Бутирський, О. В. Гаран, С. О. Короєд, О. В. Лемак, Л. М. Ніколенко, І. Г. Побірченко, О. П. Подцерковний, Д. М. Притика, В. В. Резнікова та інші. Основна дискусія

розгортається щодо визначення та природи цього поняття, співвідношення з іншими правами тощо, в яких дослідники не мають єдності поглядів, тому для практичної сфери господарювання та розвитку господарсько-правової науки доцільно продовжити дослідження цієї теми.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття поняття та особливостей права на судовий захист у господарсько-процесуальному вимірі. Для досягнення мети поставлено завдання дослідити поняття права на судовий захист, умови та механізм реалізації цього права у господарському судочинстві, охарактеризувати деякі з елементів змісту права на судовий захист.

Виклад основного матеріалу. За відсутності законодавчого визначення поняття права на судовий захист у вітчизняній юридичній науці запропоновано низку визначень цього поняття. Наприклад, О. В. Гаран пропонує визначати право на судовий захист як «сукупність правових можливостей кожної особи щодо ефективного відновлення в правах, у межах і способі передбачений законодавством та забезпечених незалежним і безстороннім судом, шляхом справедливого й публічного розгляду ним справи упродовж розумного строку та забезпечення права на виконання судового рішення та гарантії на реалізацію права на судовий захист» [1, с. 12]. О. В. Лемак у дисертаційному дослідженні визначає це право як «суб'єктивне публічне право особи на доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою правовою процедурою на засадах верховенства права і справедливості» [2, с. 4]. За ще одним визначенням, – це право, яким кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону [3, с. 7].

Узагальнюючи фахові погляди на поняття права на судовий захист, варто відмітити важливі тези для його розуміння: належність до основоположної конституційної гарантії, складна структура цього поняття, універсальний характер та неможливість обмеження цього права, наявність певних усталених елементів, через які розкривається суб'єктивне право на судовий захист, вплив на визначення цього поняття процесу гармонізації національної системи правосуддя з міжнародними стандартами та пріоритет практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та деякі інші.

Багатогранність та складна структура поняття права на судовий захист пов'язана з тим, що у науці точиться спір щодо належності цього права до конституційних або суб'єктивних прав особи, до матеріальних чи процесуальних прав. Не заглиблюючись у дискусію з цих питань, варто підтримати позицію, за якою право на судовий захист правильно розглядати і як конституційне, і як суб'єктивне, яке містить у собі матеріальні та процесуальні складники. Саме такий підхід аргументовано доводиться у науковій літературі, на сучасному етапі

він підтверджується положеннями чинного законодавства та позицією Конституційного Суду України (далі – КСУ). Так, положення ст. 55 Конституції України КСУ узагальнено називає правом на судовий захист [4, с. 24]. Одночасно це право належить до суб'єктивних прав, оскільки відповідно до ст. 55 Основного закону у кожного є право захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами. І. О. Бакірова зазначає, що у ст. 55 Конституції України закріплено фундаментальний принцип судового захисту порушених прав, при тому, що кожна особа, яка вважає, що її право порушено, наділена правом звернутися за судовим захистом та доводити свою правоту [5].

Безумовно, згадані положення Конституції України поширюються і на суб'єктів господарювання. Так, в одному з рішень Касаційний господарський суд вказав: конституційне право на судовий захист передбачає, що невід'ємною частиною такого захисту є можливість поновлення порушених прав і свобод громадян, правомірність вимог яких встановлена в належній судовій процедурі і формалізована в судовому рішенні, і конкретні гарантії, які дозволяли б реалізувати його в повному обсязі і забезпечувати ефективно поновлення в правах за допомогою правосуддя, яке відповідає вимогам справедливості, що узгоджується також зі статтями 6, 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції, яку Україна ратифікувала у 1997 році [6].

Підтримання позиції щодо поєднання у праві на судовий захист матеріальних і процесуальних складників ґрунтується на тому, що суб'єкт, вдаючись до реалізації права на судовий захист, очікує отримати певний позитивний результат, виконуючи вимоги процесуального законодавства, зокрема ГПК України, в якому закріплено механізм реалізації права на судовий захист. Наявність певного матеріального складника у праві на судовий захист аргументується тим, що основою звернення до суду за захистом виступає наявність певного спору саме у матеріальних правовідносинах, який, на думку суб'єкта, не може бути вирішений інакше, як шляхом звернення до суду. Водночас очікування певного позитивного результату безпосередньо пов'язано із змістом позовних вимог, тобто способом (способами) захисту прав та інтересів, передбачених законом чи договором, який позивач просить суд визначити у рішенні (ст. 162 ГПК України).

Отже, можна стверджувати, що матеріальний зміст права на судовий захист визначається ст. 55 Конституції України та знаходить розвиток в інших законах матеріального права. Так, у ст. 16 Цивільного кодексу України закріплено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Господарський кодекс України також містить низку положень щодо конкретних випадків звернення до суду за захистом прав чи законних інтересів (статті 40; 73-1; 78; 98; 122 та ін.).

Процесуальний складник права на судовий захист може бути окреслений як умови і механізм реалізації цього права, встановлені процесуальним законодавством. Слушною є думка І. В. Атаманчук, яка полягає у тому, що із загально-теоретичного погляду, право на судовий захист є юридичною можливістю, яка належить до елементів суб'єктивного права особи, а у процесуальному розумінні – являє собою певну передбачену законом процедуру звернення до суду [7, с. 77]. Водночас положення ст. 55 Конституції України обумовлює необхідність формування процесуального підґрунтя для реалізації цього права та наділення суб'єкта певними процесуальними правами та обов'язками для здійснення низки юридично значимих дій, спрямованих на реалізацію права на судовий захист. Фахівці, наприклад, перераховують права суб'єкта права на судовий захист: право на позов, на відмову від позову, на забезпечення позову, на оскарження судового рішення, вимагати певної поведінки від учасників судового процесу та суду, на отримання обґрунтованого судового рішення, на виконання судового рішення та інші [1, 11]. Цими правами відповідно до ГПК України наділені учасники справи у господарському процесі.

Для розкриття процесуальних особливостей права на судовий захист варто навести позицію І. О. Бакірової щодо наявності як певної змістовної тотожності й сутності й значення права на судовий захист для процесуальних галузей права, так і певної специфіки реалізації цього права у відповідній юрисдикції [5]. Думку, що сутність правової природи названого права залежить від виду судочинства (господарського, цивільного, адміністративного та ін.) висловлювали й інші науковці [1, с. 9]. Отже, господарсько-процесуальний вимір права на судовий захист має певні особливості, які зумовлені не лише положеннями господарського процесуального законодавства, але й сферою господарювання, видами і статусом учасників господарських відносин, особливостями господарської діяльності.

У дослідженні права на судовий захист важливим є питання змістовного наповнення цього права. Наприклад, у дисертаційній роботі О. В. Лемак виділила такі елементи цього права: доступ до правосуддя; право на законний і належний суд; незалежний і безсторонній суд; розумність строків провадження у суді; виконання судових рішень і єдності судової практики [2, с. 5].

З метою встановлення змісту права на судовий захист дослідники звертаються до аналізу міжнародних документів, зокрема до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно зі ст. 6 якої право на судовий захист виступає процесуальною гарантією, та до практики ЄСПЛ, в якій усталеним поняттям є «право на справедливий суд». Певною мірою зазначене поняття можна розглядати спорідненим праву на судовий захист.

Аналізуючи практику ЄСПЛ, дослідники вказують, що як фундаментальна цінність, право на справедливий суд доволі розлого та змістовно розтлумачено

у практиці цього суду. Зокрема, дослідники вказують, що складниками права на справедливий суд є право доступу до суду, в розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, тобто ініціювати судовий розгляд, та що з боку держави не повинні чинитись ніякі перешкоди для його здійснення [7, с. 77], а також такі права: на справедливість судового розгляду; на публічність розгляду справи та проголошення рішення; на розумний строк розгляду справи; на розгляд справи судом, встановленим законом; на незалежність і безсторонність суду, називаючи їх елементами права на судовий захист [8, с. 15].

На національному рівні формуванню цілісного уявлення про зміст права на судовий захист саме з процесуального погляду сприяють положення ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якій закріплені гарантії кожної особи щодо захисту прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом, а також гарантія доступності правосуддя. З вищевикладеного можна побачити схожість національного та європейського підходів до змістовного наповнення цих понять.

Для дослідження питання змісту права на судовий захист заслуговує на увагу й практика КСУ, аналізуючи яку з питання права на судовий захист, можна узагальнити, що це право складається з таких елементів: доступ до суду; право бути заслуханим; право на доступ до інформації; право на доступ до інформації щодо рішення; рівність сторін; використання мов; право на достатній час і здатність до підготовки справи; право на обґрунтоване судові рішення; незалежність; неупередженість та інші [9]. Перераховані елементи реалізовані у ГПК України у вигляді завдань та основних засад (принципів) господарського судочинства (глава 1 ГПК України).

Господарсько-процесуальний вимір права на судовий захист передбачає, що для реалізації цього права має бути виконано декілька умов, які впливають з положень ГПК України. Першою умовою є наявність спору про право. Ця умова є загальновизнаною для реалізації права на судовий захист. Аналізуючи правові позиції Верховного Суду, потрібно зазначити, що спір про право визначається формально визнаною суперечністю між суб'єктами цивільного права, що виникла за фактом порушення або оспорювання суб'єктивних прав однією стороною цивільних правовідносин іншою і потребує врегулювання самими сторонами або вирішення судом. Також Суд наголосив на тому, що такий спір виникає з матеріальних правовідносин, а його основною характеристикою є наявність розбіжностей (суперечностей) між суб'єктами правовідносин з приводу їх прав та обов'язків і неможливістю їх здійснення без усунення перешкод у судовому порядку. Також спір про право може відбуватися у випадку, якщо на шляху здійснення особою права виникають перешкоди, які можуть бути усунуті за

допомогою суду [10]. Сфера господарювання породжує видову категорію спору про право, а саме господарський спір, під яким розуміють суперечність між твердженнями двох сторін, що спорять, щодо прав та обов'язків в матеріальних правовідносинах [11, с. 8].

З вищенаведеною умовою пов'язана ще одна умова реалізації права на судовий захист у господарському процесі, а саме те, що характер спірних правовідносин має відповідати положенням ГПК України щодо предметної юрисдикції господарських судів, визначеної ст. 20 ГПК України. І ще однією умовою виступає суб'єктний склад сторін спору, що також пов'язано із вимогами щодо суб'єктної юрисдикції господарських спорів (ст. 20 ГПК України).

Продовжуючи питання суб'єктів права на судовий захист, потрібно зазначити, що носієм названого права насамперед розглядається суб'єкт, права або законні інтереси якого порушено, оспорується чи не визнаються (позивач). Однак деякі фахівці-практики пропонують розширити коло цих суб'єктів, включивши до нього всіх заінтересованих осіб у результатах вирішення справи, тобто не тільки позивача, але й відповідача і в окремих випадках – третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору [12, с. 601]. У господарсько-процесуальному вимірі наведена позиція заслуговує підтримки, оскільки підкреслює, що під час розгляду спорів, які випливають із господарських відносин, право на судовий захист реалізує як позивач, так і відповідач й інші учасники справи. Водночас слушним також є уточнення, що право на судовий захист вказаних осіб має відмінності у часі виникнення у шляхах його реалізації, зокрема для позивача – це подання позовної заяви з вимогами щодо захисту прав та законних інтересів, а для відповідача – реалізація процесуальних прав для захисту від цих вимог позивача [12, с. 601].

Реалізація права на судовий захист, як і будь-якого права, передбачає наявність певного механізму, закріпленого у процесуальному законодавстві. Деякі дослідники виділяють такі етапи цього механізму: 1) звернення суб'єкта до суду з позовною заявою з вимогою про захист прав і законних інтересів відповідно до вимог процесуального законодавства; 2) здійснення судової діяльності щодо розгляду справи; 3) прийняття судового рішення; 4) виконання у разі необхідності дій щодо виконання судового рішення [12, с. 599]. У широкому розумінні, етапи цього механізму віддзеркалюють господарське судочинство у першій інстанції. Відповідно, механізм реалізації права на судовий захист у господарському судочинстві можна визначати як низку послідовних, визначених ГПК України дій, які здійснюються учасниками справи і судом на різних стадіях господарського процесу. Варто уточнити, що механізм реалізації права на судовий захист не буде запущеним допоки суб'єкт не звернеться до господарського суду за захистом прав та законних інтересів (тобто з позовною заявою, заявою про вида-

чу судового наказу тощо). Наприклад, під час подання позовної заяви і за відсутності підстав для відмови у відкритті провадження (ст. 175 ГПК України) починається проходження відповідних стадій господарського процесу, який завершується ухваленням рішення суду. Водночас у загальному вимірі механізм реалізації права на судовий захист може виступати мірилом ефективності господарського процесуального законодавства.

Окремо варто зупинитися на таких елементах права на судовий захист, які, маючи загальну процесуальну природу, наділені певними особливостями у господарському процесі. Насамперед ідеться про доступ до суду, який в умовах воєнного стану, активних бойових дій, тимчасової окупації території значно ускладнився. У перехідних положеннях ГПК України містяться норми, спрямовані на подолання проблеми доступу до суду, у разі, якщо суд знаходиться на тимчасово окупованій території. Також 03 березня 2022 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій і статус суддів”», а за день до цього Рада суддів України прийняла рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Однак дотепер залишаються проблемними питання відновлення провадження у незакінченій справі, якщо матеріали втрачено через пошкодження (руйнування) будівель суду, продовження процесуальних строків під час воєнного стану, розширення способів комунікації між судом і учасниками процесу, зокрема для повідомлення про зміну територіальної підсудності та багато інших, які потребують законодавчого врегулювання шляхом внесення змін у ГПК України.

Також заслуговує на увагу елемент, як-от розумність строку розгляду справи, що є принципом господарського судочинства (ст. 2 ГПК України) та розкривається у положеннях ст. 114 ГПК України. Науковці наголошують на важливості строків у господарському судочинстві, оскільки вони виконують низку функцій, включно з дисциплінуючою та функцією сприяння сторонам у здійсненні господарсько-процесуальних прав і обов'язків та суду – у належній організації провадження у справі. Якщо господарське судочинство має істотний вплив на сферу господарювання, то розумні строки сприяють тому, щоб такий вплив був позитивним [13, с. 66– 68]. Усталеним є підхід, що для кожної процесуальної дії встановлюються свої процесуальні дії, однак кожна стадія господарського процесу обмежена певними строками, дотримання яких є практичним втіленням принципу розумності строку розгляду справи. Водночас фахівці визначають певні проблеми закріплення процесуальних строків у ГПК України та пропонують шляхи їх вирішення [14], що позитивно відобразиться на стані правозастосовної практики.

Ще одним елементом, який має певні особливості у господарському процесі, виступає право на апеляційне та касаційне оскарження. Практика КСУ

розвивається так, що, з одного боку, підтверджує, що забезпечення перевірки судових рішень в апеляційному та касаційному порядках є конституційними гарантіями права на судовий захист, а з іншого, підтверджує, що допускається можливість обмеження права на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду (п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України), однак не може бути свавільним і несправедливим [14, 15]. У господарському судочинстві апеляційному перегляду підлягають рішення суду та ухвали суду першої інстанції окремо від рішення, перелік яких закріплено у ст. 255 ГПК України. Судові рішення, які підлягають касаційному перегляду, наведено у ст. 287 ГПК України, одночасно ч. 3 цієї статті визначено перелік судових рішень, які не підлягають касаційному оскарженню. Деякі науковці негативно ставляться до встановлення вказаних процесуальних фільтрів, оскільки це може істотно обмежити доступ до правосуддя та негативно вплинути на забезпечення єдності судової практики [16, с. 238]. Погоджуючись з такою позицією, з погляду реалізації права на судовий захист потрібно вказати, що ГПК України закріплює підстави, за наявності яких судові рішення, що не підлягають касаційному перегляду у загальному порядку, все ж можуть бути переглянуті в касаційному порядку (ч. 3 ст. 287 ГПК України).

Елементом права на судовий захист справедливо розглядати виконання судового рішення. Підтримуючи тезу, що судова форма захисту є найбільш надійною, демократичною та такою, що забезпечує максимально повне, усебічне й об'єктивне виявлення фактичних обставин, причин виникнення спорів, вчинення правопорушень і з'ясування істини у справах, що знаходяться на розгляді в судах, а суди як окрема гілка влади мають всі необхідні повноваження для реалізації функції захисту прав і законних інтересів [17, с. 190], все ж потрібно відмітити, що для ефективної практичної реалізації права на судовий захист має забезпечуватися найбільш повне виконання судових рішень, зокрема рішень господарських судів. Включення виконання судового рішення як елемента у поняття «право на судовий захист» достатньо переконливо обґрунтовано дослідниками-правниками. Зокрема, висловлюється цілком слушна думка, що судовий захист може бути ефективним у тому випадку, коли реалізуються судові рішення, зокрема й з огляду на те, що з реалізацією судових рішень пов'язується закінчення самого процесу судового захисту [8, с. 16]. Такий же підхід простежується у практиці КСУ, зокрема в одному з рішень КСУ зробив висновок, що виконання судового рішення є невід'ємним складником права на судовий захист і охоплює, зокрема, визначений у законі комплекс дій, спрямованих на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави [18]. Водночас у ГПК України містяться норми щодо судового контролю за виконанням судових рішень, який здійснюється за заявою сторони виконавчого провадження (розділ VI ГПК України).

Висновки. У господарському судочинстві право на судовий захист можна визначити як право учасника господарських відносин звернутися до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів. Передумовою реалізації права на судовий захист виступає наявність господарського спору, тобто спору про право, який виникає з господарських відносин між учасниками цих відносин. Реалізація права на судовий захист передбачає наявність певного механізму, тобто здійснення учасниками справи і судом на різних стадіях господарського процесу низки послідовних, визначених ГПК України дій.

Зміст права на судовий захист наповнюється елементами, що є тотожними для процесуальних галузей права, проте набувають певних особливостей, обумовлених самою сферою господарювання, видами і статусом учасників господарських відносин тощо й закріплених у ГПК України у вигляді завдань і основних засад господарського судочинства, процесуальних прав і обов'язків, положень щодо наказного та позовного провадження, перегляду судових рішень, виконання судових рішень, здійснення судового контролю за їх виконанням.

Елементи змісту права на судовий захист у господарському судочинстві, як-от доступ до суду, розумний строк розгляду справи, касаційний перегляд судових рішень та виконання судових рішень ускладнюють реалізацію цього права, і відповідно знижують його соціальну цінність, а тому їх законодавча регламентація потребує удосконалення. Пошуки шляхів удосконалення законодавства щодо названих елементів права на судовий захист можуть стати напрямами подальших наукових досліджень у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Гаран О. В. Квінтесенція розуміння «Право на судовий захист». *Правова держава*. 2021. № 41. С. 9–15. DOI: 10.18524/2411–2054.2021.41.225570.
2. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.
3. Менджул М. В. Судовий захист прав та законних інтересів громадян. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2013. 212 с.
4. Короєд С. О., Криштоф А. І. Концепція змісту права на судовий захист цивільних прав в Україні: цивільно-правовий та процесуальний аспекти. *Судова апеляція*. 2015. № 4. С. 21–32.
5. Бакірова І. О. Зміст конституційного права людини і громадянина на судовий захист. *Офіційний вебсайт Міністерства юстиції*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8158
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 листопада 2022 року у справі № 902/858/15. URL: [https://verdictum.ligazakon.net/document/107746525?q=\(право%20на%20судовий%20захист\)](https://verdictum.ligazakon.net/document/107746525?q=(право%20на%20судовий%20захист))
7. Атаманчук І. В. Право на судовий захист цивільних прав та інтересів у світлі європейських стандартів. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку*: матеріали

- XVIII міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лют. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 75–78.
8. Сердюк В. В. Право на судовий захист у контексті змагальності сторін. *Адвокат*. 2012. № 9. С. 14–18.
  9. Право на судовий захист. *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України*. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>
  10. Огляд правових позицій Верховного Суду щодо застосування положень Кодексу України з процедур банкрутства від 09 листопада 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00980?an=2>
  11. Побирченко И. Г. Хозяйственные споры и формы их разрешения: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 1.2.719. Харьковск. юрид. ин-т. Харьков, 1971. 44 с.
  12. Швець В. О. Реалізація права на судовий захист суб'єктів господарювання від рейдерських нападів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 27. С. 598–604.
  13. Бутирський А. Окремі аспекти застосування процесуальних строків у господарському судочинстві. *Право України*. 2020. № 7. С. 66–77.
  14. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-11#Text>
  15. Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text>
  16. Резнікова В., Щербина В. Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення. *Право України*. 2019. № 10. С. 229–249.
  17. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186–190. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.8.30.
  18. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2012 року № 18-рп/2012. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12#Text>

References

1. Haran, O. V. (2021). Kvintesentsiya rozuminnya «Pravo na sudovyy zakhyst» [The Quintessence of Understanding «The Right to Judicial Protection»]. *Pravova derzhava* [Constitutional State], (41), 9–15 [in Ukrainian].
2. Lemak, O. V. (2014). Pravo na sudovyy zakhyst: konstytutsiyno-pravovyy aspekt [The right to judicial protection: constitutional and legal aspects: Avtoreferat of dissertation for the degree of candidate of juridical sciences, Yaroslav the Wise National Law University] [in Ukrainian].
3. Mendzhul, M. V. (2013). Sudovyy zakhyst prav ta zakonnykh interesiv hromadyan [Judicial protection of the rights and legitimate interests of citizens]. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi.
4. Koroied, S., Kryshtof, A. (2015). Kontseptsiya zmistu prava na sudovyy zakhyst tsyvil'nykh prav v Ukrayini: tsyvil'no-pravovyy ta protsesual'nyy aspekty [The concept of content of the right on judicial protection of civil rights: civil and procedural aspects]. *Sudova apelyatsiya* [Judicial appeal], (4), 21–32 [in Ukrainian].
5. Bakirova, I. O. Zmist konstytutsiynoho prava lyudyny i hromadyanyna na sudovyy zakhyst [The content of the constitutional right of a person and a citizen to judicial protection]. *Ofitsiynyy veb sayt Ministerstva yustytisiyi* [Official website of the Ministry of Justice]. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_8158

6. Postanova u spravi № 902/858/15 [2022] Verkhovnyy Sud u skladi kolehiyi suddiv Kasatsiy-noho hospodars'koho sudu [Decision in the case No. 902/858/15 [2022] of the Supreme Court. Commercial Cassation Court]. Retrieved from: [https://verdictum.ligazakon.net/document/107746525?q=\(право%20на%20судовий%20захист\).](https://verdictum.ligazakon.net/document/107746525?q=(право%20на%20судовий%20захист).) (2023, March, 20) [in Ukrainian].
7. Atamanchuk, I. V. (2020). Pravo na sudovyy zakhyst tsyvil'nykh prav ta interesiv u svitli yevropeys'kykh standartiv [The right to judicial protection of civil rights and interests in the light of European standards]. *Tsyvil'ne pravo Ukrayiny: novi vyklyky i perspektyvy rozvytku: materialy XVIII mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysvyach. 98-y richnytsi z dnya narodzh. d-ra yuryd. nauk, prof., chl.-kor. AN URSSR V. P. Maslova* (Kharkiv, 28 lyut. 2020 r.) [Civil law of Ukraine: new challenges and prospects for development: materials of the 18th international science and practice conf., dedicate. 98th anniversary from the day of birth. doctor of law of Science, Prof., Member-Cor. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR V. P. Maslova (Kharkiv, February 28, 2020)]. Kharkiv: Pravo, 75–78 [in Ukrainian].
8. Serdyuk, V. (2012). Pravo na sudovyy zakhyst u konteksti zmahal'nosti storin [The right to judicial protection in the context of the adversariality of parties]. *Advokat* [Lawyer], (9), 14–18 [in Ukrainian].
9. Pravo na sudovyy zakhyst [The right to legal protection]. *Ofitsiynyy veb sayt Konstytutsiy-noho Sudu Ukrayiny* [Official website of the Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved from: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>. (2023, March, 20), [in Ukrainian].
10. Ohlyad pravovykh pozytsiy Verkhovnoho Sudu shchodo zastosuvannya polozhen' Kodeksu Ukrayiny z protsedur bankrutstva (2022). [Review of legal positions of the Supreme Court regarding the application of the provisions of the Code of Ukraine on bankruptcy procedures]. November, 9. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00980?an=2> (2023, April, 25) [in Ukrainian].
11. Pobirchenko, I. G. (1971). Khozyaystvennyye spory i formy ikh razresheniya [Economic disputes and forms of their resolution: avtoreferat Doctoral dissertation. Khar'kovsk. yurid. in-t] [in Ukrainian].
12. Shvets, V. A. (2013). Realizatsiya prava na sudovyy zakhyst sub'yektiv hospodaryuvannya vid reyders'kykh napadiv [Realization of the right to judicial protection of economic entities from raider attacks]. *Aktual'ni problemy prava: teoriya i praktyka* [Actual problems of law: theory and practice], (27), 598–604 [in Ukrainian].
13. Butyrskiy, A. (2020). Okremi aspekty zastosuvannya protsesual'nykh strokiv u hospodars'komu sudochynstvi [Certain aspects in applying procedural deadlines in economic court proceedings]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], (7), 66–77 [in Ukrainian].
14. Rishennya № 13-rp/2011 u spravi № 1-25/2011 [2011] Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny [Decision No. 13-rp/2011 in the case № 01/1501-97 [1998] of the Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-11#Text> (2023, April, 20) [in Ukrainian].
15. Rishennya № 3-pp/2015 u spravi № 1-6/2015 [2015] Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny [Decision No. 3-pp/2015 in the case No. 1-6/2015 [2015] of the Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text> [in Ukrainian] (2023, April, 20).
16. Reznikova, V., Shcherbyna, V. (2019). Unity of Court Practice in Modern Realities: Threats to Modernization of the Mechanisms Ensuring it]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], (10), 229–249 [in Ukrainian].
17. Chorna, S. (2020). Rol' sudovoyi vlady v konstytutsiyno-pravovomu mekhanizmi zakhystu prav i svobod lyudyny [The role of the judiciary in the constitutionally-legal mechanism of pro-

tection of human rights and freedoms]. *Pidpryemnytstvo, gospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, economy and law], (8), 186–190 [in Ukrainian].

18. Rishennya № 18-пп/2012 u spravi № 1-26/2012 [2012] Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny [Decision No. 18-пп/2012 in the case No. 1-26/2012 [2012] of the Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12#Text> [in Ukrainian] (2023, April, 20).

Yulia Pavliuchenko. The right to judicial protection in the commercial judiciary

In the commercial area, judicial protection is considered as the most effective form of protecting the rights and legitimate interests of participants in economic relations, since it allows the widest possible range of protection methods to be applied, and the enforcement of court decisions is ensured by state coercion. Since the current legislation does not contain a definition of the concept of «right to judicial protection», then in legal science there is a discussion on the definition and nature of this concept, correlation with other rights, etc. The purpose of the study is to reveal the concept and features of the right to judicial protection in the economic and procedural dimension. To achieve the goal, the tasks were set to explore the concept of the right to judicial protection, the conditions and mechanism for the implementation of this right in economic legal proceedings, to characterize some elements of the content of the right to judicial protection. In the course of the study, the definition of the concept of «right to judicial protection» was analyzed, attention was paid to the discussion about whether this right belongs to constitutional or subjective law, the presence of a material and procedural component. The issues of the content of this right are also investigated, on the basis of which it is concluded that the content elements are implemented in the Code of Commercial Procedure of Ukraine in the form of tasks and basic principles of economic legal proceedings. Special attention is paid to such elements of the right to judicial protection in economic proceedings as access to court, the reasonableness of the time for consideration of the case, the right to appeal and cassation, the execution of a court decision.

On the basis of the study, it is proposed to determine the right to judicial protection as the right of a participant in economic relations to apply to the economic court for the protection of their violated, unrecognized or disputed rights and legitimate interests. A prerequisite for the implementation of this right is the existence of an economic dispute, that is, a dispute about the right arising from economic relations between the participants in these relations. It has been found out that in economic proceedings such elements of the content of the right to judicial protection as access to court, reasonable time for consideration of the case, cassation review of court decisions and enforcement of court decisions complicate the implementation of this right and, accordingly, reduce its social value, and therefore their legislative regulation needs improvement.

Keywords: *commercial proceedings, the right to judicial protection, the implementation of the right to judicial protection, the content of the right to judicial protection, access to court, the reasonableness of the terms of consideration of the case by the court, cassation review, execution of court decisions.*

*Константинов Андрій Костянтинович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Беляневич Олена Анатоліївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОДІЛУ СУДАМИ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ (ПРАВОВУ) ДОПОМОГУ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Статтю присвячено питанням відшкодування витрат на професійну правничу (правову) допомогу адвоката. Звернення до суду за захистом своїх порушених прав та інтересів передбачає відповідні фінансові витрати, зокрема на професійну правничу (правову) допомогу. Зазвичай такі витрати спочатку несе сторона, яка ініціює судовий процес, які в подальшому покладаються на сторони спору за правилами розподілу судових витрат. У статті узагальнено нормативні положення й судову практику щодо розподілу та відшкодування витрат на професійну правничу (правову) допомогу в господарському судочинстві. Проаналізовано окремі аспекти реалізації права кожного на судовий захист, яке безпосередньо гарантовано Конституцією України та законами України. Зокрема, визначено, що реалізувати це право може кожен, чий права, свободи або інтереси було порушено, у межах конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України. Звернено увагу на свободу договору за умови домовленості адвоката і клієнта щодо обсягу і ціни наданої професійної правничої (правової) допомоги. Визначено, що обов'язок доведення неспівмірності витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката. Водночас передбачено можливість зменшення таких витрат на професійну правничу (правову) допомогу за ініціативою суду без клопотання іншої сторони про їх зменшення. Зазначено, що визначення розміру гонорару адвоката завжди має свої особливості та індивідуальний характер, що залежить від розглянутої справи та понесених витрат. Сформульовано пропозиції щодо можливого вдосконалення правового регулювання питання, пов'язаного зі зменшенням розміру професійної правничої (правової) допомоги за відсутності відповідного клопотання іншої сторони.

***Ключові слова:** господарський процес, адвокат, суд, професійна правнича (правова) допомога, судові витрати, розподіл судових витрат, зменшення судових витрат.*

Постановка проблеми та її актуальність. Зі введенням у 2016 році ідеї запровадження в Україні іноземного досвіду щодо здійснення представництва іншої особи в суді, а також захисту від кримінального обвинувачення виключно адвокатом, питання відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу набуло неабиякого значення. Однак законодавче врегулювання цього питання, на нашу думку, має низку прогалин, зокрема щодо можливості зменшення судами витрат на професійну правничу допомогу за клопотанням сторони або за відсутності відповідного клопотання сторони. Потреба в розкритті

сутності цього питання зумовлена тим, що однією з основних гарантій забезпечення конституційного права особи на професійну правничу допомогу і взагалі її доступу до правосуддя є повна і справедлива компенсація всіх витрат особи на таку допомогу. Відтак ця проблематика потребує наукового дослідження і подальшого надання пропозицій щодо вдосконалення норм чинного законодавства.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання відшкодування витрат на професійну правничу допомогу були предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених, зокрема, С. А. Колісника, К. В. Несіна, О. Б. Гнатів, О. Ф. Свіріна, Д. С. Рябова, С. Е. Устюшенко, та інші, а О. В. Богомол на монографічному рівні провела аналіз поняття, складників судових витрат у господарському процесі та механізму їх розподілу між сторонами. У дослідженнях працях зазначених вчених подано визначення поняття інституту судових витрат, проаналізована їх сутність, юридична природа, механізм визначення, доведення, розподілу та відшкодування витрат на правничу допомогу, але невирішеним є питання щодо розподілу судами витрат на професійну правничу допомогу, зокрема їх зменшення за клопотанням сторони або за відсутності відповідного клопотання сторони.

Мета статті полягає у з'ясуванні теоретичних засад та практики відшкодування витрат на професійну правничу (правову) допомогу, зокрема щодо зменшення судами витрат на професійну правничу допомогу за клопотанням сторони або за відсутності відповідного клопотання сторони.

Виклад основного матеріалу. У статті 55 Конституції України визначено, що кожна людина має право на захист своїх прав і свобод від протиправних посягань і порушень будь-якими не забороненими законом засобами.

Водночас статтею 59 Конституції України передбачено, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Основний Закон держави гарантує право кожної особи, яка на законних підставах перебуває на території України, на фахову правничу (правову) допомогу. Водночас Законом України від 02 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» визначено, що представництво інтересів в Україні здійснюється виключно адвокатами та прокурорами, зокрема у Верховному Суді та судах касаційної інстанції з 1 січня 2017 року; у судах апеляційної інстанції – з 1 січня 2018 року; у судах першої інстанції – з 1 січня 2019 року, чим було обмежено право представлення інтересів людей особами, які не мають свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю [2].

Варто зауважити, що на вибір особою майбутнього захисника (представника, адвоката) серед великої кількості останніх на ринку юридичних послуг

значною мірою впливає, зокрема, розмір можливих витрат на професійну правничу допомогу та можливість їх подальшого відшкодування за рахунок іншої особи по справі.

Право на таке відшкодування закріплене в одному із основних принципів господарського судочинства, а саме відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (пункт 12 частини 3 статті 2 Господарського процесуального кодексу, далі – ГПК України) [3].

Безумовно, основою метою впровадження цього принципу в процесуальний закон є компенсація особі, на користь якої ухвалено судове рішення, витрачених нею коштів на залучення адвоката як представника (захисника) для надання правової допомоги щодо забезпечення останній можливості ефективно захистити свої права в суді, або ефективно захиститись у разі подання до неї необґрунтованого позову.

Вказаний принцип та відповідний йому механізм визначення, доведення, розподілу та відшкодування витрат на правничу допомогу закріплені у главі 8 ГПК України «Судові витрати».

Так, відповідно до частини 1 статті 123 ГПК України судові витрати складаються із судового збору та витрат, пов'язаних із розглядом справи. Частина 3 цієї статті визначає, що до витрат, пов'язаних із розглядом справи, належать витрати на професійну правничу допомогу.

Згідно з частиною 1,2 статті 126 ГПК України витрати, пов'язані з правничою допомогою адвоката, несуть сторони, крім випадків надання правничої допомоги за рахунок держави. За результатами розгляду справи витрати на професійну правничу допомогу адвоката підлягають розподілу між сторонами разом із іншими судовими витратами [3].

Чинний ГПК України не дає визначення поняття «розподіл витрат на правничу допомогу». Натомість С. А. Колісник пропонує викласти його так: «Розподіл витрат на правничу допомогу – це діяльність суду, що спрямована на призначення до виплати сторонам сум витрат на правничу допомогу з корегуванням їх розмірів залежно від співмірності, обґрунтованості, розумності таких сум та добросовісності сторін» [4, с. 108].

Частина 4 статті 129 ГПК України передбачає, що судові витрати на професійну правничу допомогу в разі задоволення позову покладаються на відповідача, у разі відмови від позову – на позивача, у разі часткового задоволення позову – на обидві сторони, пропорційно до розміру задоволених позовних вимог [3].

Відтак, якщо позивачу було відмовлено в задоволенні позовних вимог у повному обсязі, а відповідач заявив у встановленому процесуальному порядку про понесені ним судові витрати на професійну правничу допомогу, такі ви-

трати мають бути відшкодовані позивачем на користь відповідача, так і навпаки, за умови порушення прав позивача та доведеності позовних вимог, суд за зверненням сторони позивача із заявою про відшкодування витрат на професійну правничу (правову) допомогу може ухвалити рішення про стягнення останніх із відповідача на користь позивача.

Водночас, варто звернути увагу на те, що відповідно до частини 2,3 статті 126 ГПК України для цілей розподілу судових витрат: 1) розмір витрат на професійну правничу допомогу адвоката, в тому числі гонорару адвоката за представництво в суді та іншу професійну правничу допомогу, пов'язану зі справою, включаючи підготовку до її розгляду, збір доказів тощо, а також вартість послуг помічника адвоката, визначається згідно з умовами договору про надання правничої допомоги та на підставі відповідних доказів щодо обсягу наданих послуг і виконаних робіт та їх вартості, що сплачена або підлягає сплаті відповідною стороною або третьою особою; 2) розмір суми, що підлягає сплаті в порядку компенсації витрат адвоката, необхідних для надання правничої допомоги, встановлюється згідно з умовами договору про надання правничої допомоги на підставі відповідних доказів, які підтверджують здійснення відповідних витрат [3].

На думку С. А. Колісника, до основних правил визначення розміру судових витрат на правничу допомогу слід зарахувати такі: 1) необхідність брати до уваги можливість доведення відповідності таких витрат критерію реальності адвокатських витрат (установлення їх дійсності та необхідності), а також критерію розумності їх розміру, виходячи з конкретних обставин справи та фінансового стану обох сторін; 2) мати можливість довести, що такі витрати були фактичними і неминучими, а їх розмір – обґрунтованим; 3) невизначеність граничного розміру компенсації витрат на правничу допомогу; 4) для визначення розміру таких витрат подається детальний опис робіт, виконаних адвокатом, здійснених ним витрат та затраченого часу, необхідних для надання правничої допомоги; 5) визначення складності справи, кількості епізодів спірних правовідносин, значних обсягів фактичних даних, обсягів та складності процесуальних документів; 6) вирахування на підставі доказів співмірності зі складністю справи та виконаними роботами, витраченим часом, обсягом наданих послуг та виконаних робіт, ціною позову, значенням справи для сторони, впливом рішення на репутацію, публічним інтересом до справи; 7) дотримання принципу пов'язаності цих витрат із веденням конкретної справи; 8) урахування поведінки сторони під час розгляду справи, що має ознаки зловживання процесуальними правами; 10) урахування дії сторони щодо досудового вирішення спору; 11) під час визначення гонорару успіху враховувати юридичну дійсність угоди про його виплату, його реальність, необхідність, розумність розміру; 12) врахування

того, що приїзд адвоката до суду для подання позову до канцелярії суду та подання позову безпосередньо до канцелярії суду не можуть бути зараховані до правничої допомоги [4, с. 108].

Водночас, як уже зазначалось вище, вартість цих послуг, спосіб та строки їх оплати визначено умовами договору, який укладається сторонами завчасно.

Так, договір про надання правової допомоги за своєю правовою природою є договором про надання послуг, який, зі свого боку, з-поміж іншого, врегульовано Главою 52 «Поняття та умови договору» Цивільного кодексу України.

Чинними нормами закріплено принцип свободи договору, який дозволяє сторонам договору на власний розсуд визначати його умови (ст. 627 ЦК України) та встановлювати ціну (ч. 1 ст. 632 ЦК України) [5].

На принцип свободи договору про надання правової допомоги звертає увагу Верховний Суд. Зокрема, в пункті 28 постанови Великої Палати Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 755/9215/15-ц та пункті 19 додаткової постанови Великої Палати Верховного Суду від 07 липня 2021 року у справі № 910/12876/19 зазначено, що: «...адвокатський гонорар визначається суто за домовленістю адвоката з клієнтом. Суд не може впливати на ці правовідносини» [6, 7].

Велика Палата Верховного Суду в пункті 128 постанови від 16 листопада 2022 року в справі № 922/1964/21 вказала, що: «Неврахування судом умов договору про надання правової допомоги щодо порядку обчислення гонорару не відповідає принципу свободи договору, закріпленому у статті 627 ЦК України» [8].

Водночас варто зазначити, що законодавець передбачив можливість зменшення судом розміру витрат на професійну правничу допомогу адвоката, які підлягають розподілу між сторонами, оскільки непоодинокими є випадки звернення осіб із заявами про компенсацію витрат на правничу допомогу, розмір яких явно не відповідає критеріям розумності і справедливості.

Так, відповідно до ч. 5 ст. 126 ГПК України у разі недотримання вимог частини четвертої цієї статті суд може, за клопотанням іншої сторони, зменшити розмір витрат на професійну правничу допомогу адвоката, які підлягають розподілу між сторонами [3].

Безумовно, питання відшкодування суми витрат на професійну правничу допомогу є вторинним щодо предмету спору, однак суд має бути незалежним арбітром і під час його вирішення. Тому, враховуючи норми ч. 5 ст. 126 ГПК України, можна вважати справедливим те, що саме сторони (та їхні представники) наділені процесуальним правом для оспорювання суми заявлених до відшкодування витрат на професійну правничу допомогу і виключно від їх бажання залежить реалізація цього права.

Клієнт, звернувшись за професійною правничою (правовою) допомогою до адвоката, погодившись з ним вартість наданих або тих, які будуть надані, послуг, за умови дотримання норм ГПК України, очікує відшкодування таких витрат у повному обсязі іншою стороною відповідно до умов укладеного договору та своїх реальних витрат на адвоката.

Однак суд вправі зменшити витрати на професійну правничу (правову) допомогу, зокрема за наявності відповідного клопотання іншої сторони. Водночас визначальним для зменшення цієї суми є саме наявність відповідного клопотання іншої сторони.

Така практика відображена в постановках об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 03 жовтня 2019 року у справі № 922/445/19 та від 22 листопада 2019 року у справі № 910/906/18: «Зменшення суми судових витрат на професійну правничу допомогу, які підлягають розподілу, можливе виключно на підставі клопотання іншої сторони щодо неспівмірності заявлених іншою стороною витрат із складністю відповідної роботи, її обсягом та часом, витраченим ним на виконання робіт. Суд з огляду на принципи диспозитивності та змагальності не може вирішувати питання про зменшення суми судових витрат на професійну правову допомогу, що підлягають розподілу, з власної ініціативи» [9, 10].

Водночас існують непоодинокі випадки, коли суди відходять від усталеної практики і зменшують розмір понесених або тих, які будуть понесені, витрат на професійну правничу (правову) допомогу за відсутності клопотання сторони, до якої заявлені такі вимоги про зменшення останніх, шляхом покладення їх на сторону, на користь якої ухвалено рішення.

Так, нижче наведено правові висновки судів, в яких викладено мотиви, зокрема про можливість зменшення витрат на професійну правничу (правову) допомогу за відсутності відповідного клопотання іншої сторони, тобто з власної ініціативи суду, чим фактично відступлено від вищенаведених висновків суду про зменшення витрат на професійну правничу (правову) допомогу виключно на підставі відповідного клопотання іншої сторони.

У постанові об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 03 жовтня 2019 року у справі № 922/445/19 зазначено, що: «...загальне правило розподілу судових витрат визначене в частині 4 статті 129 ГПК України».

Водночас у частині 5 наведеної норми цього Кодексу визначено критерії, керуючись якими «суд (за клопотанням сторони або з власної ініціативи) може відступити від вказаного загального правила під час вирішення питання про розподіл витрат на правову допомогу та не розподіляти такі витрати повністю або частково на сторону, не на користь якої ухвалено рішення, а натомість покласти їх на сторону, на користь якої ухвалено рішення» [9].

Водночас зазначено, що: «...в судовому рішенні суд повинен конкретно вказати, які саме витрати на правову допомогу не підлягають відшкодуванню повністю або частково, навести мотивацію такого рішення та правові підстави для його ухвалення. Зокрема, вирішуючи питання розподілу судових витрат, господарський суд має враховувати, що розмір відшкодування судових витрат, не пов'язаних зі сплатою судового збору, не повинен бути непропорційним до предмета спору. З огляду на наведене суд з урахуванням конкретних обставин, зокрема ціни позову, може обмежити такий розмір з огляду на розумну необхідність судових витрат для конкретної справи» [9].

У пункті 31–32 постанови від 07 листопада 2019 року по справі № 905/1795/18 колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду вказала, що суд не зобов'язаний присуджувати стороні, на користь якої відбулося рішення, всі його витрати на адвоката, якщо, керуючись принципами справедливості, пропорційності та верховенством права, встановить, що розмір гонорару, визначений стороною та його адвокатом, є завищеним щодо іншої сторони спору, зважаючи на складність справи, витрачений адвокатом час, та неспіврозмірним у порівнянні з ринковими цінами адвокатських послуг.

Отже, під час визначення суми відшкодування суд має виходити з критерію реальності адвокатських витрат (встановлення їх дійсності та необхідності), а також критерію розумності їх розміру, виходячи з конкретних обставин справи [11].

Вказані позиції також викладені і в постанові Верховного Суду у складі Касаційного господарського Суду в справі № 345/136/18 від 19 січня 2023 року [12].

Не є обов'язковими для суду зобов'язання, які склалися між адвокатом та клієнтом у контексті вирішення питання про розподіл судових витрат. Вирішуючи останнє, суд повинен оцінювати витрати, що мають бути компенсовані за рахунок іншої сторони, ураховуючи як те, чи були вони фактично понесені, так і оцінювати їх необхідність. Подібний висновок викладений у пункті 5.44 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2020 року у справі № 904/4507/18 [13].

Необхідність зменшення витрат на професійну правничу (правову) допомогу, зокрема, за ініціативою суду мотивується судами також посиланням на практику Європейського суду з прав людини.

Так, у постанові Верховного Суду від 08 квітня 2020 року в справі № 922/2685/19 зазначено, «...що при визначенні суми відшкодування суд має виходити з критерію реальності адвокатських витрат (встановлення їхньої дійсності та необхідності), а також критерію розумності їхнього розміру, виходячи з конкретних обставин справи та фінансового стану обох сторін. Ті самі критері-

рії застосовує Європейський суд з прав людини, присуджуючи судові витрати на підставі ст. 41 Конвенції. Зокрема, у рішеннях від 12 жовтня 2006 року у справі «Двойних проти України» (пункт 80), від 10 грудня 2009 року у справі «Гімайдуліна і інші проти України» (пункти 34–36), від 23 січня 2014 року у справі «East/West Alliance Limited» проти України», від 26 лютого 2015 року у справі «Баришевський проти України» (пункт 95) зазначено, що заявник має право на компенсацію судових та інших витрат, лише якщо буде доведено, що такі витрати були фактичними і неминучими, а їхній розмір – обґрунтованим.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Лавентс проти Латвії» зазначено, що відшкодовуються лише витрати, які мають розумний розмір.

Отже, при визначенні суми відшкодування суд має виходити з критерію реальності адвокатських витрат (встановлення їхньої дійсності та необхідності), а також критерію розумності їхнього розміру, виходячи з конкретних обставин справи [14].

З аналізу чинних норм ГПК України та вищезазначеної судової практики, велика увага приділяється саме співмірності, реальності та необхідності понесених стороною витрат на професійну правничу (правову) допомогу.

Як в узагальненнях судової практики, так і в науковій літературі наголошується на тому, що розподіл судових витрат має ґрунтуватися на основі принципу пропорційності (співмірності). Так, у абз. 2 п. 6.5 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 21 лютого 2013 року № 7 зверталася увага на те, що вирішуючи питання про такий розподіл, господарський суд має враховувати, що розмір відшкодування судових витрат, не пов'язаних зі сплатою судового збору, не повинен бути неспіврозмірним, тобто явно завищеним, порівняно з ціною позову. У зв'язку з цим суд з урахуванням конкретних обставин, зокрема ціни позову, може обмежити даний розмір з огляду на розумну необхідність судових витрат для даної справи [15].

Як зазначає С. Е. Устюшенко, вимога щодо забезпечення співмірності витрат на оплату послуг адвоката цілком відповідає принципам розумності, справедливості та пропорційності. Непропорційно великий розмір компенсації витрат на професійну правничу допомогу є таким же шкідливим для виконання завдання цивільного судочинства, як і непропорційно малий. У кожному з цих крайніх випадків страждає одна зі сторін судового спору. Тому певний контроль з боку суду за розміром заявлених до компенсації витрат на професійну правничу допомогу повинен обов'язково здійснюватися. Як учасник справи, так і його адвокат повинні розуміти, що неспівмірно завищений розмір витрат на послуги адвоката, який явно не відповідає ціні позову та обсягу проведеної адвокатом роботи, не буде компенсований. З іншої сторони, суди не повинні безпідставно занижувати розмір компенсації таких витрат, оскільки такі дії є

порушенням прав учасника справи на судовий захист. Безпідставна відмова у компенсації витрат на професійну правничу допомогу (або безпідставне заниження розміру такої компенсації) є таким самим порушенням з боку суду, як і безпідставна відмова у позові [16, с. 91].

Висновки. Інститут судових витрат, зокрема на професійну правничу (правову) допомогу, у господарському процесуальному законодавстві спрямований на забезпечення права людини на кваліфіковану правову допомогу, який внаслідок цього дає їй можливість повною мірою реалізувати своє право на судовий захист.

Справедливий та неупереджений розподіл витрат на професійну правничу (правову) допомогу спрямований на дотримання прав як позивача, так і відповідача. Розподіл витрат на правничу допомогу – це дії суду, спрямовані на призначення до виплати сторонам справи сум витрат на професійну правничу (правову) допомогу, які вони понесли або мають понести, з корегуванням їх розмірів залежно від співмірності, обґрунтованості, розумності таких сум та добросовісності сторін.

Чинним процесуальним законодавством у сукупності та усталеною судовою практикою передбачено два процесуальні способи зменшення судових витрат на професійну правничу (правову) допомогу, а саме за клопотанням сторони або за відсутності відповідного клопотання іншої сторони, тобто з власної ініціативи суду.

Право суду на зменшення судових витрат з огляду на принцип пропорційності як складник верховенства права є важливим запобіжником у недопущенні зловживання однією із сторін процесуальними правами шляхом подання заяв про відшкодування витрат на професійну правничу (правову) допомогу із явно завищеними такими розмірами.

Водночас для недопущення необґрунтованого заниження судами витрат на професійну правничу (правову) допомогу законодавцю слід передбачити їх мінімальні граничні розміри, з урахуванням складності справи, підготовлених процесуальних документів, участі та тривалості судових засідань, а також коефіцієнту справ та регіону, в якому така розглядається.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Закон України від 02 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798XII Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>

4. Колісник С. А. Механізм визначення, доведення, розподілу та відшкодування витрат на правничу допомогу в адміністративному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 6(35), С. 105–110. URL: <http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/700/1032>
5. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 755/9215/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87951334>
7. Додаткова постанова Великої Палати Верховного Суду від 07 липня 2021 року у справі № 910/12876/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98728788>
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 листопада 2022 року в справі № 922/1964/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706741>
9. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 03 жовтня 2019 року у справі № 922/445/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211544>
10. Постанова об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 22 листопада 2019 року у справі № 910/906/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86038866>
11. Додаткова постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07 листопада 2019 року по справі № 905/1795/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85586144>
12. Додаткова постанова Верховного Суду у складі Касаційного господарського Суду від 19 січня 2023 року в справі № 345/136/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526241>
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2020 року у справі № 904/4507/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572017>
14. Постанова Верховного Суду від 08 квітня 2020 року в справі № 922/2685/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88749276>
15. Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 21 лютого 2013 р. № 7. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va007600-13>
16. Устюшенко С. Е. Судові витрати в цивільному процесі України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 – Право / Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Zakon Ukrainy vid 02 chervnia 2016 roku № 1401-VIII «Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>
3. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 06.11.1991 r. № 1798XII *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. № 6. St. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
4. Kolisnyk, S. A. (2020). Mekhanizm vyznachennia, dovedennia, rozpodilu ta vidshkoduvannia vytrat na pravnychu dopomohu v administratyvnomu sudochynstvi. *Prykarpatskyi yurydychnyi*

- visnyk*. Vyp. 6(35), S. 105–110. URL: <http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/700/1032>
5. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy (2003). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 40–44. St. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
  6. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 19 liutoho 2020 roku u spravi № 755/9215/15-ts. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87951334>
  7. Dodatкова postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 07 lypnia 2021 roku u spravi № 910/12876/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98728788>
  8. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 16 lystopada 2022 roku v spravi № 922/1964/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706741>
  9. Postanova Obiednanoi palaty Kasatsiinoho hospodarskoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 03 zhovtnia 2019 roku u spravi № 922/445/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211544>
  10. Postanova obiednanoi palaty Kasatsiinoho hospodarskoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 22 lystopada 2019 roku u spravi № 910/906/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86038866>
  11. Dodatкова postanova Kasatsiinoho hospodarskoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 07 lystopada 2019 roku po spravi № 905/1795/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85586144>
  12. Dodatкова postanova Verkhovnoho Sudu u skladi Kasatsiinoho hospodarskoho Sudu vid 19 sichnia 2023 roku v spravi № 345/136/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526241>
  13. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 12 travnia 2020 roku u spravi № 904/4507/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572017>
  14. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 08 kvitnia 2020 roku v spravi № 922/2685/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88749276>
  15. Pro deiaki pytannia praktyky zastosuvannia rozdlu VI Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy: postanova Plenumu Vyschchoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 21 liutoho 2013 r. № 7. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va007600-13>
  16. Ustiushenko, S. E. (2021). Sudovi vytraty v tsyvilnomu protsesi Ukrainy. Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu: dys. ... d-ra filosofii za spetsialnistiu 081 –Pravo / Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», Odesa.

Andrii Konstanytnov, Olena Belianevych. Features of Distribution of Costs by the Courts for Professional Legal Assistance in the Economic Judgment

The article is devoted to the issue of reimbursement of expenses for professional legal (legal) assistance of a lawyer. Appealing to the court for the protection of one's violated rights and interests involves appropriate financial costs, including professional legal (legal) assistance. As a rule, such costs are initially borne by the party that initiates the legal process, which are subsequently borne by the parties to the dispute according to the rules for the distribution of legal costs. The article summarizes regulatory provisions and judicial practice regarding the distribution and reimbursement of expenses for professional legal (legal) assistance in commercial litigation. Separate aspects of the realization of everyone's right to judicial protection, which is directly guaranteed by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, have been analyzed. In particular, it is determined that anyone whose rights, freedoms or interests have been violated can exercise this right within the framework of the constitutional, civil, economic, administrative and criminal justice system of Ukraine. Attention is drawn to the freedom of contract when the lawyer and client agree on

the amount and price of the provided professional legal (legal) assistance. It was determined that the burden of proving the disproportionality of the costs rests with the party that submits a request for a reduction of costs for the payment of legal aid of a lawyer. At the same time, it is possible to reduce such expenses for professional legal (legal) assistance at the initiative of the court without the request of the other party to reduce them. It is noted that determining the amount of the lawyer's fee always has its own characteristics and individual character, which depends on the case under consideration and the expenses incurred. Proposals were formulated regarding the possible improvement of the legal regulation of the issue related to the reduction of the amount of professional legal (legal) assistance in the absence of a corresponding request from the other party.

Keywords: *economic process, lawyer, court, professional legal assistance, court costs, distribution of court costs, reduction of court costs.*

Наукове видання

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2023)**

Том 2

Редактор Ольга СОЛДАТОВА
Технічний редактор Олена ГОМОН

Підписано до друку 08.08.2023 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 12,43.
Тираж 100 прим. Зам. № 28.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.